13

Većeslav Holjevac (1917-1970)

Ograda od objede CK SK B i H / Poezija A. B. Šimića / Škole bez đaka, Hrvatska bez Hrvata / Jugoslavenstvo i problem nacionalnog opredjeljivanja /

kritika

KRITIKA — dvomjesečni časopis za kritiku umjetnosti i kulturnopolitička pitanja. Izdavač: Društvo književnika Hrvatske, Zagreb, Trg Republike 7. Redakcijski savjet: Kritička sekcija DKH. Urednici: Dalibor Cvitan, Branimir Donat, Vlatko Pavletić, Danilo Pejović i Petar Selem. Glavni i odgovorni urednik: Vlatko Pavletić. Tajnik uredništva: Branimir Donat. Rukopise i stranke urednici primaju u prostorijama uredništva Nakladnog zavoda Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2, svaki dan od 12—13 sati. Narudžbe i pretplate uplaćuju se kod Nakladnog zavoda Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2, žiro-račun broj 401-1-7097.

KAZALO

Ivo Frangeš: Veci nad grobom 426
Petar Šegedin: Neka je slava Većeslavu Holjevcu 428
Drago Ivanišević: Veci vijenac 430

TEMA

Važnost nacionalnog — jučer, danas i sutra 431

Anton Slodnjak: Slovenska literatura u odnosu prema ostalim evropskim literaturama 432
Mate Šimundić: Protiv podjele hrvatske književnosti na »staru« i »novu« (U svezi s temom »Kada uistinu počinje hrvatski standardni jezik«) 439
Josip Bratulić: Jedanaest stoljeća hrvatske književnosti 452
Geza Kikić: O pseudoznanstvenom pristupu bunjevačkim Hrvatima i njihovu preporodu 470

OGLEDI I RASPRAVE

Šime Đodan: Aktualni gospodarski položaj Zagreba 485

PROSUDBE I RAŠČLAMBE

Dubravko Ivančan: Modernizam ili sudbina poezije A. B. Šimića (1) 501
Nikola Batušić: O književno-kritičkim pogledima Alberta Halera 518

RAZGOVORI

Vlado Gotovac u razgovoru s Vlatkom Pavletićem: »Ja u Limbu govorim ono što postoji...« 527

RASPRE

Vladimir Blašković: Ograda od objede ili poruka javna povodom jedne arabeskne kolajne i njene ture i jazije 543
Zvonimir Komarica: O nacionalnoj neopredijeljenosti (Uz rasprave o popisu stanovništva u 1971. god.) 548

OSVRTI I PRIKAZI

Branimir Donat: Prema »romanu istine« (Josip Barković, »Sante«) 551
Dalibor Cvitan: Vanserijska serija (Miljenko Smoje, »Naše malo misto«) 554
Petar Selem: Najniža moguća razina ili XV Sterijino pozorje 556

LJETOPIS

Zvonimir Komarica: Neka obilježja suvremenih migracija 558
Dragutin Šćukanec: Ipak i u vojsci na hrvatskom jeziku 562
V. R.: Nova podjela Jugoslavije u njemačkom turističkom vodiču 563
Slavko Mihalić: Složeni put do stvarne slobode umjetničkog stvaranja 564
x x x: Razlozi za burnu sjednicu Koordinacionog odbora Saveza književnika Jugoslavije 567
x x x: Škole bez đaka — Hrvatska bez Hrvata 568
x x x: Hrvatska u narodnooslobodilačkoj borbi i — u našim školskim udžbenicima 568

Štamparija »OGNJEN PRICA« — Zagreb, Savska 31

k r i t i k a

Broj 13 srpanj kolovoz 1970

TEMA

VAŽNOST NACIONALNOG — JUČER, DANAS I SUTRA

Pišu:

Anton Slodnjak

Mate Šimundić

Josip Bratulić

Geza Kikić

VECI NAD GROBOM

Ivo Frangeš

Ona je tu, dragi Veco, tvoja stara drugarica smrt[1], ona, s kojom si toliko puta stajao oči u oči, ona koju si toliko puta pobjedonosno izazivao vedrinom svoga smiješka, neustrašivošću svoje mladosti, nepokolebljivošću svoga osvjedočenja. Ona je tu, zlobna i podla, prišuljala se krišom, nečujno, podmuklo. Jer samo tako mogla te je zaskočiti, samo tako mogla se nadati pobjedi.

Tu smo, dragi Veco, otkuda se dalje ne ide. Tu smo, gdje svatko od nas, oslobođen suvišnoga i ispraznoga, stravično isturen, donosi samo svoje čine i dalje, od ovoga časa, živi jedino po njima. Tu se konačno spajamo sa svojim djelima, vrijedni koliko ona vrijede, trajni koliko ona traju.

Ovo je mjesto tvoje, dragi Veco. Tu si, sa svojim drugovima, ti, predstavnik one borbene i slobodarske Hrvatske, pravdoljubive i plemenite, koja svoju sreću ne zna graditi na tuđoj nesreći, jedan iz tisućljetne povorke sanjara i junaka, jedan od plemenitih i srčanih koji su za bolju, časniju i sretniju Hrvatsku znali ne samo umirati nego i živjeti.

Na pragu preranoga odmorišta, gdje će se zauvijek smiriti tvoj stvaralački nemir, kad se eto spuštaš u krilo lijepe naše domovine, pozdravljam te, dragi Veco, u ime hrvatskih književnika. Ti si im pripadao srcem, po ljubavi koju si im iskazivao i po dubokom smislu svoga okrutno pretrgnutog djela. Jer djelo tvoje, dragi Zagrepčanine, vidljivo je upravo s ovoga brijega. Gradovi bez pjesnika nisu gradovi, reče Matoš, sugrađanin, za jednog velikog sugrađanina. Ne samo načelnik, ti si bio pjesnik Zagreba. To i jest ono čime te želimo pozdraviti. Most koji si ti Zagrebu podigao stoji na mjestu s kojega se stoljećima nemoćno gledalo na drugu obalu. Ono što je Šenoa naslutio kao daleku viziju, ti si ostvario. Ono što je Krleža s ogorčenjem prokleo, trnjansko blato i močvaru, ti si zamislio kao središte budućeg, milijunskog Zagreba. Ti si hrvatskom narodu, nošen vizijama njegovih pjesnika, htio dati dostojnu metropolu. Oni koji dolaze znat će to ocijeniti bolje od nas.

[1] Većeslav Holjevac je umro 11. a sahranjen je 13. srpnja u Zagrebu uz prisutnost golemog broja građana Zagreba i Hrvatske (op. ur.).

Ona je tu, tvoja stara drugarica smrt, dragi Veco. Ali neka se ne vara: pobjednik si i opet ti. Ona je tu samo zato da potvrdi koliko je cijena vječnosti okrutna i skupa.

Nisi pao u borbi, Veco, a ipak, tvoja je smrt pogibija. Plačite, građani zagrebački, evo jednoga zbog kojega je časno zvati se Zagrepčaninom. Počivaj mirno, dragi Veco, u svom voljenom gradu. A ti, dijete zagrebačko, prošetaj kraj groba Vecina, i ostavi mu stručak nevena, nek zna Veco da živi u sjećanju našem. I vi, ptice zagrebačke, letite oko groba njegova, i razgovorite ga, nek zna Veco da živi u srcima našim . . .

A ti, zemljo rodna, budi mu laka, jer ljubio te je više od sebe.[2]

[2] Frangešova je besjeda imala biti izgovorena nad otvorenom rakom, ali protokolom nije bila predviđena, pa je stoga ovo prva prigoda da se oproštajne riječi predsjednika i potpredsjednika Društva književnika Hrvatske objave u javnosti (op. ur.).

NEKA JE SLAVA VEĆESLAVU HOLJEVCU

Petar Šegedin

Sada, kada je čovjek, prijatelj i drug naš, otišao od nas, a ostadoše s nama same uspomene, i, evo, riječi naše, očaj se uselio u nas, jer što su to sjene prošlosti i gole riječi naše, što su one, sada, kada njegovo lice, njegov smiješak i blaga njegova riječ ne žive više neposredno među nama? Ništa, ili gotovo ništa: ono tek što sijevne u nama i izrečeno poleti te nestane. A ipak, iz tog očaja našeg, jedino one, te sjene i riječ naša, to ogledalo ljudi, izlaz je i spas.

Predajući se ovdje i sâm, nad mračnom ovom rakom, riječi, osjećam živog njega i strahujući uviđam: jest, on bi i u njoj, toj mojoj riječi, morao biti ON!

Upoznao sam ga prije nešto više od jednog desetljeća. Ali Većeslav Holjevac bio je u svakom času života prisutan čitav, otvoren sav i sebi i prijateljima, čini mi se, stoga, kao da sam ga uvijek poznavao. Tijekom tog našeg poznanstva iskrsavao je u meni kao jedan od onih naših ljudi po kojima ova zemlja naša i biva vrijedna i voljena od nas. Sâm, dakle, naša vrijednost! Sve ono što je u ljudskom smislu značajno ogledalo se u njemu i isijavalo iz njega. A častan njegov životni put i nije ništa drugo nego potvrđivanje vrijednosti ljudskih.

Izašao iz našeg puka, u puku i s pukom živi, kao proleter, ostvarujući se u PRAVDI. Cjelovit čovjek, on ne poznaje razmimoilaženje između misli, riječi i djela, pa stoga, krećući se putovima PRAVDE i postaje HEROJ. Ostvario je tako jedan životni put značajan ne samo za njega, nego mnogo više za nas, za našu sredinu: ona se ogledava u njegovu putu, kao što se i on ogledava u njenu životu. Argonaut PRAVDE on biva i njen kriterij! Nikakve teoretske istine i »istine«, nikakvi prividi i opsjene nisu u njemu mogle raslojiti one elementarne vrijednosti, koje sačinjavaju bitne elemente bića pučkog: i radnika i seljaka, pa i obična čovjeka uopće. Upravo po tome ljudi su se naši i prepoznavali u njemu i voljeli ga. Proleter, Većeslav Holjevac, naš čovjek, zna i osjeća da nema PROLETERSKE PRAVDE, koja nije i NARODNA PRAVDA! PRAVDA i BRATSTVO među narodima konstituiraju njegovu osobu, stoga istom onom čistoćom, kojom su u njemu živjele sve vrijednosti ljudske, živjelo je i ime i biće hrvatskog njegovog naroda. Proleterstvo njegovo ostvarilo je hrvatsku domovinu našu, kao

što je želio da svi proleteri svijeta ostvare svoju. Koliko je to svojstvo bogatilo, osvježavalo njegov rad u organizaciji kojoj je pripadao od svoje mladosti najbolje znaju oni koji su se uz njega borili i s njim radili. Jest, bio je naš tipično hrvatski čovjek, u svim vidovima svoje djelatnosti. On je to kada se, kao proleter, na putovima ostvarivanja PRAVDE, diže među prvima 1941. godine, prilazeći srpskim seljacima i radnicima na Kordunu. I ako ima nekoga tko je inkarnirao u sebi tradicionalnu našu čistoću bratstva, onda je to bio on: Većeslav Holjevac. Isto je to bio u tijeku čitave oslobodilačke borbe i na svim dužnostima poslije rata. Ali za nas je značajna ona dužnost koju je obavljao kao prvi građanin ovoga našeg grada. Proleter, jest, proleter, on je u rastu i razvoju Zagreba gledao ostvarenje želja i čežnja svih generacija naše novije povijesti, svih onih obespravljenih svijesti, koje su očajavale i umirale, gledajući u ovom gradu središte, gdje se sažimlje, skuplja, razvija i oplođuje sve ono što je bilo, jest i bit će vrijedna u našem puku. Ostvarujući svoju domovinu, proleter nije mogao a da ne upije u sebe sve ljudsko prošlih generacija. Ne biti takav, značilo bi biti protiv prirode čovjeka!

Ali, davši za PRAVDU i BRATSTVO sve, čitava sebe, bio je s pravom osjetljiv kada su te vrijednosti bile ugrožene i vrijeđane. Ona ista ljubav i ljudska osjetljivost, koja ga je među prvima poslala u borbu, koja mu je i omogućila da bez straha rekne DA pozivu na obranu osnovnih ljudskih prava, živjela je u njemu čitava života, stoga je i bio jedan od prvih, koji je umio reći NE, kada je prijetilo da hermetički birokratski svijet, nošen mračnim, neljudskim silama, prekrije čitav naš ljudski obzor. Ne, on nije šutio, pasivno i cinički promatrao kada se pod krinkom bratstva i »pomoći« razaralo BRATSTVO i ismijavala PRAVDA! Bio je svjestan kuda i kamo to vodi. Ljudsko DA i ljudsko NE uokviruju ga, oblikuju kao osobu, lice, koje iz povijesti za budućnost svijetli. Takvog smo ga vidjeli mi, takvog ga zna puk naš od južnih nam obala sinjega mora do žitnih sjevernih ravnica naših. Takav će ostat među nama i po tome jest i bit će NAŠ.

Slaba je i gola, znam, moja riječ[1], ali ako je samo donekle odrazila njegov ljudski, proleterski lik, utješljivo je to za mene, jer znam: njegov će život i djelo njegovo nadahnjivati dugo vremena i našu riječ i naš duh. Neka se zato očaj iseli iz nas, a vrijednost, Većeslav Holjevac, useli u nas i postane primjerom! Ako je igdje, prijatelji i drugovi, riječ slava imala značenja, onda je to ovdje, u ovom času, zato je čista srca možemo izgovoriti, jer naš, hrvatski čovjek, u njemu, u Većeslavu Holjevcu, opravdava svoju ljudskost.

NEKA JE SLAVA VEĆESLAVU HOLJEVCU!

[1] U narednim ćemo brojevima objaviti opširnije tekstove posvećene životu i radu ovoga velikog hrvatskog buntovnika i neimara, hrabrog ratnika, upornog graditelja i nesalomljivog rodoljuba (op. ur.).

VECI VIJENAC

Drago Ivanišević

Život si prozreo vrlo rano
(kako li hiti vrijeme
mladost kao da još juče cvjetaše)
prozreo si životnu igru
trikove
lažne karte
sve što se krije iza mnogih i mnogih zakrabuljenih lica
golih ili urukavičenih ruku ali si
spoznao i ljepotu mnogog čovjeka koja je čudesnija od
Korane u proljeće ljepotu
čovjeka koja čini čudesnom Koranu u proljeće i tada si
obuhvativši ljubavlju sav široki svijet u kojem su
sudbinski povezane sve Čovjekove Domovine
(s osmijehom u očima vazda s vedrim osmijehom)
stao pljeviti ovaj naš dragi mali hrvatski vrt
Bratski su te istinski drugovi zdravili
poslenici na istom poslu
Ne nisi bio sâm onda
kada je prijeka smrt — oružje mraka — i njih i tebe imala na oku
Mnoge je prijeka smrt oko tebe pokosila a i tebe je zasjekla . . .
Dok su mržnja i bestidnost složne
tuge bezgranične
ne cvjetaju ruže
Korov (zna se na što mislim) teško je posve iščupati
ali ustrajati treba
Sada kada si daleko od nas
možda si nam najbliži
Tvoj zavjet znamo:
plijeviti plijeviti i onda saditi uzgajati graditi
neumorno do posljednjeg daha
dobar pljevitelj graditelj biti
Cijela naša Domovina duguje ti zahvalnost i štovanje
Hrvatska Zagreb nježno su te upisali u svoje živo srce

Zagreb, 11—15. srpnja 1970.

VAŽNOST NACIONALNOG — JUČER, DANAS I SUTRA

Mi smo riješili nacionalno pitanje već u toku rata kako se najbolje moglo riješiti. To je bio i program Komunističke partije i mi smo to pitanje u toku rata rješavali oružjem u ruci. Sada još ima nekih koji žale za unitarizmom. Nonsens je da bi nacionalnosti trebalo da nestanu, pa da se stvori neka jugoslavenska nacija. Tako nešto uopšte nikada nismo mislili. Naprotiv, ja upravo na vašem primjeru, po tome šta ste vi postigli kao nacija, vidim bogatstvo naše društvene zajednice, svih nacionalnosti. Svaka nacionalnost u bogatstvu svih mogućih oblika može ogromno doprinijeti našoj zajednici, ali ne jedna na štetu druge, nego svaka na korist svih zajedno.

Prema tome, naša je dužnost da se borimo, da nastojimo prevladati ostatke prošlosti i da imamo viziju naše buduće zajednice, da uvijek gledamo naprijed. Mogu reći da i u daljoj budućnosti, pa čak i u komunizmu, neće nestati osobine nacionalnosti, nacionalna obilježja. One će uvijek postojati.

(TITO)

Mislim da nema pravih izgleda za stvaranje evropske nacije . . . Oni koji misle da se mogu jednostavno ukinuti sadašnje nacije da bi se stvorila evropska nacija, doživjet će potpun neuspjeh. Po mojem mišljenju. Evropa može biti samo brak među postojećim nacijama, šest, deset, ili više njih, ali to neće biti brak iz ljubavi.

(GEORGES POMPIDOU)

Mislim da je nacija danas veoma važan faktor. Tu želim naglasiti isto toliko etnički koncept koliko i tradiciju. Bez ovoga bi bio ovaj svijet dosadan, veoma prazan. Njega bi prezentirala jedino industrija masovne produkcije, racionalne jednoličnosti. Upravo nacionalna tradicija čini naš svijet bogatijim: bogatijim kroz nacionalne razlike, regionalna bogatstva. Nacionalni ponos igra također važnu ulogu. Danas nastoje s u p e r s i l e ovladati svime. One nameću određenu ideologiju i nastoje njome pridobiti ljude za svoje ciljeve. Mogli smo se više puta osvjedočiti kako je upravo nacionalni ponos najjača obrana od imperijalizma. Stoga bih zaključio da je nacionalna tradicija veoma važna i veoma značajna u današnjem svijetu.

(IVAN SUPEK)

SLOVENSKA LITERATURA U ODNOSU PREMA OSTALIM EVROPSKIM LITERATURAMA

Anton Slodnjak

Temu ovog ili sličnog naslova mogli bismo obraditi na dva načina:

1. mogli bismo dokazivati kako su slovenski pjesnici i spisatelji oponašali tuđe literarne uzore, a da ni svojim najuspjelijim djelima nisu dostigli velika majstorska ostvarenja svjetskih književnosti;

2. mogli bismo, međutim, ukazivati i na to da su najbolja djela slovenske književnosti relativno izvorna, premda su sve značajne literarne i kulturne struje oplođivale i riječ slovenskog puka.

Danas su uobičajena oba načina i čini se da je u nas prvi čak privlačniji od drugog. Ali ako imamo u vidu da je slovenskim piscima i pjesnicima morao biti prvobitni poriv odazvati se domaćom riječju pobudama što su ih u njima budile takve uznemiravajuće evropske pojave kakve su bile kršćanstvo, humanizam, reformacija, duh prosvijećenosti, romantizam, nacionalni pokret 19. stoljeća itd., onda dijelim mišljenje da moramo priznati kako je drugi način opravdaniji i pravedniji. Pristaše prvog načina, naime, međusobno uspoređuju djela koja su po svojoj biti i postanku jedinstvena, zbog čega ih nije moguće međusobno uspoređivati, jer je svakom poznavaocu slovenske književnosti jasno da je Prešeren* od isto tolikog značenja za našu književnu povijest kao i Homer za starogrčku. Isto bismo mogli reći za Dantea ili Vergilija ili za ma koje veliko pjesničko djelo ove ili one jezične ili narodne zajednice. Svrhu i smisao pojedinih literatura naime naziremo u stvaranju stotina i tisuća djela koja su međusobno različita i koja takva moraju i biti, osim po tome što ih je izbacila na svjetlo dana želja njihovih autorâ da djeluju na slušaoce, odnosno čitaoce u njihovo vrijeme i na njihovu jeziku. Tek s takvog ili sličnog stajališta otvaraju se adekvatne mogućnosti kako za individualnu ili nacionalnu, tako i za svjetsku ili kolektivnu povijest književnosti.

Šačica Slavena što se probila na područje kasnije Karantanije nije mogla imati i nije ni imala pjesnikâ i teologâ koji bi je prikazivali u

* Ovdje upotrebljavamo nominativni oblik koji držim jedino pravilnim, premda se i u Hrvata i u Srba i u Crnogoraca u posljednjih stotinu i više godina, na temelju neshvatljivog fonetskog zakona, uobičajilo pisanje tog prezimena u obliku: Prešern. Dogodilo se tako, vrlo nepravedno, da je Prešeren, najveće literarno ime u Slovenaca, ostao *jedini* od slovenskih (pa i stranih, npr. Beethoven, Verhaeren) umjetnika sa sakato ispisivanim prezimenom bez ikakva opravdanja sve do današnjeg dana. Smatram da je red da se jugoslavenska javnost pomiri s predloženim rješenjem i da ubuduće prihvati ispisivanje Prešernova prezimena u jedino pravilnom obliku (Napomena prevodioca).

poemama ili objašnjavali u raspravama kršćansku *Civitas dei* za slovenski dvor koji u bavarskom ili frankovskom obliku uopće nije postojao, odnosno za njegove svećeničke i vojničke prvake. Ipak, usprkos tome je netko oko 1000. godine oblikovao u njihovu govoru jezgrovitu i slikovitu misao da su vjera, ispovijed i pokajanje jednako vrijedni patnji i smrti kršćanskih mučenika, otvorivši time svojim suplemenicima put u novu obrazovanost i civilizaciju.

U isto vrijeme i kasnije stvorio je niz anonimnih pjesnika, na temelju domaće predaje i života kao i istočnih i zapadnih literarnih primjera, na istom jeziku bogatu poeziju balada i legendi. Ovo, međutim, očito nije naišlo na milost u novom vladajućem crkvenom i državnom sloju koji nije samo predmnijevao da nije podesno da se to zapiše, već je vjerojatno čak uništavao zapise jednog ili drugog čije se mišljenje razlikovalo od njihovog. Usprkos tome se u narodnom prisjećanju sačuvalo dosta poema koje su srodne evropskoj poeziji srednjeg vijeka, tako da su mogle biti zapisane u doba našeg romantizma i da je nekoliko rijetkih primjera otkriveno čak nedavno, i to u najzapadnijem dijelu slovenskog područja, u mletačkoj Reziji. Pritisak tuđeg feudalnog gospodstva i njegove pismenosti i literature, uz suviše brzi prijelaz domaćeg vodećeg sloja na stranu pobjednika, imali su za posljedicu da je među rijetkim intelektualcima slovenskog roda tek za vrijeme humanizma proklijao literarni interes za rodnu riječ i da je tek usred evropskog reformacijskog pokreta slovenska riječ literarno oživjela u protestantskom liturgičnom, apologetičnom i polemičnom pismenstvu.

Tako je tek kriza one kulture koju su preci današnjih Slovenaca prihvatili u prvim stoljećima nakon naseljenja omogućila početak literarnog stvaranja na njihovom jeziku. Kako je, međutim, ova kriza bila manje-više općeevropska, njihovo se opsegom skromno i namjenom prvenstveno utilitarno pismenstvo ipak našlo na istoj razini s protestantskim literaturama ostalih evropskih naroda. Premda se moralo kretati u okviru vjerskoorganizacionih i liturgijskih potreba, ono se ipak nije ograničilo isključivo na prevođenje. Već potkraj 15. i na početku 16. stoljeća, kad je sveučilište u Beču predstavljalo jedno od značajnih središta srednjoevropskog humanizma, u njemu je izašlo na glas srazmjerno dosta naučenjaka sa slovenskog jezičnog područja. Već zbog toga reformacijski pokret u tim pokrajinama nije mogao predstavljati isključivo jeku protestantizma u njemačkim i švicarskim zemljama i gradovima, već je u svojim napisima i organizacionim pokušajima pokazivao znakove srazmjerno autohtonog pokreta koji se formirao otprilike na raskršću austrijskog humanizma, švicarskog zwinglijanstva, njemačkog luteranstva i slovenskog protufeudalnog, okrutno ugušenog pobunjeništva; kasnije on je čak nastojao da privuče ne samo kršćanski, već i muslimanski Balkan u protestantsku, tj. evropsku kulturnu sferu. Zato i slovensko protestantsko pismenstvo ističe elemente spomenuta tri ili čak četiri sastojka (humanizam, zwinglijanstvo, luteranstvo, pobuna). Tek nakon 1565. godine, nakon definitivnog progonstva početnika slovenske tiskane knjige, superintendanta slovenske protestantske crkve Primoža Trubara, pokret je poprimao sve luteranskiji karakter, iako pomiješan s jakim domaćim elemetima.

Iako su istraživanja o temeljnim sastojcima Trubarovih protestantskih kompilacija tek jedva dobro započela, već se ispostavilo koliko su npr. utjecali na prvog slovenskog pisca spisi velikog humanista Erazma Rotterdamskog. Osim osobnog vjerskog iskustva i duhovne nevolje i uz tugu zbog duhovne zaostalosti i životne ugroženosti njegovih seljačkih

zemljaka koje su uništavali neumoljivi feudalac i užasni turski napadač, Trubara su upravo Erazmove *Parafraze novog zavjeta* i njegovi komentari psalama doveli do toga da je počeo prevoditi, kompilirati i pomišljati na tiskanje slovenskih knjiga. Zato bismo mogli s više opravdanja tvrditi da je slovensku literaturu rodio humanizam nego da je ona samo odsjaj njemačkog protestantizma. U vezi s tim bismo mogli dosadašnjim literarnim povjesničarima, koji su iz svjetonazornih ili pristrasnih filoloških razloga naglašavali potpunu ovisnost početnika slovenskog reformacijskog pismenstva od luteranskih spisa, ukazati na činjenicu da je bila zamisao svih ranih Trubarovih djela sintetična i da nije iščilila ni nakon Trubarova izgonstva i nakon svih uspjeha protureformacije u slovenskim pokrajinama.

I ova bi, prema zamisli svog vođe, ljubljanskog biskupa Tomaža Hrena, latinskog i slovenskog religioznog pjesnika, trebalo da bude od posebnog značenja. Usprkos uništavalačkom bijesu koji nije znao za milost prema slovenskoj protestantskoj knjizi Hren je ipak mislio na slovensku knjigu koja bi bila »od koristi domovini«, kao što glasi posveta u jednoj od rijetkih protureformacijskih publikacija. Proces rekatolizacije u Unutrašnjoj Austriji, u koje su se sastavu nalazile prvenstveno slovenske pokrajine, morao se naime odvijati prema propisanom državnom i crkvenom programu. Naprotiv, crkva, pa i vladalac, vjerojatno bi radije žrtvovali čak gorljivog Hrena nego da se u tim zemljama liše uniformirajućeg latinizma i trajnog čvrstog pritiska na zemaljske staleže u duhu apsolutizma koji se navješćivao.

Ovo je u 17. stoljeću prouzročilo sudbonosni zastoj u slovenskom pismenstvu, zastoj koji su tek u drugoj polovini stoljeća pokušavali otkloniti navjestitelji barokne pobožnosti, znanosti i umjetnosti. Osim objavljivanja povijesnih komplikacija na latinskom Janeza L. Schönlebena, Joannesa Antona Dólničara i ostalih i osim enciklopedijskog spisa na njemačkom J. V. Valvasora o Kranjskoj osnovana je potkraj 16. stoljeća u Ljubljani Academia operosorum koja je trebalo da, u vezi s talijanskim akademijama, dade zamaha laičkom ili barem protuisusovačkom naučnom istraživanju na latinskom i njemačkom jeziku, a postepeno možda čak i na slovenskom. S pjesničkom podružnicom Academia Emonina, međutim, trebalo je da posredstvom rimske akademije della Arcadia poradi na porastu pjesničke kulture u pokrajini, pa makar na osnovi latinskih ili talijanskih pjesničkih djela.

Na početku 18. stoljeća bili su naime isusovci u Kranjskoj, i njihovi gospodari kao i oni koji su isusovce zaštićivali, politički suviše jaki i društveno suviše uvažavani u Unutrašnjoj Austriji, a da bi njihovi protivnici, iako visoki crkveni dostojanstvenici, mogli osnovati u Ljubljani sveučilište, kako su namjeravali. Tako nisu mogli uništiti ni isusovački duhovni monopol koji je gušio nicanje svakog stvaralaštva na slovenskom jeziku, hoteći mu — kao ostali u srednjem vijeku prije humanizma i Trubara — ponovo udariti sramotni pečat literarne nesposobnosti.

Tek kad su Marija Terezija i Josip II do kraja ograničili moć zemaljskih staleža i počeli pod pritiskom pobjedâ Friderika Velikog udarati temelje činovničko-vojničkoj vladavini koja bi se mogla oduprijeti pruskoj agresivnosti, zbog vladine politike i zbog privrednog i duhovnog jačanja slovenskog seljačkog stanovništva i njegovih školovanih sinova moglo je doći do nekakvog preporoda koji je omogućio obnovu i proširenje slovenskog pismenstva. Zanimljivo je što su njegovi navjestitelji i realizatori ponovno obznanjivali humanistička pretjerivanja o transkontinentalnoj rasprostranjenosti slavenskog jezika kojeg ravnopravno narječje je prema njihovu uvjerenju bio i slovenski jezik; ovo su oduševljeno objavljivali već pisci 16. stoljeća, naročito prevodilac sveukupne biblije Jurij Dalmatin i autor prve, u humanističkom duhu napisane gramatike slovenskog jezika Adam Bohorič. Iz starocrkvenoslavenskog pismenstva preuzeli su čak misao da je njegov jezik svet, jer je bio organom značajnih liturgijskih obredâ, dajući zbog srodnosti između starocrkvenoslavenskog jezika i tadašnjih slovenskih govorâ atribut svetosti i svom materinjem jeziku. Osim toga oni su nastojali da stvore normativnu gramatiku i poetiku i da sastave što bogatiji rječnik književnog jezika kao uvjet razvijene slovenske književnosti koja bi se opet našla na razini vodećih evropskih literatura. Rezultati, razumije se, nisu bili baš mnogo nalik na tako golema, zaista pregolema očekivanja, jer su se među preporoditelje i njihove planove i u ovom slučaju upletali nepobjedivi osobno-duhovni i socijalno-materijalni činioci. Usprkos tome razvijali su se na različitim literarnim područjima zameci s izrazitim oznakama originalnosti i umjetničke sintetičnosti, premda još izuzetno jednostavni i manje-više diletantski. Najkarakterističniji primjer takvih zametaka predstavlja duhovita, gotovo kongenijalna preradba Beaumarchaisove komedije *La folle journée* (1798) koju je ostvario pjesnik, dramski pisac i povjesničar Anton Tomaž Linhart. O njoj se može reći da još i danas djeluje poput slovenskog izvornog djela majstora komediografije i jezika. Općenito isticali su kako pjesnici tako i prozaisti i didaktični pisci pošteno, iako (izuzev u klasicističkim, predromantičarskim i prosvjetiteljskim pjesničkim tekstovima Valentina Vodnika) većinom bezuspješno nastojanje da se uzdignu iznad domaćeg provincijalizma i iznad misaonosti prostog domaćeg čitaoca do umjetničke sinteze između slovenskog materijalnog i duhovnog života i novih izražajnih i sadržajnih primjera evropskih literatura potkraj 18. stoljeća.

Slovenska inačica evropskog prosvjetiteljstva takvu sintezu nije mogla ostvariti, jer su njeni autori, s izuzetkom prerano umrlog Linharta, bili premalo naobraženi i stvaralački premalo poduzetni. Nešto slično postignuto je tek u idućem razdoblju koje analogno s prethodnim i paralelnim periodom u evropskim literaturama označavamo kao romantizam. Ovo čudo obično objašnjavamo imenima dvaju prijateljâ: teoretičara i kritičara Matije Čopa i pjesnika Franceta Prešerna. Svakako je istina da bez njihove suradnje ne bi bila ostvarena ona velika literarna umjetnost Prešernovih poezija, u kojoj su organski dozvani u život svi dotle dati ali neostvareni elementi prethodnih književnih razdoblja i tijekova; oni su mogli biti ostvareni tek u krilu tako univerzalne pjesničke misli kakvu je sadržavao romantizam; isto je tako istina i to da su morala prohujati literarno jalova stoljeća, da se osim prethodnih generacija u pravopisnim sporovima i gramatičkim debatama mora prerano iscrpsti naša prva romantičarska generacija s Janezom Prímicom i Urbanom Jarnikom, a da su tek nakon toga mogle nići pjesme *Rastanak s mladosti, Soneti nesreće, Gazele, Sonetni vijenac, Krštenje na Savici, Pjesniku* i ostale. U njima je, ravnopravno s njemačkim i talijanskim pjesmama, odnosno njemačkim i talijanskim pjesničkim jezikom, procvjetao onaj slovenski jezik kojeg svakodnevno korišćenje je Prešeren s ironijom i gorčinom označio njemačkim stihovima: »Deutsch sprechen in der Regel hier zu Lande, / Die Herrinen und Herren, die Befehlen, / Slowenisch die, so von dem Dienerstande.«

Na žalost ne postoji nikakvo sredstvo kojim bismo mogli strancu koji ne razumije slovenski i ne poznaje slovensku povijest dokazati istinitost

našeg tvrđenja, kako uopće ne postoji nikakvo mjerilo koje bi bilo u mogućnosti pokazati snagu čovjekovih estetskih doživljaja, imajući u vidu ma koje umjetničko djelo. Vjerojatno je najteže osjetiti i prepoznati ljepotu i vrijednost određenog pjesničkog djela na drugom jeziku, pa i u slučaju i najvrsnijeg prijevoda na naš jezik ili ako i najpotpunije vladamo jezikom na kojem je ono ostvareno. Tek kao usputni nagovještaj onima koji ne mogu upoznati ni u originalu niti u uspjelim prijevodima, kakva bi mogla biti Prešernova lirika, neka nam bude dopušteno spomenuti da je na pitanje: »Koju trojicu jugoslavenskih umjetnika (slikara, kipara, literata, glazbenika, glumaca, pjevača itd.) najviše cijenite i volitete?«, postavljeno u srpskom literarnom i zabavnom tjedniku NIN u Beogradu 26. studenog 1967. godine, srpsko općinstvo, čiji je književni jezik doduše srodan slovenskom, premda se fonetički i leksikalno uvelike razlikuje od Prešernova pjesničkog govora, dalo Prešernu veliku prednost ispred svih svojih pjesnika, a i ispred brojnih pripovjedača i ostalih umjetnika.

Jedan od izvora Prešernovog pjesničkog savršenstva morala je biti samo jednom ostvarena harmonija izražajnih i sadržajnih, individualnih i općih, slovenskih i ostalih europskih klasičnih i renesansnih kao i romantičnih elemenata, doživljaja i nastojanja. U Prešernovoj elegiji *Rastanak od mladosti*, 1830. godine, prvi je put na slovenskom jeziku sazrela sinteza između klasike i romantizma, ali tako da su bili njeni klasični elementi, kako u toj pjesmi tako i u *Sonetima nesreće* (1833), rukovodeći i konstitutivni. U oba slučaja Prešeren je ne samo pravom mjerom stoičkog mira u sadržaju i dikciji preuzeo tragične motive grčke mitologije i svakog svjesnog života kao sliku vlastitih saznanja i iskustava i progovorio o njima plemenitim, antičkom pjesničkom govoru sličnim, ali ipak prisno slovenskim načinom, premda u ritmu talijanskih stancâ i sonetâ. U najkompliciranijem obliku talijanske lirike, u sonetnom vijencu od petnaest soneta, međutim, opjevao je naravno, jednostavno, predanom lirikom i buntovničkom dramatikom izbavljenje iz rezignacije i očaja u koje je upao potpomagan usudom a i vlastitom krivicom, kao što se to dogodi svakom normalnom čovjeku. Idealistička predstava o ljubavi kao sustvaralačkom činu između muškarca i žene na duhovnom području njemu je, usprkos kratkotrajnom, samo uobražavanom ostvarenju, donijela spas, ipak ga smirujući uza sve neuspjehe u ljubavi i životu.

Zato je Prešeren, iako kolebljive volje što se tiče života, ipak stigao prihvatiti život kao čovjek i kao pjesnik. To mu je omogućavalo da je i kao stvaralac prelazio iz klasičnih i romantičnih pokrajina na čvrsto tlo kranjskog provincijalizma i jansenizma. Usprkos tome ostade elementarno osjećajan, probojno bistar i bezbrižno velikodušan. Zbog toga je i u svojim realističkim pjesmama osim nemilosrdne stvarnosti umio prikazivati i izuzetno humane i duboko značajne motive.

Mladi slovenski realisti nisu mogli slijediti njegove primjere (romanca: *»Ženska vjernost*, slika iz života: *Nevječana mati*, dijalog domišljatih zaljubljenika: *O željeznoj cesti*, i ostale), skliznuli su u folklor i u idealizaciju pokrajine i seljačkog života. U lirici više nisu težili za za sintezom, primamljivala su ih prvenstveno dva pjesnika trenutaka i raspoloženja, Heine i Lenau. I najbolji među njima nisu umjeli oblikovati život kao cjelinu poput Prešerna, već su crtali samo »slike« — jedino prizore, usporedbe između prirode i ljudskog života, poput Simona Jenka, ili su opjevavali seljački život kao primjer čudoređa, jednostavnosti i zdravlja, poput Frana Levstika. Upravo ovaj posljednji je, isto na temelju folklorne građe, napisao kratku pripovijest *Martin Krpan* (1858),

obnovivši njome drevnu priču o uspješnoj borbi slabića s divom i poantirajući je isto tako praljudskim motivom nezahvalnosti vladajućih prema vladanima.

Njegovi suvremenici (S. Jenko) i učenici (Josip Jurčič) stvarali su slovensku kratku pripovijest, prikazujući osnovne sporove između seoskog i vlastelinskog života, kao i prve uzorke slovenskog romana, građenog na suprotnostima, na zbližavanjima i razilaženjima kakva mogu doživljavati usred u tančine, s ljubavlju i humorom ocrtanog seoskog ambijenta bistar mladić seljačkog roda i vlastelinska ili gradska gospođica tuđe krvi. Premda su ovi pripovjedači osim u Levstika učili i u predstavnikâ već minulih smjerova (J. J. Rousseau, O. Goldsmith, J. W. Goethe, W. Scott, Chr. Grabbe i još neki — tek sedamdesetih godina bolje su upoznali Turgenjeva, a osamdesetih Björnstjerna Björnsona), ipak su napisali poneku klasičnu »seljačku sliku« (Ivan Tavčar, Janko Kersnik i drugi) i prve primjerke slovenskog intelektualnog, društvenog, filozofskog i čak utopijskog romana (Josip Stritar, J. Jurčič, Kersnik, Tavčar, Janez Mencinger). U Shakespearea, Schillera i Hebbela, naprotiv, tražili su uzorke i pouke kako pisati slovensku povijesnu tragediju, iako su do 1876. godine, do izlaska povijesne tragedije *Tugomer* pisali tek kratke šaljive komade i socijalne dijaloge.

U lirici su melodični elegičar Simon Gregorčič i reski epik Anton Aškerc, nakon dosta mučne atmosfere Stritarove lirike svjetskog bola, ostvarili prilično zdravu poeziju, pripremajući tlo modernoj impresionističkoj i simbolističkoj umjetnosti. Pokušaj slovenske inačice evropskog naturalizma, zbog sitnih prilika i talenata, nije uspio, već je značio tek kratak međučin između realizma i Moderne.

Od predstavnika Moderne najjače je razvio svoje velike literarne sposobnosti Ivan Cankar (1876—1918). U crticama, novelama, romanima i dramama on je na nov, umjetnički veoma sugestivan, iako pomalo zamarajući način dao psihološke likove djece, mladih ljudi i umjetnikâ, borbu napaćene majke i žene, prikazao nepravde koje su činjene proletarijatu, progonjenim ili uhvaćenim životinjama kao i poglavlja vlastite kompliciranе sudbine velikog umjetnika i revolucionara, doduše neodlučnog u životnim prilikama; sve to, međutim, u neprestanom sukobu s užasnim pritiskom nemoralnih i bezdušnih ljudi. Njegov prijatelj i takmac u literarnoj sudbini, Oton Župančič (1878—1949) bio je, nasuprot do religioznosti poduhovljenom, a ipak političkom i svjetonazornom socijalistu Cankaru (uspor. parabolu *Sluga Jernej i njegovo pravo!*), pjesnik poletnog, rasterećenog života, navjestilac borbenosti i duhovnog i tjelesnog zdravlja, a ujedno i analitičar sebe i društva i pjesnik žanr-sličica za građansku djecu.

Cankar i Župančič upotpunili su i zaključili najznačajniju fazu nove slovenske književnosti, u kojoj je literatura predstavljala jedinu nadu za budućnost, jedino jamstvo narodnog postojanja i jedinu koliko-toliko međunarodno priznatu kulturnu i nacionalnu legitimaciju malog i buntovnog naroda.

Nakon ujedinjenja Slovenaca s ostalim jugoslavenskim narodima 1918. godine u novoj je državi i slovenska literatura dobila i drugo značenje, a u prvom redu više slobode, jer slovenski pjesnici i pisci nisu morali neprestano drhtati zbog postojanja svog naroda, iako se najmanje četvrtina slovenskog puka zatekla izvan granica Jugoslavije. Štošta je ukazivalo na to da će se slovenski pjesnici i pisci moći posvećivati izrazito umjetničkim i književnim zadacima. Ali već se javljala na zreniku socijalna revolucija.

Usprkos tome sadrži srazmjerno bogata varijanta slovenskog ekspresionizma između 1918. i 1930. godine u prvom redu ekstatično vizionarska, kozmičko religiozna i pacifističko antiratna pjesnička djela. Među njima nalazi se i dosta socijalno-revolucionarnih dozivanja i opomena (Srečko Kosovel!). Pojedinci su pokušavali i psihoanalitičkim pogledima i nadrealističkim metodama prikazivati rasap društva i pojedinaca, zbog neizvjesnosti između mira i rata, između tradicije i revolucije (dramski pisac Slavko Grum). Nakon 1930. godine bila je, zbog unutrašnjih društvenih i vanjskopolitičkih razloga, sve aktivnija društveno optužujuća inačica realizma. Ona je neposredno pred izbijanje drugog svjetskog rata dostigla svoj umjetnički vrhunac u novom, snažno doživljenom, sociološki promišljenom i misaono produbljenom obliku »seljačke slike« samouka, radnika i političkog agitatora Lovra Kuhara (Prežihova Voranca, 1893—1950).

U lirici pada u otprilike isto vrijeme (u umjetničkom, ne toliko u svjetonazorskom smislu) suprotno nastojanje, ispunjeno težnjama za jačim približavanjem slovenske literature zapadnoevropskim misaonim i umjetničkim strujanjima. U tom su smjeru djelovali kako moderni rustikalni liričar i egzistencijalni esejist Edvard Kocbek koji je zatim, za vrijeme rata, vršio značajni politički zadatak, da bi nakon rata pružio u memoarskim lirskim i pripovjedačkim djelima takav obračun o svojoj djelatnosti, da ga je morao smjesta platiti cjelokupnim svojim političkim prestižem, tako i liričar i esejist Božo Vodušek, koji je neposredno prije izbijanja svjetskog orkana pokušao otčarati i parodirati ne samo stari pjesnički svijet, već i staro društvo na vlasti u svim njegovim pojavnim oblicima.

Za vrijeme »kulturne šutnje« i revolucionarne propagande javila su se nakon 1941. godine svega dva istinska talenta, revolucionar Kajúh i mističar i erotični ekstatičar France Balántič, ali su, na žalost, obojica poginuli, svaki sa svoje strane, već 1943, odnosno 1944. godine.

Nakon rata se zbog suviše dugotrajnog političkog tutorstva nad literaturom pjesničke generacije nisu redale organski, već su zaostajale iza svojih umjetničkih zadataka, tako da su se struje i generacije izmiješale. Tek srazmjerno kasno nova je generacija započela jedinstvenu borbu protiv predratnog i poslijeratnog vodećeg sloja socijalnih, odnosno humanističkih realista, da bi se zatim gotovo svako pojedino godište, osobito ljubljanske, odnosno uopće građanske omladine pod utjecajem stranih, osobito engleskih i američkih, ali i njemačkih i francuskih struja okušalo u novim načinima pisanja i stihova i proze; poslije novih romantičara javili su se novi ekspresionisti, novi nadrealisti, novi dadaisti i reisti sve do sastavljača grafičkih rebusa i sličnih likova.

Uspjesi iskrenih poslijeratnih umjetničkih nastojanja, međutim, vidljivi su u lirici i dijelom i u dramatici kao i u prozi današnjih četrdesetgodišnjaka. Možda će se u budućnosti iz proturječnosti između ove dvije krajnosti ipak početi rađati nova sinteza suvremene poezije. Razumljivo, s druge strane može se umnožavati i antiliteratura, samo što će već po samom svom smislu biti namijenjena — antiljudima. Zbog toga budućnost slovenske književnosti, isto kao i budućnost svih ostalih literatura, ne ovisi isključivo o takvim ili drukčijim programima, već i o tome, kada i na koji način će se očovječiti današnji antičovjek.

(»Prostor in čas« 2—3/1970, str. 81—87)

Preveo: *Tone Potokar*

PROTIV PODJELE HRVATSKE KNJIŽEVNOSTI NA »STARU« I »NOVU«

(U SVEZI S TEMOM »KADA UISTINU POČINJE HRVATSKI STANDARDNI JEZIK«)

Mate Šimundić

I

Povoda za istup dao mi je Dalibor Brozović člankom *O početku hrvatskog jezičnog standarda,* objavljenom u »Kritici« 10, međutim uzroci su dublji i sežu u relativno dalju prošlost: nalaze se u nesretnoj podjeli hrvatske književnosti na takozvanu stariju i noviju. Ovakvu podjelu svoje književnosti, izvan uvjetne i formalne u smislu vremenske protezljivosti, nije prihvatila ni jedna veća evropska književnost. Sigurno je, dalje, kako ni jedna evropska književnost nije podijeljena u svojoj periodizaciji, doslovno podijeljena na dvije strane bedemom kakav je kineski, kao što je učinjeno s hrvatskom književnosti. Dakle, ni veliki narodi, kojih je književnost neusporedivo bogatija od hrvatske, ne dozvoliše sebi ovakav krupan luksuz. Skoro svaka književnost višestoljetne tradicije mogla bi se razdvojiti poput naše na tzv. stariju i noviju ako bi se na nju primijenili kriteriji hrvatske književne historiografije. Do cijepanja hrvatske književnosti došlo je u prošlom stoljeću, naročito u drugoj polovici kada su u nas osjetno krenule naprijed humanističke znanosti (nakon osnivanja Akademije i Sveučilišta). U ovome bijaše odlučni vremenski raspon — udaljenost između hrvatskih književnika XVI i XVII stoljeća i ljudi u XIX stoljeću koji su se bavili tim književnicima, odnosno književnošću naše renesanse i baroka. Kada je, na primjer, u 70-im godinama Akademija počela izdavati djela književnika navedenih stoljeća, ta je stalna edicija — što izlazi i danas — nazvana Stari pisci hrvatski. Čisto formalno, stihijski, ali je kasnije dužom upotrebom preraslo u kvalitetu, postalo bitno, uvijek zastupano od hrvatskih povjesničara književnosti, na žalost i onih koji imadijahu vrlo široka gledanja na književno stvaranje, što uključuje i periodizaciju književnosti. Mislim ovdje najprije na Mihovila Kombola i Antuna Barca, dvojicu naših najjačih književnih historiografa i esteta. Za jedan nepromišljen postupak i bez znanstvenih temelja moralo se kasnije naći »znanstveno« opravdanje, postaviti ga na kakvu-takvu osnovu. Tako reći, nema povijesti hrvatske književnosti, ni školskog priručnika u kojemu nije baš ovako razdijeljena hrvatska književnost, pa i onda kada to i nije izrijekom spomenuto. Eto, ipak se u nečemu slažu svi povjesničari hrvatske književnosti, bez izuzetka i prigovora. Tako, stupivši na Filozofski fakultet, student je hrvatske književnosti odmah upućen na dvojnost: najprije će upisati i slušati kolegij »starije hrvatske književnosti«, potom onda »novije«. Možda je danas i drugačije formulirano, ali samo formulirano. Nedotakljiva sakrosanktnost valjda od

početka Fakulteta! U tzv. stariju spada sve što je napisano u vremenskom razdoblju od začinjavaca (uključujući i njih), tj. od početka XV stoljeća (a možda i od ranije) pa do 1835/36, dakle do početka hrvatskog preporoda. Sve što je stvoreno gotovo u četiri stoljeća našlo se nenadano pod jednom kapom, zatim je na njegovu kraju zasađen međaš himalajske visine, da bi valjda u miru mogla započeti tzv. novija hrvatska književnost. Po zakonu protivnosti — jer gdje je starija mora se naći i novija. Zanimljivo je da je dalja periodizacija vršena mimo ovu, kao da nje nije: stara se dijeli na humanizam, renesansu, barok, klasicizam, racionalizam, novija na — romantizam, apsolutizam, Šenoino doba, realizam, modernu i dr. Stvarno je razdjela na tzv. stariju i noviju književnost nadstilska, natpravačka, izvanknjiževna te ni jednom periodizatoru ne smetaše jer se ne odnosi na stilsku formaciju.

Podjelom hrvatske književnosti na dva pola naši su pisci povijesti književnosti bili prožeti u cijelosti, do zadnje pore, gotovo bih rekao zaneseni. Kao karakterističnu potankost navodim vlastito iskustvo. Dogodilo se 1953. godine na diplomskom ispitu iz tzv. novije hrvatske književnosti. Prvo pitanje koje mi je uputio pok. prof. Antun Barac glasijaše: »Obrazložite mi pojam starije i pojam novije hrvatske književnosti?« Da me je tko pitao uoči sama ispita koje pitanje ne bih nikako želio, iskreno bih odvratio da je upravo to na koje imam sada odgovoriti. Da su se kakvim sretnim slučajem mogla birati pitanja, bio bih bez ikakve dvojbe zamijenio listak. Ostalo je: odgovarati ili odustati. Ne odustah. Dapače, bijah temeljitije pripremljen za odgovor, onako kako je te pojmove na predavanjima obrazlagao pok. profesor, ali se nikad nisam slagao s onim što mi je bilo sada zagovarati. Okosnica pojma tzv. starije hrvatske književnosti sastojala se u nejedinstvenosti tadašnjega književnog jezika i pravopisa (od začinjavaca do 1835/36), okosnica pojma tzv. novije književnosti nalazila se, dakako, u suprotnosti okosnici starije. Prema ustaljenu mišljenju, tzv. noviju hrvatsku književnost — onu koja poče hrvatskim preporodom — karakterizirao je jedinstven književni jezik i pravopis. Sve su druge osobitosti jednoga i drugog pola bile sitnice. I moj poštovani profesor očito bijaše zadovoljan odgovorom (koji, naravski, tada nije bio ovako sažet) na prvo pitanje i na ostala te me u znak priznanja podario boljom ocjenom. Otvoreno kažem: i tada i danas smatrao sam to neodrživim, stvarju koja ne može podnijeti ni površniju znanstvenu kritiku. Ali kako je i do naših dana ista tvrdnja ostala na pijedestalu službenosti, moradoh je provoditi u praktičnome školskom životu. Svakako, protiv svog uvjerenja.

Prof. A. Barac ostao je dosljedna stava u polarizaciji hrvatske književnosti: nije samo u ovakvu duhu predavao (i ispitivao), jednako je i pisao:

»Počeci novije hrvatske književnosti padaju u doba, kada su se u pojedinim evropskim zemljama zapažali posljednji trzaji klasicizma i pseudoklasicizma, a kada su u našim srednjim školama još uvijek bili glavni predmeti latinski i grčki jezik. No u živim je zapadnoevropskim književnostima bujala u to vrijeme romantika, vladajući u njima negdje duže, negdje kraće. U Njemačkoj je trajala po prilici do polovice 19. vijeka, no u njezinu se krilu već od tridesetih godina javljala reakcija s pokretom Mlade Njemačke. Taj je pokret svoje izrazitije plodove davao upravo četrdesetih godina, kad je i književni ilirizam bio na svome vrhuncu« *(Hrvatska književnost od Preporoda do stvaranja Jugoslavije,* Knjiga I, str. 27).

I malo dalje u istom djelu:

»Počeci moderne hrvatske književnosti vezani su uz kulturno-historijski i društveni proces, koji u nauci obično zovu hrvatskim preporodom ili ilirskim pokretom, ilirizmom. Bilo je mišljenja da izrazi hrvatski preporod i ilirizam znače isto, a bilo je i protivnih shvatanja, po kojima je ilirizam bio samo jedna faza, ili čak zastranjenje u čitavom narodnom buđenju Hrvata« (str. 36).

Prirodno je da početku »novije hrvatske književnosti« prethodi kraj »starije hrvatske književnosti« te nije potrebno navoditi odgovarajuće pismene potvrde i za to. A prof. Barac je podigao na noge pokoljenja i pokoljenja srednjoškolskih profesora usađujući im u glavu pojmove o tzv. starijoj i novijoj našoj književnosti.

Budući da se o književnosti ne može cjelovito govoriti i suditi bez jezika na kojemu je napisana, niti pak potpuno o jeziku bez književnosti, rekao bih, svi nesporazumi potječu od pristupa raščlanjivanju hrvatskoga preporoda (ilirskog pokreta, ilirizma — svejedno). Čitav je pokret u tijeku svoga trinaestogodišnjeg trajanja (1835—1848) bio izrazito obojan politički stremeći za slobodom hrvatskog naroda i svih južnoslavenskih naroda, a valja imati na umu da je upravo tada i panslavistički zanos dospijevao i bio se popeo na svoj vrhunac. Sve je ovo u kasnijim vremenima, posebno u našem stoljeću pružalo mogućnosti za raznolik pristup hrvatskom preporodu. Različiti sumnjivi političari, politikanti, novinari i kojekakva piskarala tumačili su ga onako kako njima odgovaraše u datom trenutku — prema vlastitim željama i htijenjima navlačili ga na sumnjive kalupe i razvlačili kao Alajbegovu slamu. Pa i oni ljudi koji su mu znanstveno prilazili nisu svi bili bez sumnjivih nakana; tako je često isticano jugoslavenstvo hrvatskog preporoda, međutim to je jugoslavenstvo prilagođivano različnim smjerovima, pa i onomu karađorđevićevskomu, šestojanuarskom, kao bogom dani preteča monarhističke diktature. Već prema tomu što je vrijeme tražilo. I tako se u tijeku niza desetljeća i političkih i društvenih promjena koješta nataložilo o preporodu, mnoštvo nanosa najsumnjivijih vrijednosti, bolje rečeno nevrijednosti pa i dan-danas moramo raščišćivati osnovna pitanja i otklanjati šićarđijski mulj.

Ponavljalo se kako Hrvati uđoše u XIX stoljeće s tri književna jezika — s književnosti na štokavskome narječju, na čakavskom i kajkavskom — i s dva pravopisa — na jugu s talijanskim, na sjeveru s mađarskim. Već ova tvrdnja ne odgovara stvarnosti, ne odgovara u potpunosti, jer je čakavsko narječje davno prije presahnulo, utrnulo se samo od sebe; za književnost ono bijaše mrtvi jezik. Stvarno su Hrvati dočekali preporod s dva književna jezika i pravopisa, tj. na štokavskome i kajkavskom narječju, a iz preporoda su izišli s jedinstvenim književnim jezikom kojemu je uzeto za podlogu (novo)štokavsko narječje (i)jekavskog izgovora. Preporoditelji se poglavito oslonili na jezik hrvatske književnosti XVI i XVII stoljeća iz Dubrovnika, no imajući pred sobom naglašene političke ciljeve — ujedinjenje južnoslavenskih naroda u jednu zajednicu — prihvatili su i arhaične sklonidbene oblike jezika dotičnog vremena, a kakvih već nije bilo u govoru većine štokavaca. Kasnije je čitav sustav dobio pravo lice u nazivu Zagrebačke filološke škole na čelu s Adolfom Veberom Tkalčevićem. Uzimajući djelomično arhaični jezik, preporoditelji i poslije predstavnici Zagrebačke filološke škole željahu imati takav obrazac jezika koji bi bio prihvatljiv za čakavce, kajkavce i Slovence. Tä Veber do pred kraj svoga života vjerovaše da će Slovenci prihvatiti taj tip jezika. Tako

dakle preporoditelji ne bijahu nikakvim novatorima nego svjesni nastavljači književnosti XVI i XVII stoljeća, u manjoj mjeri i književnosti XVIII stoljeća. Mislim da ovu svezu nije potrebno dokazivati ni teoretski ni praktično. A ipak je njihovo književno stvaranje proglašeno »novim« ponajviše zbog jezika, a da nitko od zagovornika toga »novoga« nije uspio dokazati u čemu se stvarno sastoji novost. Nov je bio književni smjer — romantizam, ali on nikako nije dostatan da bi značio početak novije književnosti. Poznato je da ponekad u književnosti, posebno u većima, opstoji istovremeno više pravaca, pa kada bi pravac bio označiteljem kakve novije književnosti, kako bi se postupilo u tom slučaju? Ili kada bi svako književno strujanje bilo uvjetom za njezino cijepanje na tzv. noviju i stariju, kamo bi se stiglo. Koliko bi bilo tzv. novijih i starijih književnosti unutar neke književnosti! Postupak po ovakvu kriteriju vodi u besmislenost, u jednaku besmislenost u kakvu je upala periodizacija hrvatske književnosti. Razlog podjele, da ponovim, bijaše u prihvaćanju jedinstvena jezika i pravopisa. Jedinstvenost nije značila i — novost, pa je, prema tomu, bez osnove i polarizacija na tzv. noviju i stariju književnost. Osvijetlit ću ovo bolje u daljim izlaganjima.

II

U spomenutom članku Brozović je veoma jasan, problemu je prišao sa suvremenih gledišta znanosti o jeziku i književnosti i svoje je tvrdnje po mogućnosti nastojao dobro argumentirati služeći se usporednim podacima iz drugih jezika i književnosti. Iz svega izbijaju tri ključna pitanja, i to:

a) vrijednost termina književni jezik i standardni jezik;

b) kada počinje hrvatski standardni jezik, i

c) problem čakavizama u djelima renesansnih pisaca u Dubrovniku.

Redom ću razmotriti svako od navedenih pitanja nastojeći se duže zadržati na drugome kao najvažnijemu. (Ne kanim se doticati pitanja ikavice u odnosu prema (i)jekavici i različitosti pravopisā u prošlosti, jer je na njih Brozović potpuno odgovorio i nema im se što dodati. Po svojoj naravi oba su pitanja drugorazrednog značaja.)

1. Kada mi preostaje prihvaćanje izraza »književni jezik« ili »standardni jezik« (ili njegova ekvivalenta »jezični standard«), onda sam bez kolebanja za drugi, za to da prihvatimo naziv »standardni jezik«, odnosno »književni standard«. Brozović je naširoko znanstveno obrazložio pojam »standardni jezik« da ga nije moguće poljuljati argumentima u prilog naziva »književni jezik«. Konačno, njega je uglavnom usvojilo svjetsko jezikoslovstvo. Međutim, suprotstavlja mu se opća prihvaćenost termina »književni jezik« koji u nas do danas pokriva i ne pokriva značenje »standardnog jezika«. Drži ga snaga inercije te će zbog nje naziv »standardni jezik« teže prodirati, ali po svemu sudeći ipak je budućnost na njegovoj strani, barem u znanstvenoj upotrebi. Na mjestu je tvrdnja kako je termin »književni jezik« uz ostalo »naprosto i netočan: očito je preuzak, jer se standardni jezik ne upotrebljava samo za literarnu ekspresiju nego i za sve oblike više komunikacije, a isto je tako očito da je i istodobno preširok, jer se u beletristici upotrebljava ne samo standardni jezik nego vrlo često i dijalekti, razgovorni jezik, sleng i sl.« (str. 21. u podtekstu). Valja pak dometnuti kako ni termin »standarni jezik« nije idealan, premda je znanstveno opravdan, zbog mnogo-

značnosti riječi standard (uz atribute) i standardan. Bratoljub Klaić donosi za njih ova tumačenja i značenja: *»stȁndard* engl. (standard) 1. tipični oblik proizvoda; klasičan primjerak; 2. norma, obrazac, mjerilo, pravilo, prosjek, razina, osnovna mjera ili težina po kojoj se određuju druge mjere ili težine; 3. uobičajena normalna cijena; 4. zakonom određena novčana stopa; 5. prenes. uzor, ideal, stupanj, stepen; *standardan,* -dna, -dno — koji se odnosi na standard, koji odgovara njegovim uvjetima; tipičan, jednotipan, normalan, klasičan, uzoran, temeljni, osnovni, uobičajen, općenito primljen, mjerodavan« (Rječnik stranih riječi, Zagreb, 1962). Iz istog su korijena također *standardizacija, standardizirati, standarta;* prve dvije veoma blize značenju imenici standard i prid. standardan. Klaić ne unosi pojam standardnog jezika među značenja jer u vremenu pisanja svog Rječnika gotovo da i nije mogao naći termine »standardni jezik« ili »jezični standard« u domaćoj praksi. Kako stoji, standard ima vrlo široko semantičko polje, zapravo pet slojeva, a sada s jezičnim poljem i šesti. A kolike li još učestalosti upotrebe izraza kao npr. životni standard, tehnički standard, jugoslavenski standard (JUS) i dr. Naprosto me strah nagla širenja značenja riječi *standard* i *standardan* kakav je već doživio JUS, i u ozbiljnoj upotrebi i u šali. A više u šali. Primi li se još za naziv jezika — što je inače na vidiku — onda će učestalost njihove upotrebe biti neusporedivo veća te bi ovo moglo biti podstrekom za neželjenu poplavu značenja, neukusnu do krajnje mjere, kao što pokazuju *mini* i *maksi.* A ako se još uzme u obzir da su standard i standardni strane riječi, onda se pojavljuje odbojnost prema njima kada trebaju ući u naziv književnog jezika. Smatram kako sve ovo valja imati na umu kada se govori o prihvaćanju termina standardni jezik i jezični standard.

2. U uvodnom dijelu članka jasno sam izrazio svoj stav prema podjeli hrvatske knjiežvnosti na tzv. stariju i noviju. U cijelosti se dakle slažem s Daliborom Brozovićem. I da je Brozović bio radikalnijim, da je išao do kraja, ispravnije rečeno, da je ostao dosljednim sebi, tj. vlastitim načelima, sigurno ja nikada ne bih napisao ove retke. Prenosim stoga neke njegove misli koje mi se čine veoma važne za bitnost problema:

»2.0. Prihvatimo li naime tezu da je standardni jezik Hrvatā nastao u tridesetim godinama prošlog stoljeća — kako se to obično smatra — onda je očito da time automatski tvrdimo kako ga prije toga doba nije bilo. Logika ne dozvoljuje drugačije tumačenje. Prema tome, potrebno bi bilo dokazati da dopreporodna jezična praksa u nekajkavskih Hrvata ne zadovoljava definiciju standardnog jezika.

Što se tiče kajkavaca, dokazivanje i nije potrebno: čak ako njihova dopreporodna jezična praksa ne zadovoljava definiciju, to ne bi bilo važno jer znači samo da je doduše možda i postojao standardni jezik s kajkavskom dijalekatskom osnovicom, ali to nije današnji *standardni* jezik. No možemo li mi prihvatiti da je dopreporodna štokavska jezična praksa predstandardnog karaktera i tipa?« (str. 23).

Razumije se po sebi da nitko nije pokušavao dokazivati, a kamo li dokazao da je standardni ili književni jezik u Hrvata postao u tridesetim godinama XIX stoljeća. Jednostavno izraženo: on je postojao i prije XIX stoljeća, jednako kao što je postojao u XIX stoljeću i kao što postoji i danas. Izlazi, naravski, da je nužno utvrditi g d j e p o č i n j e h r v a t s k i s t a n d a r d n i j e z i k. Njegov početak Brozović vidi u polovici XVIII stoljeća; začetnici ili njegovi najistaknutiji pred-

stavnici bili bi književnici Andrija Kačić Miošić (1704—1760), Matija Antun Reljković (1732—1798), zatim Antun Kanižlić (1699—1777). Dakako, Brozović postupa posve ispravno: navodi odlomke iz njihovih djela, primjere koji svojim jezikom, strukturom jezika svjedoče kako se malo razlikuju od suvremenoga standardnog jezika. Zvuči možda paradoksalno, ali je istinito da je jezik sve trojice pisaca bliži današnjemu standardnom jeziku negoli je jezik većine preporodnih pisaca. A s preporoditeljima počinje tzv. novija hrvatska književnost. Brozović nije otkrio ništa dosad nepoznata, ali je zaslužan što ukazuje na izrazito važan podatak. S pravom zamjera piscima hrvatskog preporoda što se u jeziku nisu ugledali u svoje prethodnike, tj. u književnike XVIII stoljeća koji im bijahu bliži i po jeziku i po vremenu. Njih su preporoditelji naprosto previdjeli. Ne kanim ih braniti, ali ih je moguće razumjeti: posegli su za našom renesansom i barokom jer su ih privlačila krupna imena, kao što je Marin Držić, Ivan Gundulić, Ivan Bunić Vučićević, Ignjat Đurđević i drugi. Iako je Kačić među Hrvatima doživio popularnost kakvu do naših dana nije bio stekao ni jedan hrvatski književnik, premda bijaše poznat i ostalim južnoslavenskim narodima, ovime ipak nije mogao zasjeniti veličinu jednoga Gundulića. Držim da su preporodni književnici krenuli sretnijim putem: u književnika XVI i XVII stoljeća našli su i izgrađen jezik i umjetničku vrijednost, među piscima XVIII stoljeća nije moguće naći umjetnika ni cjelovite umjetnine, osim u fragmentima. Preporodni su književnici bili jedno od najkulturnijih pokoljenja hrvatskih književnika uopće, u vrednovanju dotadašnje hrvatske književnosti vodio ih je ukus, nikako popularnost A. Kačića i M. A. Reljkovića. Činjenica je da se oni nisu na početku ugledali u renesansne i barokne pisce već nešto kasnije. Vraz je bio među prvima. Istina je kako ovo pitanje u našoj znanosti još nije proučeno, ali je usprkos tomu jasno već na prvi pogled naslanjanje preporodne književnosti na renesansnu. Preporoditelji su mucali dok ne posegoše za književnosti XVI stoljeća iz Dubrovnika i Dalmacije. Njihov je izraz neizgrađen, hrapav, forma pretežno tuđa, a što su više učili od renesansnih i baroknih pisaca, to je njihov izraz bio izgrađeniji, glatkiji, poletniji. Ovime su ujedno potvrdili neprekinutost hrvatske književnosti od XVI stoljeća do svog vremena, stvorili tako čvrstu povezanost književnosti triju stoljeća da se svaki međaš unutar tog vremena osjeća kao najprostija i najneukusnija natega, vrijedna osude.

U utvrđivanju početka hrvatskoga standardnog jezika i ja polazim od jezika kao glavnog kriterija, jednako kao i Brozović. Kako se sasvim jasno naslućuje iz iznijetoga, početak hrvatskoga jezičnog standarda nalazim u XVI stoljeću u renesansnih pisaca, gdje je među prvim Džore Držić, Marin Držić, Nikola Nalješković, Dominko Zlatarić, Matija Divković te književnici koji su djelovali u XVII stoljeću kao Ivan Gundulić, Ivan Bunić Vučićević, Junije Palmotić, Stijepo Đurđević, Ignjat Đurđević i dr. Predavajući ove književnike u srednjoj školi i čitajući u razredu njihova djela, nikada nisam uočio da učenici ne bi potpuno razumjeli sadržaj zbog zastarjela jezika. Nije ih bilo potrebno »prevoditi«. Ili ako se uzme kada se danas prikazuju u kazalištu komedije Marina Držića ili Gundulićeva »Dubravka«. One se tumače u izvornu jeziku, a između glumaca i gledalaca nema posrednika u ulozi prevoditelja. Ima doduše i zastarjelih riječi i oblika kakvih nema u suvremenom jezika, ali su oni takve naravi da su lako razumljivi te nimalo ne umanjuju estetski užitak gledalaca. Da na primjer nisu posuvremenjeni Šenoa, Kovačić, Đalski i drugi realisti, ne bi nam oblici njihovih

imenskih riječi bili mnogo bliži negoli Držićevi ili Gundulićevi! I nakon umjetnog zahvata u oblasti imenskih sufiksalnih morfema, postadoše nam bliži, današnji, eto tako postadoše pisci »novije hrvatske književnosti«, drugi pak spadaju u »stariju«, jer sufiksalni morfemi imenskih riječi u njihovim djelima nisu prekrajani prema sadašnjem modelu jezika. Jedan je praktičan postupak zbližio čitatelju našeg doba pisce hrvatskog romantizma i realizma (proziste), ali po cijenu zločina prema njihovu jeziku, konačno prema njima samima.

Predočit ću nekoliko tekstova (odlomaka) djela hrvatskih književnika XVI i XVII stoljeća želeći pokazati kako njihov jezik nije toliko udaljen od suvremenoga standardnog jezika da ga s jednakim pravom i po istom kriteriju ne bismo mogli uzeti za početak hrvatskoga standardnog jezika (ili hrvatskoga jezičnog standarda). Evo najprije pjesme Džore Držića *Djevojka je podranila:*

Djevojka je podranila, ružicu je brala;
bosiljkom ju razbirala, trudna je zaspala.
Nad njom poju dva slavica, djevojku su zvala:
»Ustan' gori, djevojčica, sanka ne zaspala!
Maglica se brijegom krade, sad je na te pala,
cvitje hoće opaliti, koje si nabrala;
još te hoće privariti, ako nis' dobrala
za vjenačce drobnu ružu i cvitja ostala.«
Djevojka se razbudila, slavicom se ozvala:
»A vi slavji lužanini, velika vam hvala
koji me ste razbudili, jurve bih zaspala
razbiraje drobnu ružu i cvitja ostala.
Sinoć me je moja majka mladu hrabru dala,
prid kojim sam vas večerak svezav ruke stala.
Ži mi majka, ži mi bratac, prije ga nisam znala,
niti mu sam rosnu travu prid konja metala,
razma sinoć. Mila majko, tebi budi hvala,
kâ si meni djevojčici mlada hrabra dala.«

Možda bi se moglo pripomenuti kako je dotična Držićeva pjesma spjevana »na narodnu«, pa odatle njezina bliskost, razumljivost. Istina je da se u njoj osjeća utjecaj narodne pjesme, ali ovo upravo bijaše sretna okolnost: pjesnik je u narodnoj pjesmi našao dobar uzorak poezije na hrvatskom jeziku te se na njoj učio. Ni do našeg vremena nije u glavnini proučen utjecaj narodne pjesme na tako imenovano umjetničko pjesništvo, ali da je u pojedinim razdobljima bio snažan, u to nije potrebe sumnjati. Zar na primjer Vladimir Vidrić, modernist, nije bio izrazito pod njezinim utjecajem?! Konačno nikakav utjecaj nije presudan, niti se umjetnik ocjenjuje po onome što je od drugih primio, mjeri se po onome što je sam dao i stvorio. Mora se također stalno imati na umu da je od početka hrvatska književnost pisana na narodnom jeziku, nikada staroslavenskim ili kakvom umjetnom tvorevinom, smjesom ili sličnim jezikom. Stoga su više nego smiješne brbljarije kako je Ljudevit Gaj uveo narodni jezik u našu književnost. On je samo reformirao pravopis. A to je posve druga stvar. U nas se pravopis reformira pogusto da je teško i pratiti njegove mijene, ali jezik ostaje isti.

Predočujem dalje početak pjesme šestoj gospoji iz Pelegrinovićeve *Jeđupke:*

Jes u misti u ovomu
jedan za te ki umire
cić gorušte ljubi i vire
ku t' u srcu nosi svomu,

a ne smije bez prigodi
objaviti tej ljubezni;
gorko trpeć vik boljezni,
smrtju život, znaj, provodi.

Vene, čezne, gasne, blidi,
sahne, gine, kopni, taje
i trudeći vik ne staje,
da svudi te slidom slidi;

ter ukradom svodi oči
na te, moja rajsko vilo,
da ga vidit nije milo
gdi ti liščem smrt svidoči.

Ne umi, gospo, izdaleče
tugovati svoje boli,
er umriti prije voli,
ner da uzna što ti reče.

Tisućkrat je ktil da izusti
putem tebi tvoje rane,
a netom te s družbom stane
rič mu umre usred usti.

Pelegrinović ne pjevaše »na narodnu«, no razumljivost sadržaja današnjem čitaocu, mislim, da se ne postavlja kao ozbiljno pitanje, pokoji zastarjeli izraz i oblik približeni su kontekstom, osjeća se poletnost osmeračkih stihova.

Rečeno je kako se danas uspješno prikazuju komedije Marina Držića i Gundulićeva *Dubravka*. Njihov jezik ne čini teškoća ni prosječnu gledaocu. Većoj razumljivosti pridonose i glumci svojom izražajnošću, živa radnja na pozornici i drugi elementi kazališta. A kada se djelo čita, nije čitatelj prikraćen više negoli kada čita, na primjer, Preradovićeva *Kraljevića Marka* ili Markovićeva *Karla Dračkoga*. Ovako počinje *Dundo Maroje:*

MAROJE: Ajmeh, ajmeh, moja starosti, na što me si dovela, da se po svijetu tučem za dezvijanijem sinom, za haramijom, da iz morske pučine izvadim zlato, da iz jame beza dna izmem imanje! Pet tisuć dukata dah djetetu u ruke! Vuku dat u pohranu meso! Jaoh, valjalo bi mi dat dvaest i četiri konje na dan, na svaku uru svoga, za eror ki sam učinio.

BOKČILO: Bogme bi ti, gospodaru, valjao konjic i svaku uru svoj, i jedva bi se donio doma ako bi ga hranio kako i mene. Jaoh si ve meni, u koji ve ti čas pođoh iz Grada!

MAROJE: Bokčilo, jesam li ti rekao: ne davaj mi fastidija, ne pristaj mi tuzi! Ti se, pjanico, rugaš mnom.

BOKČILO: Tebi sam pijan, a tvoj tobolac najbolje zna kako stoji moj trbuh.

MAROJE: Nijesam li ti danaska dao po kutla vina popiti?

BOKČILO: Jesi, sita me si napojio! Ovo, otkle sam iz Grada, nijesam se usrao, nisam imao čim tvojom hranom. Nađi ti one štono iz Moreške zemlje donose kamilionte, kao li se zovu, koji se jajerom hrane; a vodi junake s sobom koji se jajerom ne pasu. Po kutla vina mi je dao! Jaoh si ve meni, jao!

MAROJE: Nevoljna mene, tužna mene! Veće sam ja otišao, veće mene pokri grob! Sin mi dukate uze, a ovi mi život uzimlje. Oči, što ne plačete? Ali ste doplakali? Ma zadosta je da srce za vas plače.

BOKČILO: Bog zna tko koga kolje i tko će prije umrijet. Duša mi othodi i od glada i od žeđe; tvojijem tugama hoćeš Bokčila hranit. Dukate plačeš, a dukati ti rđave u skrinji. Brižni ti dukati kad se ne umiješ njima hranit. Plače er mu je sin spendžao od svoga. Za česa su dukati neg da se pije i ije i trunpa?

MAROJE: Od svoga, pjanče, veliš, od svoga spendžao?! Ajme, ubode me, ajme!

BOKČILO: Ponta mu dođe, ubodoše ga, — rekoše mu istinu.

Ivan je Gundulić rođen pred kraj XVI stoljeća, njegovo književno djelo spada u XVII stoljeće, ubraja se u barokni umjetnički pravac. Jezik Gundulićevih djela sadrži osobine jezika navedene trojice pisaca, samo je još izglađeniji, suptilniji. Umjetnik njegove veličine imao je izrazito istančan sluh za jezik; svoj je izraz usavršivao na djelima književnika XVI stoljeća iz Dubrovnika, pored ostalih učio je i na citiranoj *Jeđupki*. Početak njegova *Osmana* glasi:

Ah, čijem si se zahvalila
tašta ljudska oholasti?
Sve što više stereš krila,
sve ćeš paka niže pasti!

Vjekovite i bez svrhe
nije pod suncem krepke stvari,
a u visocijeh gora vrhe
najprije ognjeni trijes udari.

Bez pomoći višnje s nebi
svijeta je stavnos svijem bjeguća,
satiru se sama u sebi
silna carstva i moguća.

Kolo od sreće uokoli
vrteći se ne pristaje:
tko bi gori, eto je doli,
a tko doli, gori ustaje.

Sad vrh sablje kruna visi,
sad vrh krune sablja pada,
sad na carstvo rob se uzvisi,
a tko car bi, rob je sada.

Proz nesreće sreća iznosi,
iz krvi se kruna crpe,
a oni, kijeh se boje mnozi,
strah od mnozijeh i oni trpe.

Od izdajstva i od zasjeda
ograđena je glava u cara,
a u čas se zgoda ugleda
od kê ne bi pametara.

Dakako,, ne bi bilo naodmet donijeti još pokoji odlomak ili cjelinu iz ukupnoga književnog djela još nekolicine književnika, posebno onih iz XVII stoljeća, ali nije moguće zbog ograničena prostora. Njihov bi jezik još jače potvrdio ujednačenu razvojnu crtu hrvatskoga standardnog jezika. Kako je razvidno, nisam birao odgovarajuća djela; gdje su odlomci, namjerno uzimah početak djela ili veće cjeline da bi se dobila što vjernija slika, što vjerniji prosjek jezične supstancije dotičnog pisca, odnosno svih kao predstavnika svog vremena. Njihov jezik, jezik književnika XVI i XVII stoljeća, nije posve jednak suvremenomu standardnom jeziku, ili točnije: nije mu jednak u potankostima morfološke i leksičke naravi. U minula četiri stoljeća moguće je uočiti više evolucionih ravni ili slojeva, ali tvarnost i struktura jezika ostaju neizmijenjene u književnosti i sveukupnoj pisanoj praksi. Mogu se znanstveno razmatrati prijelaznosti među pojedinim ravnima ili slojevitostima, među pojedinim književnim pravcima i zapazit će se razvojne faze kakve ima svaki književni jezik višestoljetne tradicije. Jezik je napokon živa pojava: razvija se, mijenja se, ali je fonološki, morfološki, sintaktički i tvorbeno ostao jedan jezik, jedinstven u posljednja četiri i po stoljeća. Znano je da u jeziku ne može biti skokova naprijed (ni natrag), u jednu riječ, jezik ne trpi revolucije. Nije suvišna usporedba s drugim jezicima: engleski jezik Williama Shakespearea, španjolski Miguela Cervantesa, francuski Jeana B. Molièrea, talijanski Dantea Alighierija razlikuju se u koječemu od dotičnoga suvremenog jezika, međutim njihov jezik i isti suvremeni jezik čine jedinstvenu, neprekinutu cjelovitost. A razlika je među njima po prilici kao između suvremenoga hrvatskog i Držićeva i Gundulićeva jezika. Nju ne može uvijek skriti ni konzervativni pravopis nekih od spomenutih jezika. Kako u ovim jezicima i književnostima ne postoji podjela na tzv. stariju i noviju stranu, po jednaku načelu ne može biti djeljiv ni hrvatski standardni jezik na kategorije »stari« i »novi« ili »predstandardni« i »standardni«. A baš je mnoge osobitosti — kako je spomenuto — renesansnih i baroknih pjesnika naša praksa i nehotice priznala za »novi«, što će reći suvremeni jezik. Početak tzv. starije književnosti čvrsto je utkan u početak tzv. novije hrvatske književnosti. Nikada se u hrvatskoj književnosti nisu ovako istaknuto povezala dva razdoblja kao što je slučaj vezivanja preporoda za romantizam i barok!

Ponavljam: slažem se s Brozovićem da hrvatski standardni jezik ne počinje s hrvatskim preporodom već ranije, ali se nikako ne slažem da je njegov početak u sredini XVIII stoljeća. Ne, on počinje u XVI

stoljeću! Sama stvarnost sili na ovakav zaključak. Neka su razdoblja u književnosti bogatija, druga su siromašnija, prekida nikada nije bilo: jezik je vršio svoju svestranu ulogu i razvijao se usporedno s napretkom društva, konkretno pratio je našu tešku gospodarsku i političku prošlost.

Neprijeporno je da hrvatski preporod znači i preporod u jeziku i književnosti, odavle onda logičan zaključak da preporod nije početak za sve njegove stilske formacije (klasicizam, sentimentalizam, iluminizam, preromantizam) i književnike — Kačića, Reljkovića, Kanižlića, Došena i dr. Pomak početka hrvatskoga standardnog jezika s preporoda osamdesetak godina natrag, u polovicu XVIII stoljeća nije sretan čin, a nije ni znanstveno opravdan zbog neprekinutosti njegova funkcioniranja u istoj strukturi od XVI stoljeća do preporoda i našeg vremena. Brozović ustaje protiv podjele hrvatske književnosti na tzv. stariju i noviju na određenoj vremenskoj točki njezina razvojnog puta (na početku preporoda), ali upada u jednaku zabludu kada ovaj datum pomiče u nešto raniji odsjek vremena. Vjerojatno on ne želi ponavljanje zablude starijih povjesničara književnosti i jezikoslovaca, ali je, na nesreću, ona logičan posljedak dotičnog postupka. Uzme li se njegov prijedlog kao gotova stvar, tada će nakon početne zablude sve krenuti svojim tijekom: s početkom hrvatskoga standardnog jezika počinjat će i novija književnost, a ono što mu prethodi (književnost XVI i XVII stoljeća) bit će predstandardno ili staro. Stara književnost, a s njome onda i stari jezik. Usvoje li se možda i drugi nazivi za dva dijela jedne književnosti, u stvarnosti se neće ništa izmijeniti, taman bili i eufemistički. Isti uzrok — iste posljedice!

Prihvati li se kako je u Hrvatā postao standardni jezik u polovici XVIII stoljeća, morat će se jednako dokazivati da ga prije nije bilo. A baš je dotada plejada hrvatskih književnika izgradila književni izraz stvorivši djela trajne vrijednosti. Pokušaj dokazivanja predstavljao bi udaranje šakom o hridinu. Tek stavljanjem početka standardnog jezika u njegovo pravo vrijeme — u XVI stoljeće — otpada bilo kakva bojazan od dijeljenja hrvatske književnosti u smislu polarizacije: starija — novija. Time i preporod gubi atribute preporoda jezika i književnosti, a cjelokupna se književnost periodizira prema stilskim formacijama. I previše je bilo zastranjivanja i kojekakvih natezanja, neka tomu jednom bude stvarno kraj!

2. Članku D. Brozović dodaje pet dijalektoloških, odnosno lingvističkih karata »koje treba da ilustriraju pojedine tvrdnje i da pomognu razumijevanju stanovitih razmatranja u ovome radu« (str. 38). Ja ću se zadržati samo na prvoj iznad koje stoji naslov »Karta predmigracionog rasporeda hrvatskosrpskih narječja«, i to zbog grada Dubrovnika i njegove okolice. Predmigracionim stanjem naših narječja Brozović se zanima najmanje već jedno desetljeće, a plod toga bijaše rasprava *O rekonstrukciji predmigracionog mozaika hrvatskosrpskih dijalekata*, objavljena u »Filologiji« 4/1963. Sadašnja je karta ishod njegovih pretpostavki o rasporedu naših narječja prije turske provale zacrtanih u toj raspravi. Na prvoj karti (i na ostalima) grad Dubrovnik s okolicom nalazi se na području nekadašnjega štokavskog narječja. Kada sam iste godine, prije izlaska Filologije 4, u jednom razgovoru primijetio Brozoviću kako to ne može biti, on je odrešito otklonio svaku drugu mogućnost. Premda je kritično pitanje predmetom dijalektologije i povijesne gramatike, ja se na nj osvrćem jer ga je Brozović povezao sa standardnim jezikom. Samo pitanje, naravski, nije u znanosti svježe:

pokrenuto je na kraju minulog stoljeća, u vremenu kada se rađala hrvatska dijalektologija. U jeziku pisaca iz Dubrovnika, poglavito onih najprvih, nazočni su elementi čakavskog narječja. Iz ovog slijedi logičan zaključak da je najranije Dubrovnik bio čakavski i kasnije štokaviziran. Međutim protiv toga ustaje jezikoslovac Milan Rešetar tvrdeći da su čakavizmi u djelima dubrovačkih pisaca pravi adstrat, točnije kazano, da su primljeni iz književnosti na čakavskom narječju, da su oni poljedica snažna utjecaja književnika s otoka Hvara i iz Splita. Rešetara su ovdje vodili politički razlozi okretanja prema ondašnjoj Srbiji. I Rešetar je, kao i njegov učitelj Vatroslav Jagić, k tomu još i tast mu, znao svoje pero katkada spuštati ispod znanstvene razine. Čini mi se da je on svojim zalaganjem za iskonski štokavski Dubrovnik utr'o put gangsterizmu u znanosti — poznatom postupku Pavla Popovića, pavlepopovićizmu, tj. otimanju tuđe književnosti, jedinstvenu činu među civiliziranim narodima. Odjek njegov odzvanja i danas.

Uspoređuje li se Dubrovnik XV i XVI stoljeća u svima aspektima s tadašnjim otokom Hvarom i Splitom, a naročito u gospodarskoj i kulturnoj moći, nema sumnje da će pozitivne strane prevagnuti u korist Dubrovnika. Uzmu li se još u obzir kulturne veze među Dubrovnikom na jednoj strani i Hvarom i Splitom na drugoj — u što na prvome mjestu dolazi kakvoća i količina tadašnje književnosti na čakavskom narječju, broj knjiga koji je mogao dospjeti u Dubrovnik — onda nije teško zaključiti kako je to sve skupa maleno, upravo simbolično da bi moglo vršiti iole značajniji utjecaj, a najmanje na jezik. (Hvala bogu, riječ se tada nije prenosila s pomoću radija i televizora da bi se književni jezik lasno širio iz jednoga središta u određenim pravcima i tako na njih utjecao.) Hvararin Hanibal Lucić divi se Dubrovniku kao moćnu i razvijenu gradu, hramu književnosti i kulture. I ne slučajno. Dubrovnik bijaše mnogo bogatiji kulturnim životom negoli bilo koji kraj ili grad na obali u to vrijeme. Prirodno je moguć samo utjecaj u obrnutu smjeru, tj. iz Dubrovnika na zaleđe i otoke. Voda teče s višega na niže, u primjeru Rešetareva tumačenja ona teče s nižega na — više. Ispalo je kao svetinja da su u književnosti slabiji i siromašniji, raštrkaniji i nepovezaniji osjetno utjecali na jednu urbanu sredinu, svakako urbaniju nego je njihova. Kao kad bi danas u istom značenju Pisarovina i Jastrebarsko utjecali na Zagreb. Bez ikakva dvoumljenja velim: *čakavizmi u jeziku dubrovačkih pisaca jesu ostatak čakavskog narječja kakvim se od najranijih vremena govorilo u Dubrovniku.* Ostajem logičan do kraja, odbacujem nezdrave nanose prošlosti, makar iza njih stajao i jedan Milan Rešetar!

Dalibor Brozović dalje drži kako je povijesna granica čakavskog narječja na jugoistočnom dijelu išla koritom rijeke Cetine, kakva je zapravo i danas blizu njezina ušća kraj Omiša. Prof. Aleksandar Belić tumačio je kako je ona dopirala na istoku do rijeke Neretve. Ishodi mojih proučavanja današnjega govora Imotske krajine i Bekije upućuju u pravcu tvrdnji A. Belića. Govor moliških Hrvata (najprve hrvatske iseljeničke naseobine), potomaka iseljenika s imotsko-neretvanskog područja koji obitavaju u talijanskoj pokrajini Molise u srednjoj Italiji, svjedoči da je govor njihovih pradjedova imao čakavsku podlogu. Zar konačno u današnjem govoru oko Rame, u oblasti sjevernijoj od Imotske krajine i Bekije, nema ostataka čakavskog narječja usprkos velikim kretanjima stanovništva u pravcu juga i jugoistoka?

Znanost mora biti stalno dinamična, ni jedna tema ne smije biti tabu, nikakav znanstveni autoritet ne može ostati izvan kritičkog do-

mašaja, na neki način zaštićen od preispitivanja. Prilike su potpuno zrele za prevrednovanja mnogih dosadašnjih stavova koji su nekad bili prihvaćeni i potvrđivani kasnije. Čemu robovati stihijnostima prošlosti i mladogramatičarskim naklapanjima? Da smo im se, na sreću, ranije otrgnuli, ne bismo još i sada tapkali na mjestu i pretresali osnovna pitanja, koja su u drugim jezicima i književnostima davno ostavljena iza leđa. Bacivši i kratkotrajan pogled na razvoj povijesti hrvatske književnosti i jezika, nije teško uočiti njihove propuste i stranputice pa ih valja dopunjivati, ispravljati i, po potrebi, korjenito revidirati. Više kritičnosti i smjelosti, bez ikakvih opsesivnosti i bojaznosti; polje je veoma široko.

JEDANAEST STOLJEĆA HRVATSKE KNJIŽEVNOSTI

(»Hrvatska književnost srednjeg vijeka« — u Pet stoljeća hrvatske književnosti, 1, Matica hrvatska — Zora, Zagreb 1969; Priredio Vjekoslav Štefanić i suradnici: Biserka Grabar, Anica Nazor, Marija Pantelić)

Josip Bratulić

U biblioteci *Pet stoljeća krvatske književnosti* 1969. god. izašla je prva knjiga ove značajne i afirmirane kolekcije pod naslovom *Hrvatska književnost srednjega vijeka* (XX+548 str.). Sretna je okolnost, kao što je istaknuo i pisac predgovora cjelokupne serije, prof. Ivo Frangeš, da je knjiga izašla u godini kad je cijeli svijet proslavljao 1100-godišnjicu smrti Konstantina-Ćirila, tvorca slavenskog pisma glagoljice, a prema tome i tvorca slavenskih književnosti, između kojih je hrvatska književnost najtrajnije živjela s pismom Konstantina-Ćirila. Ova pak knjiga srednjovjekovne književnosti najuže je povezana upravo s djelom slavenskih prosvjetitelja.

Sastavljač ove hrestomatije srednjovjekovnih hrvatskih tekstova, prof. Vjekoslav Štefanić, poznat je našoj kulturnoj javnosti po mnogim značajnim studijama i monografijama s područja hrvatskoga glagolizma, pa je i ova knjiga, koju je Vj. Štefanić priredio sa svojim suradnicima iz Staroslavenskog instituta, plod ne toliko slučajnog pothvata u okviru spomenute edicije, već sinteza Štefanićeva dugogodišnjeg rada na problemima naše kulturne povijesti, od vremena moravske misije Konstantina i Metodija do 16. i 17. st., a djelomično i do 19. st.

Ova knjiga može pokrenuti mnoga pitanja koja su važna za metodološki pristup našoj starijoj kulturnoj baštini i za preispitivanje našeg odnosa prema zapisanoj riječi u najstarijem razdoblju naše duhovne povijesti. Ona pokreće i pitanje opravdanosti naziva ove kolekcije, jer tekstovi iz ove knjige mjestimično svjedoče o zrelosti književnoga izraza u najstarijem našem povijesnom razdoblju, čak tamo u vremenu Baščanske ploče. S tim u svezi treba i postanak naše *književnosti* smjestiti mnogo dublje u povijest. Tako čine i neki slavenski narodi, koji zaista imaju manje razloga za to. Mnogi ovdje objavljeni tekstovi, na koncu, pokreću brojna pitanja s kojima će se kulturni historičari pozabaviti ubuduće, pa je i to jedna od dobrih odlika ove značajne knjige.

Knjiga sadrži opći uvod u ediciju *Pred stoljećima hrvatske književnosti* koji je nadahnuto i toplo napisao prof. Ivo Frangeš (VII—XVI str.) i riječ redakcije o samoj ediciji. Nakon toga slijedi priređivačev vrlo iscrpan pregled književnih tekstova i njihova povijest u okviru naše srednjovjekovne književnosti. Prvi put su ovdje na jednom mjestu obrađeni književni tekstovi napisani na sva tri hrvatska pisma (glagoljica, ćirilica-bosančica, latinica) i dijalekta. Davna misao prof. F.

Fanceva o jedinstvu hrvatske književnosti na koncu je ovdje dokumentirana i osmišljena. Nakon uvodnog pregleda književnosti (3—62 str.) i izbora iz bibliografije o predmetu dan je izbor tekstova ove književnosti (89 jedinica). Svakoj pojedinoj jedinici prethodi kratak, informativan predgovor o povijesti i problematici teksta; tekstovi su popraćeni tumačenjem težih mjesta i manje poznatih riječi. Na koncu knjige je Rječnik koji obuhvaća više od 40 stranica.

Na pripremanju ove knjige srednjovjekovnih tekstova radilo je četvoro ljudi, ali nigdje nije označeno što je i koliko tko uradio. Treba, međutim, naglasiti da je rad ujednačen i da su sve jedinice obrađene po jedinstvenim metodološkim i tekstološkim principima. Mislim da je bez obzira na tako postignutu jedinstvenost i pogleda i pristupa tekstovima trebalo, barem nekim siglama, označiti što su i koliko su suradnici pomogli glavnom nosiocu zadatka i priređivaču hrestomatije. Tako je učinjeno i u knjizi *Hrvatskih latinista*, pa je šteta što je to u ovoj knjizi propušteno.

Ova knjiga obiluje bogatstvom pruženih informacija, njene kulturnohistorijske opservacije o tekstovima ukazuju na put kojim treba krenuti u vrednovanju i preispitivanju naše duhovne baštine. Komparativističke napomene o tekstovima, temama i sižejima upozoravaju nas da u srednjem vijeku i nismo bili tako daleko od općeg evropskog književnog stvaralaštva. Vj. Štefanić kao predstavnik filološke i tekstualnokritičke škole svoju je misao uvijek zaustavio pred nagađanjem i sumnjivim estetiziranjem. Možda je i bolje tako! Slika ovog stvaralaštva ostala je oslobođena nametljive učenosti i sumnjivog poetiziranja.

Književnost kao povijesno iskustvo

Proučavanje povijesti književnosti, jednako tako kao i proučavanje političke i društvene povijesti jednoga naroda, u osnovi je služba za samoosvješćivanjem i samospoznavanjem naroda: to je traženje njegova duhovnog ishodišta i opravdanje povijesnog trajanja. Današnje proučavanje i ispitivanje književnih tekstova, upravo zbog takvoga kuta gledanja i shvaćanja o književnosti, nije više isključivo faktografsko; ne zaustavlja se samo na povijesti ili pretpovijesti djela kao zatvorenog sustava i na istraživanju o piscu kao građanskoj osobi, nego se ispituje i vrednuje piščevo književno i duhovno iskustvo kakvo je primio, usvojio i eventualno predao dalje. Koliko je to iskustvo živjelo od pokoljenja do pokoljenja, koliko se razvijalo, raslo i učvršćivalo se, odnosno: hirilo i nestajalo treba da ispita, istraži i utvrdi povijest književnosti.

S takvim pogledima današnje je istraživanje književnosti šire, daje velike mogućnosti za sinteze, nudi dublja rješenja. Na žalost, pod takvim vidom proučavanja književnog nasljeđa može se lakše nego ranije sakrivati verbalna praznina. Tome ipak nije kriv metodološki pristup, nego teškoća sveobuhvatnog sagledavanja zaista živog i plodnog u osjetljivom tkivu književnosti kao umjetnosti izražene riječima.

U svakom istraživanju povijesti duha, pa tako i u istraživanju povijesti književnosti, moramo sami potražiti i osjetiti onu rijeku duha koja je napajala i hranila iskustvo umjetnički, tj. u vremenu koliko-toliko trajno, sročene riječi. To dugotrajno, povijesno iskustvo riječi na putu književnog trajanja očitovalo se gotovo na svakom koraku, i ono

se lako raspoznavalo bez obzira na mode, književne pokrete, duhovna strujanja, političke i društvene uspjehe nekog naroda, ili njegove povijesne katastrofe. Riječ je uvijek bila najvjerniji pratilac političkog i sociološkog trajanja naroda u kome se rađala i živjela.

Za ambicioznog proučavaoca iskustva riječi možda nema interesantnijeg razdoblja povijesti književnosti od srednjovjekovlja. Dva su, zapravo, literarno-historijska razdoblja — iako se lome na različitom povijesnom bridu — vrlo slična u tretiranju riječi i njenog značenja: srednji vijek i barok.

U srednjem vijeku, u času kad se na narodnim jezicima, do tada bez tradicije zapisivanja, počinje fiksirati književno iskustvo, kad se obična, upotrebna riječ, uvijek pučka i priprosta (često puta i prosta!) ustaljuje kao nosilac novih sadržaja, pojmova i doživljaja, rađa se i nova povijest evropskog duha.

Priroda zapisane riječi različita je od prirode usmene, pučke umjetnosti riječi. Zapisana riječ nosi u sebi uvijek definirano, distancirano, redovito određeno iskustvo, za razliku od folklorne riječi koja se mijenja prema prilikama, prema slušaocima i prema posredniku-pripovjedaču, kazivaču i pjevaču. Srednjovjekovna je književnost kod nas, više nego kod drugih naroda, imala često puta odlike folklorne književnosti, raspolagala je s tekstovima koji nisu bili okamenjeni, utvrđeni i zauvijek »definirani«. To je proizašlo iz njezine vječite pučkosti, demokratičnosti, što je sudbina književnosti maloga naroda.

Hrvatska književnost srednjega vijeka, jednako tako kao i hrvatska književnost humanizma-renesanse ili baroka, nema svih onih osobina koje posjeduju književnosti velikih, državnih naroda toga vremena. Hrvatska se književnost razvijala u nepovoljnim uvjetima od svoga prvog početka. Ne treba uvijek kod toga spominjati ni Turke, ni Mlečane, ni Nijemce, ali jedno treba ipak pamtiti: književno iskustvo jedne sredine polako je moglo prodirati u drugu sredinu, književna riječ nije se mogla na cjelokupnom narodnom prostoru roditi kao događaj i nositi neposredno sve one sadržaje koje bi nosila da je naš narodni prostor bio politički i društveno jedinstven.

Dosadašnje proučavanje naše književnosti, koje se inače grana u dva smjera — u istraživanje o književnikovoj građanskoj osobi i u ispitivanja o umjetničkom, trajnom iskustvu riječi, još su daleko od vremena u kome se sagledava cjelina spoznatoga. Ni u jednom ni u drugom pravcu proučavanja nismo daleko stigli. Bezbrojni podaci potrebni su da se osvijetli razvojni put naše književnosti: da se upoznaju njeni stvaraoci od prvi put zapisane hrvatske riječi do našeg suvremenika koji progonjen sudbinom naroda i sadržajima naše povijesti pokušava sročiti pravu riječ za svoje suvremenike.

Ponekad kao da postoji iluzija da je nepotrebno i neplodno ispitivati povijesno iskustvo zapisane riječi kojoj mi nismo suvremenici. Kao da je plodno samo ono što se rađa iz današnje potrebe, ono čemu smo mi svjedoci i očevici. A ipak je tragična sudbina naroda našla odjeka u zapisanoj riječi u svim povijesnim trenucima. Promatrajući tekstove iz najranije povijesti naše književnosti i kulture osvjedočit ćemo se kako se književna riječ rađala teško, sporo i naporno, po neravnoj liniji napretka. Da je naši stvaraoci nisu bili dovoljno svjesni u odsudnim časovima, danas bi naša književna suvremenost bila drugačija: u svakom slučaju mnogo, mnogo siromašnija.

Sigurno nas povijesno iskustvo riječi sabrano u prvoj knjizi bogate i reprezentativne kolekcije *Pet stoljeća hrvatske književnosti* može

uvjeriti o dubokoj i širokoj demokratičnosti koja je već u prvim počecima tako naglašeno prisutna u hrvatskoj književnosti, u njenim najplodnijim i najjačim tijekovima. A i to je vrijednost koju ne smijemo zaboraviti.

Proučavanje srednjovjekovne hrvatske književnosti

Proučavanja i istraživanja o hrvatskoj književnosti srednjega vijeka, shvaćanja o njoj i njenoj uklopljenosti u cjelokupnost hrvatski pisane riječi interesatna su i poučna kao i sama ova književnost. Srednjovjekovna književnost proučavala se u kompleksu hrvatske književnosti kao neophodan »uvodni« dio, koji kao da i ne ulazi nužno u istinski tok vrijednosti naše književnosti. Ovu književnost kao da treba spomenuti po dužnosti, ali ne i po vrijednosti ostvarenoga. S jedne strane to je rezultat dugog i svjesnog zanemarivanja ovog dijela naše kulture (i književnosti!), a koje se naročito očituje upravo kod Hrvata, ali koje je dobrim dijelom bilo prisutno npr. i u Srbiji, gdje kritičkih izdanja vrijednih i originalnih tekstova nije bilo nakon Đure Daničića, iako je postojala duga praksa izdavanja ovih književnih ostvarenja u prijevodima na suvremeni jezik. Otac moderne srpske historiografije, Ilarion Ruvarac, običavao je ispuštati iz starih tekstova mnoge pjesničke stavke jer da »u njima nema ništa značajnoga«. Na hrvatskoj strani takvih primjera nije bilo, ali značajna je činjenica da se zapis popa Martinca do danas isključivo tretirao kao povijesni dokument o Krbavskoj katastrofi, ali ne i kao odličan književni, tj. pjesnički tekst.

Srednjovjekovna književnost u svim dosadašnjim pregledima zauzima posebno i izdvojeno mjesto. Ona je promatrana kao »pismenost«, tj. kao neki teže odredivi, uglavnom početni stadij književnog djelovanja, na granici između primjene pisma i ozbiljnijih stvaralačkih pokušaja. Već samo ovakvo označavanje književnog djelovanja (kad već ne upotrebljavamo riječ *stvaranje)* ostavlja određeno povijesno iskustvo riječi izvan tijekova književnog, tj. plodnog u jeziku. Tako se je i moglo dogoditi da je prva knjiga povijesnog presjeka hrvatske književnosti bila zamišljena pod nazivom *začinjavci,* kao da se i ne radi o *književnosti* kao o usmjerenom i svjesnom stvaralaštvu, kakvo su uostalom imali i drugi narodi, a koji se ovog literarnopovijesnog iskustva ne odriču.

U tekstovima srednjovjekovne književnosti naši su proučavaoci vidjeli, u prvom redu, religioznu lektiru, a kako su oni odreda bili liberalni i »napredni«, tu su lektiru smatrali neinteresatnom i preživjelom.

Iako je znanstveno raspravljanje o hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti započelo pred stotinu i više godina radovima mladoga Vatroslava Jagića, u našoj kasnijoj povijesti književnosti i kulture uopće, ovo proučavanje nije naišlo na onakav odjek kako bi se to moglo očekivati. Dok je naša srednjovjekovna likovna umjetnost, od stećaka do fresaka i arhitekture, dobila dolično mjesto u vrednovanju naših kulturnih dostignuća i o njoj imamo vrlo iscrpnih studija i rasprava, umjetnost riječi, književnost tog istog vremena tek se u novije vrijeme više ispituje kao integralni dio duhovne povijesti našega naroda.

U evropskim okvirima a na znanstvenim temeljima započeo je istraživanje o srednjovjekovnoj hrvatskoj, i uopće južnoslavenskoj književnosti, V. Jagić značajnom svojom knjigom *Historija književnosti naroda*

hrvatskoga i srpskoga (1867, 1953²). Jagić se za ovu odličnu povijest književnosti (koja je među prvima uopće koja svjesno primjenjuje kulturnohistorijsku i komparativnu metodu istraživanja) pripremio izdajući za ono doba odličnu hrestomatiju starih tekstova: *Primĕri starohèrvatskoga jezika* (I. 1864, II. 1867). Već je ta hrestomatija ukazivala na veliko bogatstvo i kulturnopovijesni značaj starih južnoslavenskih tekstova iz kojih se pokušalo sagledati duhovno bratimljenje srednjovjekovne evropske literature. Proučavaoci književnosti su kao i mladogramatičari u svakom tekstu vidjeli potvrdu dubokih zajedničkih ishodišta evropskih naroda i njihovih kultura.

Jagić je srednjovjekovnu hrvatsku književnost redovito nazivao glagoljskom, pismo je dakle bilo odlučno za njeno opredjeljivanje. Nakon Jagićeve knjige radovi I. Kukuljevića, F. Račkoga, I. Berčića a napose istraživanja i izdanja tekstova I. Milčetića i J. Vajsa dali su dobru građu o mnogim problemima koji su čekali svoju obradu. Polje proučavanja hrvatske književnosti bilo je toliko široko, problemi su se otvarali na sve strane, ali onog širokog znanja, metodološke spreme i izvanrednog osjećaja za literarno plodno nije bilo ni u jednoga proučavaoca kao u Jagića. Istina, Jagić se i kasnije javljao povremeno s komparativnohistorijskim radovima o hrvatskoj književnosti srednjega vijeka, sve do poznatog pregleda ove književnosti koji je izašao u Vodnikovoj *Povijesti hrvatske književnosti* (1913) kao »Prvo doba — Hrvatska glagolska književnost«. Glagoljaški aspekt srednjovjekovne hrvatske književnosti koji je inicirao Jagić prevladan je relativno kasno, istraživanjima F. Fanceva. Glagoljaški aspekt srednjovjekovne hrvatske književnosti posebno je došao do izražaja Jagićevom ocjenom rada popova glagoljaša: »U tom nevelikom prostoru (tj. Sjeverna Dalmacija, Hrvatsko Primorje s Likom i Krbavom sve do Kupe, otoci Krk, Cres, Lošinj, Rab i što je dalje prema Zadru, napokon sama Istra), mora se priznati, radilo se začudo mnogo tečajem XIV. i XV. stoljeća; kad bi se sve ove knjige sačuvale bile, kojih se sad veći sad manji fragmenti u hrpama nalaze danas u Zagrebu, u Ljubljani i Petrogradu, zatim u Beču, Pragu i u privatnim rukama, valjalo bi pohvaliti hrvatske glagoljaše kao uzor marljivosti u prepisivanju glagolskih knjiga; pače, kad bi jednom došlo do toga, da se u fotografskim snimcima sastave i izdadu najkrasnije pisani s ornamentima u početnim slovima ukrešeni primjeri ove književne produkcije, divio bi se i domaći i strani bespristrani svijet jednoj stranici srednjovječne hrvatske kulture« (24). Pa ipak je »sve to bila vrlo slaba i mršava duhovna hrana za hrvatske glagoljaše u XV. stoljeću, kad se isporedi sa cvjetanjem humanizma u Italiji, a donekle i u dalmatinskim gradovima. Hrvatski pismeni ljudi onog vremena, koji većinom nisu znali dobro ni latinskog ni talijanskoga jezika, ostavljeni sami sebi, bez više nauke i obrazovanja, ogreznuše u uskom horizontu srednjovječnog znanja. Ako nam ne imponira sadržina njihovih knjiga, imamo pravo i dužnost govoriti s poštovanjem o njihovoj marljivosti u pisanju i prepisivanju rukopisa, o velikoj cijeni, koju su vlasnici takovih knjiga polagali u tu svoju imovinu, unoseći od stoljeća u stoljeće u njih svoja imena i svakojake druge bilješke« (32). Ili: »Glagoljaštvo dobilo je (odlukom Inocencija IV) time veliku moralnu potporu i poticaj za književnu radnju, koja je zbilja u tom razdoblju proizvela veliku množinu crkvenih knjiga: među njima bijaše prekrasno pisanih egzemplara, uzora kaligrafske vještine, s bogatom ornamentacijom, koja još nije u svom stilnom razvitku dovoljno proučena, ali svakako služi na čast Dalmaciji, Hrvatskom Primorju i Istri« (22).

Iz takvog konteksta procjenjivanja glagoljaškog stvaralaštva proistekao je i nehistorijski lik popa glagoljaša. U našim je očima pop glagoljaš izrastao kao nepopravljivi bundžija, često puta borac za jezik i pismo, ali uvijek siromah koji gladuje i stradava sa svojim narodom, upravo zbog svoje nepopustljivosti. Sve ovo može biti istina, ili je čak djelomično to točno i istinito, ali pop glagoljaš je kod nas uz to i općinski notar, bilježnik, upravo državni činovnik — lice u svojoj sredini vrlo poštovano i cijenjeno, bez obzira piše li on oporuku, kodificira li statut, piše li razvod ili stvara, prepisuje odnosno priređuje književni tekst.

U općem preispitivanju stavova o književnosti i njenoj ulozi u narodnom životu dvadesetih godina našega stoljeća srednjovjekovna hrvatska književnost ostala je po strani od literarnokritičkih interesa, iako su do tada bili objavljeni mnogi vrijedni tekstovi ove književnosti. Očito je sav taj rad na najstarijim tekstovima spadao u domenu »filologije« vrlo usko shvaćene. Poznati rascjep između »lingvistike i literature« naglo je puknuo u godinama nakon prvog svjetskog rata: Vodnik, Barac, Haler, Bogner i Kombol prilično su oštro nastupili protiv neplodnog pabirčenja po nevažnim podacima, što se tada zvalo »baviti se literarnom historijom«. Interesantno je u tom suočavanju gledišta Vodnikovo mišljenje o proučavaocu srednjovjekovne književnosti *(Jugoslavenska njiva,* 1922): »Mi trebamo specijalistu za sredovječnu književnost, koji će kao literarni historik biti i dobar lingvist, paleograf, bizantolog i poznavač kulturne historije.« Barčev pomirljiv članak »*Između filologije i estetike* (Savremenik, 1929) odražava više Barčevu metodološku širinu nego popustljivost prema perifernim istraživanjima, koja je tako oštro u žaru polemike — bio napao u članku *Naša književnost i njeni historici* (1923):

»Prije svega sama alternativa: filologija ili estetika — krivo je postavljena. S jedne je strane neopravdanost ove alternative u tome što ona problem naše književne historiografije prikazuje mnogo jednostavnijim nego što on uistinu jest. Literarna je historija tako složena nauka da se s ove dvije metode ni izdaleka ne iscrpljuje sve ono što se iz književne prošlosti može izbiti. S druge je strane neopravdanost ove alternative u tome što ona postavlja neku protivštinu tamo gdje je i nema: filologija i estetika nisu dvije oprečne metode, nego su jedna i druga samo sredstva k istome cilju. Pojedina metoda bit će toliko opravdanija koliko se pomoću nje možemo više približiti konačnom cilju nauke. Kao i u svakoj drugoj nauci, tako se u literarnoj historiji metoda imade da bira prema problemima koji se imadu riješiti, a ne prema zvučnosti, modernosti ili nemodernosti metode same.« *Savremenik* 1/1929 (XXII)

O istim problemima piše tih godina i Bogner i Kombol (posebno je interesantan Kombolov polemički napis »Hrvatska i srpska književnost u Narodnoj enciklopediji SHS«, u *Književniku,* 1928) i oštro se suprotstavljaju uobičajenom do tada pisanju o književnosti, u kome se *književno* u smislu umjetnosti riječi ne pomiče naprijed, ali i ovi uglavnom opravdani prigovori odnose se na književno stvaralaštvo od Marulića do novije ili čak suvremene književnosti, pa je u takvim raspravama povijest srednjovjekovne književnosti ostala još jače zapostavljena i zaboravljena.

Teško je danas reći što je to potaklo prof. Stjepana Ivšića da se nakon odličnih radova na području povijesti jezika, dijalektologije i akcentologije svom snagom posveti proučavanju hrvatske srednjovjekovne književnosti, posebno one koja je pisana glagoljicom. Njegova su

izdanja i danas uzor u koji se priredivači ugledaju, i šteta je što Ivšić nije pisao ni o tekstološkim problemima s kojima se u radu susretao ni o složenim i brojnim predradnjama koje je bilo potrebno izvršiti prije nego se tekst izda. Mnogo skupljenog i djelomično sređenog materijala nije, na žalost, nikad izdao. Međutim i prof. Ivšić je srednjovjekovnu hrvatsku književnost promatrao više kao *građu,* a manje kao stadij ili *razinu* ostvarene umjetnosti riječi. Ipak je on književno djelovanje našega srednjega vijeka visoko cijenio o čemu svjedoči i prikaz *Sredovječna hrvatska glagolska književnost* u *Sveslavenskom zborniku* (1930), prvi sustavni prikaz književnih tekstova naše srednjovjekovne književnosti, ili upravo: dijela te književnosti, jer je prevladao i ovdje glagoljaški aspekt naslijeđen od V. Jagića.

Tekstove naše srednjovjekovne književnosti izdavao je tih godina vrlo zdušno R. Strohal, kome su bili upućeni brojni prigovori zbog nesolidnosti posla, zbog brzopletih i neprovjerenih zaključaka i zbog loše edicione prakse. Međutim, čak i loša izdanja pomogla su u vrednovanju i uspostavljanju konkretnijeg odnosa prema srednjovjekovnoj književnosti. Treba priznati da Strohal zaista nije bio solidan proučavalac, pa nije čudno što je i naslijeđena shema »glagoljaške« književnosti kao isključive hrvatske srednjovjekovne književnosti ostala prisutna i kod njega.

Prvi je Franjo Fancev hrvatsku srednjovjekovnu književnost — bez obzira na tri pisma: glagoljicu, ćirilicu i latinicu — promatrao kao cjelinu i naglašavao njenu cjelovitost i jedinstvenost. Po njegovu mišljenju, često naglašavanom, srednjovjekovna hrvatska književnost potekla je iz istoga korijena, iz ćirilometodske književne baštine. Bogoslužje na narodnom jeziku i pismu nije se, istina, održalo na cjelokupnom narodnom hrvatskom prostoru, ali klice književnog djelovanja proklijale su upravo tamo gdje liturgijski jezik prestaje biti hrvatski, odnosno staroslavenski. Dobro je navesti nekoliko rečenica iz Fancevljeve, čini se nedovoljno poznate polemike *Starija hrvatska književnost u današnjim srednjoškolskim udžbenicima (Hrvatska revija* 1937/X), jer taj značajan rad nije spomenut npr. ni u bibliografiji uz ovu prvu knjigu iz *Pet stoljeća hrvatske književnosti.*

»Hrvatska sredovječna književnost ne sastoji se samo od književne radnje hrvatskih popova glagoljaša (...), ona nije ograničena samo na područja Istre, Kvarnerskih otoka, Hrvatskog Primorja i Sjeverne Dalmacije i ne sastoji samo od glagoljicom pisanih misala i brevijara. (...)

U dalekom srednjem vijeku, kako se odatle može razabrati, na cjelokupnom prostranstvu hrvatskoga naroda postajala je u osnovi jedinstvena crkvena književnost, jedinstvena po izvorima svojim i jedinstvena po sadržaju svome, a trojna po pismu, tj. po glagoljici, ćirilici i latinici kojima se služila: s ćirilicom kao običajnim pismom susrećemo se već u četvrtoj četvrti 12. vijeka na krajnjem hrvatskom zapadu, na otoku Braču u povaljskom natpisu i povaljskoj ispravi od god. 1184. — njen ćirilski splitski prijepis načinjen g. 1250. i s latinicom, koliko se danas zna, god. 1345, u Zadru, a od druge polovine 14. vijeka još i u Šibeniku, Korčuli i Dubrovniku. Od 15. vijeka u nekim su hrvatskim stranama, kao u Dalmaciji, Posavskoj Hrvatskoj i Bosni, u narodnoj pismenosti bila baš tako običajna pisma latinica i ćirilica kao u Sjevernoj Dalmaciji (zadarski krug), Hrvatskom Primorju, Kvarnerskim otocima i Istri glagoljica (...)

Prema tome u jednom novom udžbeniku sredovječne hrvatske književnosti, makar i u okviru »Historije jugoslovenske književnosti«, pod natpisom kao »Književni rad hrvatskih glagoljaša i njihovo značenje« trebat će kao utvrđenu činjenicu kazati upravo to, da se na književnom radu hrvatskih glagoljaša već davno prije 14. vijeka izgrađivala književnost zajednička svim hrvatskim stranama, od kojih su samo sjeverozapadne ostale vjerne

ćirilovoj glagoljici, dok je u drugim stranama još od 12./13. vijeka preotimala pa u 14. vijeku konačno preotela mah ili ćirilica (Bosna, Zagorje srednje i južne Dalmacije) ili latinica (dalmatinski gradovi i Posavska Hrvatska) (...)

A važnost ovih proširenih područja hrvatske sredovječne književnosti za razvojnu liniju od crkvenoslovenskog odsjeka preko pučko-narodnoga u renesansni umjetnički odsjek starije hrvatske književnosti upravo je golema. Prijelaz od crkvenoslovenske pismenosti u narodnu pismenost na živom jeziku izvršen je u potpunosti baš u oblasti hrvatske latiničke i ćirilske pismenosti, kao što su na ovoj pismenosti bili izgrađeni i temelji hrvatske renesansne umjetničke književnosti 15./16. vijeka. Kod konzervativnih popova glagoljaša, baš kao i kod srpskih pravoslavnih kaluđera, baština ćirilometodske pismenosti stoljeća i stoljeća čuvala se u pismu i u jeziku bez većih promjena, naprotiv u onim hrvatskim stranama, gdje je još možda za vladanja hrvatskih narodnih vladara slovensko bogoslužje uzmicalo pred latinskim, tekstovi stare crkvenoslovenske pismenosti, bez kojih u smislu redovskih statuta ni redovnici zbog raznih pobožnosti internoga karaktera, a ni svjetovno svećenstvo zbog vjernika nisu mogli biti, počeli su se prepisivati u obličajnije im latinsko pismo, pri čemu je crkvenoslovenski jezik bio zamijenjen živim govorom vjernika i redovnika nižih stepena. A kako je taj proces bio najprije vršen u oblasti crkvene pismenosti čakavske Dalmacije, u jeziku najstarije hrvatske sredovječne književnosti na bazi živih govora čakavsko je narječje dobilo i imalo prevlast nad druga dva hrvatska narječja. Tako su npr. tragovi nekadašnje čakavske prevlasti u pismenosti i štokavskoga Dubrovnika mogli biti likvidirani tek u toku 16. vijeka« (str. 590/1).

Prvu moderno koncipiranu povijest hrvatske književnosti dao je Mihovil Kombol. Iako je njegovo gledanje na književno stvaralaštvo proizašlo iz Croceove doktrine, što se vidi iz mnogih oštrijih ocjena, ipak je ovdje starija hrvatska književnost prvi put prikazana u svojoj cjelovitosti i zaokruženosti, a u sklopu evropske kulturne tradicije, koja se odražavala kod nas od najstarijih vremena do danas.

Zanimanje M. Kombola za probleme dopreporodne hrvatske književnosti pada u godine njegova povezivanja s M. Krležom i suradnje u *Književniku.* To zanimanje ide usporedno s njegovim radom na prevođenju Dantea: te dvije strasti pratile su ga do kraja života, ali prijevod *Raja* Kombol ipak nije priveo svršetku. Njegova pak *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda* (1945, 1961²) ostvarenje je senzibilnog umjetnika i ozbiljnog znanstvenog radnika, to je pregled književno vrijednoga i plodnog u starijoj hrvatskoj književnosti. Kombol je već od prvih svojih znanstvenih radova s područja povijesti naše književnosti insistirao na njenoj prostornoj cjelovitosti, bez obzira na pismo, i na njenoj umjetničkoj zaokruženosti. U polemici u *Književniku* 1928. god. on prigovara A. Barcu, autoru članaka o književnosti u Stanojevićevoj *Enciklopediji SHS:*

»Govoreći o hrvatskoj književnosti 16—17. vijeka bez Dubrovnika (koji je napose obrađen), karakterizovao je pisac (tj. A. Barac) to doba više po pučkoj katoličkoj književnosti nego po najrazvijenijoj dubrovačko-dalmatinskoj. Brkajući »crkveno« i »religiozno« i ne vodeći računa o tom da je katolička reformacija, zadržavši renesansne forme, pojava novoga vijeka i da su »Suzesina razmetnoga« ljepše djelo od »Satira«, pisac naglašuje »crkveni karakter« i »srednjevjekovni duh« te književnosti i tvrdi: »Rimska crkva, sa svojom težnjom za univerzalnošću i nivelacijom nacionalnih osobina, nije bila sklona razvijanju narodnih literatura«. A kako to, da katolički Talijani imaju Dantea i Petrarku u doba kad su pravoslavni Rusi čitali o »drvetu krsnom« i »Od koliko je česti stvoren Adam« u onom svojem drvenom crkvenom jeziku? Kako to, da upravo zapadnoevropski katolički narodi (pa i Hrvati) pišu od srednjega vijeka u narodnim jezicima, dok pravoslavni Sloveni pišu mrtvim crkvenim jezikom, u kojem se nije mogla ni razviti nikakva poezija? Kako to, da do 19. stoljeća među južnim Slovenima samo katolički Hrvati imaju razvijenu ljubavnu poeziju, dramu itd., da hrvatski katolički pisci bilježe i

imitiraju narodnu pjesmu, da je Krsto Frankopan prvi pjevao u desetercu, da je Kačić katolički fratar? Da u Bosni npr. nisu pisali katolički fratri, ne bi se bilo pisalo uopće ništa. Humanizam se mogao razviti baš u katoličkim zemljama, gdje je crkva sačuvala znanje latinskoga jezika. (...) Sa svoga jednostranog stajališta g. Barac je prirodno došao do zaključka da je književna vrijednost cijele starije književnosti 'minimalna'.« *Hrvatska i srpska književnost u »Narodnoj enciklopediji SHS«* — Književnik 6/1928 (1).

U svojoj knjizi o povijesnom toku književnosti kod Hrvata do narodnog preporoda M. Kombol je i srednjovjekovnoj, predrenesansnoj književnosti posvetio razmjerno velik prostor — čak osam poglavlja svoje knjige — promatrajući to stvaranje u općeevropskim i domaćim okvirima. Zahvaljujući informacijama koje mu je davao prof. S. Ivšić, područje najstarije hrvatski zapisane riječi već se u toj knjizi nazire kao *književnost*. Sve ono što su pokušavali utvrditi dotadašnji proučavaoci, a posebno Ivšić i Fancev, sabrao je Kombol u ovoj genijalnoj kompilaciji koja još dugo vremena neće zastarjeti.

M. Kombol se problemima oko starije, pa i srednjovjekovne književnosti vratio u članku *Hrvatska drama do 1830.* (Hrvatsko kolo 1949, 2—3) i u sumarnom prikazu *Glagoljica i glagoljaši* (Jugoslavija, 1955, broj posvećen Hrvatskoj).

Priređivač hrestomatije koja izlazi u okviru *Pet stoljeća hrvatske književnosti* Vj. Štefanić već je prvim svojim radom s područja hrvatskih crkvenih prikazanja (*Jedno nepoznato hrvatsko prikazanje*, 1930) dao građu koja je utvrđivala F. Fanceva u uvjerenju o domaćim izvorima našeg srednjovjekovnog teatra. Nakon tog članka svoja je istraživanja usredotočio na probleme hrvatskoga glagolizma, u širokom rasponu od Baščanske ploče do zakašnjelih ostataka glagoljaške tradicije u 19. st. Ispitujući glagoljašku problematiku u mnogim monografijama i studijama Vj. Štefanić nije pomišljao na sintezu, ali ona se nužno nametnula kao *uvod* ovoj knjizi: *Hrvatska pismenost i književnost srednjeg vijeka* (3—62). Autor je ovdje sabrao sva svoja i tuđa iskustva o predmetu, dao inventar najvažnijih tekstova, zaokružio znanja o problemima s ovog područja i omogućio jedan cjelovit pogled u ovo područje hrvatske književnosti i kulture. Mislim da je jedno povijesno ispitivanje o najstarijem razdoblju naše umjetnosti i kulture riječi time bogato završeno: i uvod i hrestomatija tekstova pomoći će revaloriziranju i osmišljavanju ovog najstarijeg razdoblja naše književnosti.

Začinjavci ili srednjovjekovna književnost

Prva knjiga afirmirane i danas već neophodne kolekcije *Pet stoljeća hrvatske književnosti* nosi sve odlike ove odlične serije: ona nije antologija, već hrestomatija; ona ne zaključuje istraživanja, već plodno započinje nova nastojanja; ona je otkriće jedinstvenog toka književnosti kojega smo danas svjesni — uz ostalo — zahvaljujući i ovim reprezentativnim izdanjima. Nakon ove knjige, kao i ostalih iz ove zbirke, možemo lakše sagledati i upoznati perspektivu naše kulture. Ova prva knjiga ima i jednu drugu osobinu, koje nemaju ostale knjige: ona prethodi naslovu kolekcije, ona kao i dio hrvatskih latinista, odnosno latinističke književnosti kod Hrvata, pomiče našu zapisanu riječ duboko u prošlost, u sam početak kulturnog i socijalno-političkog osvješćivanja Hrvata na današnjem našem prostoru. U tome je ova knjiga značajnija od drugih jer je svjedočanstvo o korijenima naše kulturne prošlosti koji ponajčešće nisu bili ni dovoljno poznati ni vrednovani.

Uređivački odbor edicije *Pet stoljeća hrvatske književnosti* pripremajući plan za ovu biblioteku, opterećen naslijeđenim spoznajama o siromaštvu naše srednjovjekovne književnosti (treba priznati da su ovakvo mišljenje skrivili i ozbiljni znanstveni radnici kao B. Vodnik i A. Barac, koji nije imao nikad naročitog smisla za srednjovjekovnu književnost), predvidio je za prvu knjigu, dakle za »predknjiževnost«, »pismenost« jednu knjigu, koju evo danas imamo pred sobom. Slična po koncepciji serija *Srpska književnost u sto knjiga* predvidjela je i ostvarila dvije knjige stare srpske srednjovjekovne književnosti u redakciji D. Pavlovića, u nešto drugačijoj edicionoj praksi, tekstovi su naime prevedeni na suvremeni jezik.

Uredrički odbor je prvu knjigu serije nazvao orijentaciono *Začinjavci*, a mi smo dobili potpuno zaokruženu, smislenu i bogatu građu *književnosti* jednog dugog i zapravo plodnog književnog razdoblja. Istina, i danas će netko, po starom običaju, ovu književnu djelatnost nazvati pismenošću, podrazumijevajući pod tim pojmom manje važno i manje nadahnuto stvaranje i djelovanje, ali mislim da se svatko može uvjeriti kako velik broj tekstova koji je ušao u ovu knjigu zaista predstavlja one zajedničke, općeevropske književno plodne klice, iz kojih se razvijala i naša i susjedne slavenske, kao i neslavenske književnosti Evrope. Kod toga upravo je hrvatska književnost vršila posredničku ulogu između Istoka i Zapada, što se nikad dovoljno ne ističe, a važno je za povijest evropskih književnih predanja.

Pet stoljeća hrvatske književnosti ovom knjigom tonu u duboku prošlost, dobivaju perspektivu punih jedanaest stoljeća zasvjedočenog književnog djelovanja na našem narodnom jeziku i prostoru. Možemo, zaista, tvrditi da smo imali književnost na narodnom jeziku i ranije nego mnogi kulturni i u povijesti sretniji narodi Evrope, iako to ne znači da smo je uvijek bili dovoljno svjesni, i da nas je ona mogla uvijek jednako prezentirati u kolu velikih i državnih naroda Evrope. Dok se kod drugih naroda književna riječ rađala isključivo na latinskom jeziku, za one koji su taj jezik znali, kod nas se pisana riječ rađala za puk, narod, a izvjesna crta »pučkosti«, demokratičnosti — zbog naših posebnih društvenih i političkih prilika — ostala je u našoj književnosti prisutna trajno i postojano.

Problem oko začinjavaca, *začinjavački kompleks* naše srednjovjekovne književnosti, međutim, ni ovom knjigom nije riješen. Pitanje o stihu i književnom djelovanju začinjavaca ostaje i dalje otvoreno, uglavnom kao što je i bilo. Priređivač ove knjige svjesno se okanio svakog raspravljanja o začinjavcima, jer je on promatrao ovu književnu djelatnost kao *književnost*, odnosno *pismenost*, u prvom redu *glagoljaša* pa su začinjavci u takvom kontektu raspravljanja perifernog značenja. Mislim da smo još uvijek daleko od pravog rješenja ovoga pitanja.

Knjiga srednjovjekovne književnosti bila je planirana pod nazivom *začinjavci*, a stihovi koji su, uz prozne tekstove, u njoj sabrani daleko su od onog i onakvog pojma kakav nam je naša literarna povijest nudila. Možda bi u ovoj prilici trebalo krenuti u istraživanje o povijesti hrvatskoga i uopće slavenskog stiha. Začinjavački stih, kako pokazuje ova knjiga, najmanje će biti dvanaesterac, još k tomu dvostruko rimovan. Nije li »začinjavac« i danas živ u našoj folklornoj književnosti? On pretpjeva prvi stih, koji ostali ponavljaju, upravo onako kako se u Hercegovini pjevaju »gange«, ili u sjeveroistočnim krajevima »bećarac«. Pjevač prvog stiha, ili: prvi put pjevanog stiha, predvodi, izmišlja i stvara pjesmu onako kako nalaže prilika, zbivanje, situacija. Takav način pje-

vanja, vjerojatno s nešto bogatijim obratima u melodiji, sigurno je postojao i u davnini, on je mogao biti jedan od načina pjevanja stihova duhovne lirike, to više što je bio ukorijenjen u folkloru, a od folklora se najlakše moglo krenuti u stvaranja novog repertoara stihova. U baroku, posebno u kajkavskim krajevima, to se dogodilo na isti način, o čemu imamo izravnih svjedočanstava.

Konstantinu-Ćirilu pripisuju se stihovi *Proglasa Evanđelja,* prvih zapisanih slavenskih stihova uopće, a ti su stihovi bili dvanaesterci. Očito je dvanaesterac ležao u osnovi staroslavenskog jezičnog izražavanja, odnosno bio je ukorijenjen u strukturi najstarije slavenske poezije. Upravo je *Proglas Evanđelju* pogodan za ispitivanje povijesti slavenskoga stiha: u doba kad je fiksiran pismom onako kako nam se danas sačuvao, slavenska jezična situacija bila je već drugačija. Pošto su poluglasi postali prošlost, a jezik se razvijao u novim oblicima, stari dvanaesterac postao je jedanaesterac, deseterac, deveterac, npr.

Se že jest dar: Matej, Marko, Luka, Joan	12
učet v's narod glagoljušte	9/10
jeliko lěpotu svoim dušam	10
vidite, ljubite i raduite se... itd.	12

što bismo zapravo najlakše preveli desetercima;

Dar je: Matej, Marko, Luka, Ivan
koji uče narod i govore:
svi koji ljepotu svojih duša
promatrate, ljubite s veseljem itd.

Od starog dvanaesterca put vodi ili k desetercu još nedefiniranog oblika ili postaje novi dvanaesterac, ali koji bi trebao poprimiti neke čvršće oblike stihovne organizacije, što se zaista desilo s hrvatskim dvanaestercem. Čini se da oba stiha mogu živjeti u simbiozi. Nije nevažno ovdje ne spomenuti da je dvanaesterac u jednoj rugalici zabilježen u Srijemskim Karlovcima, dakle u pravoslavnoj sredini, još 1799. god.:

Daleko se čuje čerevička dika
jer oni imaju svoga popa bika.

Rimovanje dvanaesteraca na kraju i na sredini bit će, prema tome, više manira učenih, književno izobraženijih pjesnika, onih koji stihove pišu, a ne recitiraju prema prilikama i situaciji, on je dakle više stih »po zakonu onih starih poet«, a manje »po običaju naših začinjavac« kako bi rekao Marulić. Kod toga se možemo sjetiti i na pentametar latinskog elegijskog distiha koji je morao imati veliku ulogu u stvaranju stiha naše pisane književnosti najstarijih razdoblja, jer on drži ritamsku osnovicu vrlo čvrsto i određeno, a u našem jeziku stih se osjećao kvalitativno. I crkveno stihotvorstvo srednjega vijeka na latinskom jeziku baziralo se na kvaliteti, u kojoj je rima bila organizator stiha. Mislim da će se u istraživanje o prvim hrvatskim zapisanim stihovima morati krenuti od ove knjige srednjovjekovne književnosti, odnosno od tekstova koji su ušli ili mogli ući u nju. I u tome je uloga ove knjige velika.

Obično početke hrvatske pismenosti i književnosti vezujemo za djelovanje braće Konstantina-Ćirila i Metodija. Tako čine uglavnom i drugi slavenski narodi, posebno Česi, Slovaci, Bugari, Makedonci, i na kraju Rusi. Književnost i pismenost kod nas, međutim, pojavljuje se i ranije, kao što tvrdi i priređivač ove knjige, prof. Vj. Štefanić. Početke ove kulturne djelatnosti možemo danas tek naslutiti, jer nam ništa iz tog najranijeg razdoblja nije sačuvano. Kršćanstvo je prodiralo u hrvatski narod čim se on doselio i smirio na našem današnjem prostoru, a to znači da je određena kultura riječi i zapisivanja bila prisutna rano, barem koje stoljeće prije misije Konstantina-Ćirila i Metodija.

Kultura zapisivanja na našem narodnom prostoru bila je vrlo rano razvijena: na cjelokupnom hrvatskom prostoru postojali su spomenici rimske kulture, a među njima istaknuto su mjesto zauzimali spomenici pisma. Hrvatski knezovi i kraljevi dali su svoje ime klesati na dovratke u crkvama i zadužbinama koje su podigli. Iz najzapadnijeg dijela hrvatskog državnog prostora nalazimo najstarije glagoljskim pismom pisane kamene spomenike: Baščansku ploču, Valunsku ploču, Plominski natpis i nešto kasnije Grdoselski ulomak u središtu Istre. Da kultura zapisivanja u kamen nije postojala i ranije, kao baština rimske kulturu, ne bi ni tako složeno i kompliciranо pismo kao što je poluobla glagoljica našlo puta da se saživi s kamenom.

Kultura izgovorene i pisane riječi njegovala se u srednjem vijeku i na barbarskim jezicima, a ne samo na latinskom ili grčkom jeziku, a ovi su jezici živjeli vrlo dugo u simbiozi na našoj obali, u neposrednom susjedstvu s hrvatskim jezikom. Kako su mogle izgledati prve hrvatske molitve i zaklinjanja ne znamo, nećemo vjerojatno nikada ni znati. Moralo je to biti slično kao u Brižinskim spomenicima, koji imaju već odnjegovanu kulturu izražavanja. Da je bilo moguće lako uspostaviti jezičnu kulturnu atmosferu potpomoglo je i folklorno stvaralaštvo o kome imamo odličnih svjedočanstava iz toga najranijeg povijesnog razdoblja.

Kulturna i idejna baština solunske braće došla je među Hrvate vrlo rano. Da li su oni sami djelovali među Hrvatima, teško je reći, ali njihovo je djelo rano oplodilo književna i kulturna nastojanja na našem nacionalnom terenu.

Njihova uspomena, a to je također značajno, dugo je živjela među Hrvatima, iako je u kasnijim stoljećima bila zasjenjena autoritetom sv. Jeronima. U našoj srednjovjekovnoj književnosti nailazimo na dragocjene dijelove Žitja Konstantina-Ćirila i himne sastavljene njima u čast.

Pokušavalo se već više puta umanjiti utjecaj i značenje misije solunske braće na početke hrvatske književnosti. I danas još postoje pojedinačna mišljenja o nekoj bogatijoj književnosti na našem jeziku prije moravske misije, ali u neko veće značenje te književnosti treba sumnjati, kao što je to ovdje učinio i Vj. Štefanić. Bez sumnje je, međutim, izvjesna crkvenoupravna organizacija među Hrvatima postojala i ranije, pa se zato i baština solunske braće mogla lakše i trajnije ukorijeniti među Hrvatima koji su vrlo rano bili pod jakim zapadnjačkim utjecajem.

Priređivač hrestomatije književnih tekstova srednjega vijeka, prof. Vj. Štefanić, bio je pod jakim dojmom tradirane književne riječi: najveću važnost dao je *književnim* (što pripada *knjizi*), upravo knjiškim tekstovima, općenito poznatim i u ostalim književnostima Evrope: apokrifima, legendama i slično. Sve ono što je smatrano u srednjem vijeku književnošću došlo je u ovoj knjizi do izražaja, dok je manje vidljivo ono što je — makar i siromašnije — stvarano kod nas, i što je interesantno kao svjedočanstvo u našoj borbi s izrazom.

Prof. Vj. Štefanić je hrestomatiju srednjovjekovnih hrvatskih tekstova podijelio u deset odsjeka, po »književnim vrstama«, da tako uvjetno nazovemo ovakvu podjelu. U predgovoru knjizi on je pratio *povijest* književnih tekstova bez obzira na »književne vrste«, pa je tako dao

i važan kataloški pregled književnog nasljeđa. Ograničenost prostora i popularizatorska namjena edicije diktirala je da se u hrestomatiji duži tekstovi donose samo u odlomcima, da se donose poznatiji, bolje tradirani tekstovi, pa je to sve uvjetovalo da smo dobili knjigu s izborom tekstova koji svjedoči o našoj povezanosti s evropskom kulturnom sferom, ali mnogo nam manje daje uvida u domaće stvaralaštvo (posebno u prozi), koje se očitovalo u nepretencioznim zapisima i bilješkama u kodeksima.

Svojevremeno je Đ. Sp. Radojčić izdao antologiju stare srpske književnosti (*Stara srpska književnost XI—XVIII veka,* 1960) u kojoj se nalaze samo istrgnuti fragmenti različitih tekstova, a među njima su najbrojniji. Takvi zapisi, koji na nas djeluju kao nepretenciozni zapisi neke poetične krhotine većih cjelina, mogli su ući i u ovu knjigu srednjovjekovne hrvatske književnosti. Možda bi time ova knjiga bila manje »knjiška«, a više poetična, neposredna u svom izrazu, što nas uvijek može ugodno iznenaditi. U *Korablji začinjavca* — antologiji čakavske poezije ušao je npr. zapis žakna Jurja iz Roča o prvoj hrvatskoj štampanoj knjizi, a to nije samo šturo izvještavanje nego emotivno izražen stav prema tom važnom događaju:

Vita, vita!
Štampa naša gori gre!
Tako ja oću,
da naša gori gre. (...)
To pisa Juri, žakan iz Roča.
Bog mu pomagaj
i vsem
ki mu dobro ote.

I pravni tekstovi, poimence oporuke, »teštamenti«, mogu imati sve odlike literarnih tekstova, tekstova koji dobro osjećaju važnost lijepog, skladnog izražavanja. Spomenut ću ovdje, nasumce. takav *teštament* Jelene, sestre hrvatskoga junaka Petra Kružića: pravni sadržaj bio je važan za njezine suvremenike, ali kad danas pokušamo pročitati ovu oporuku, ona na nas djeluje kao neka magična brojanica, puna boja i tajanstvenosti, *teštament* nije dakle ostao mrtvo i neinteresatno slovo. Pisar je poznavao način dobroga pričanja, on upotrebljava i *epitheton ornans* kao u narodnoj pjesmi, on, dakle, svjesno teži za tim da nas subjektivno zainteresira. Odvojit ću govorne članke (sintagme), da bolje osjetimo tenziju rečenice:

...Ošće dah popu Ivanu Bateloviću
dvi kupi s zakrovci*
i jednu sablju okovanu...
Ošće dah knezu Ivanu Vidasiću
škofiju** i konja
i veruge male zlate
i suknju belu na cvite zlate...
Ošće dah Stepanu škofiju
— kako se udrži u testamentu—
i zastavi ju u mane Kopisičić Petar
za dukatov sto;
i tu istu škofiju držim za dlg moj
ki je mani dlžan Stepan sužnja
pod dukatov sto
i za konja vranoga...
Ošće dah Bariši Kačiću sužnja
pod trista dukatov,
i rekoh mu vzeti ot toga
dukatov sto
za glavu pokojnoga brata,
ča ju prnese na Trsat...

* 2 čaše s poklopcima
** skupocjenu kapu

Prvi odjeljak hrestomatije — *Historijski i pravni spomenici* — donosi nekoliko vrlo značajnih tekstova. U prvom redu to je Baščanska ploča. Ona posjeduje svoju nesumljivu povijesnu vrijednost, ali ona je tu svoju važnost već nadživjela i već je davno vezala uz sebe simboliku hrvatske narodne dinastije. Nesumnjive literarne kvalitete posjeduje i Hrvatska kronika, slobodna hrvatska redakcija Ljetopisa popa Dukljanina.

U knjizi hrvatske srednjovjekovne književnosti Baščanska ploča čini dostojan početak: ona je po važnosti društveno-političkog trenutka i položaja zaista vrijedna svake pažnje, iako ima i ranijih spomenika pismenosti i poezije vezanih za hrvatski narodni prostor, kao što su npr. Bečki i Kijevski listići.

Obično se ističe da je Baščanska ploča »više pravni dokumenat nego književni tekst«, ali ona nesumnjivo nosi odlike književnog, tradiranog izražavanja, što obično nije do sada nikad isticano. Sigurno je kultura izražavanja, a i folklorna riječ, riječ narodne pjesme, poslovice ili zaklinjanja djelovala i na epigrafsku sadržinu zapisane riječi. Pokušajmo u sačuvanijem dijelu odrediti govorne članke (sintagme) — onako kako ih danas osjećamo — i vidjeti tendenciju ritmičkog konstituiranja rečenice:

...Az opat Dobrovit	6
zidah crekav siju	6
i svojeju bratiju	7
s devetiju	4
v dni kneza Kosmata	6
obladajućago	6
vsu Krajinu.	4

Već sam spomenuo kako su dosadašnji proučavaoci zapis popa Martinca čitali i tumačili kao odlično svjedočanstvo o Krbavskoj katastrofi (»tipičan pisarski zapis i neposredno historijsko svjedočanstvo«, str. 82), iako je taj tekst također odličan primjer naše najstarije poezije, koja se nadahnula na biblijskim tekstovima i jeziku: emocije još nisu potražile stih, one su se raspjevale u širokom govornom zamahu kakav je i u Bibliji. U antologiji čakavske poezije *Korablja začinjavca* taj je tekst objavljen kao pjesma, priređivač se nije, naime, držao krutih, formalističkih »tekstoloških« zahtjeva, nego je tekst ovog zapisa grafički oslobodio. Tako oslobođen tekst recitiran je na nekoliko javnih priredaba, shvaćen je i prihvaćen kao tekst s nesumnjivim poetskim kvalitetama.

M. Dizdar u zapaženoj knjizi *Stari bosanski tekstovi* (1969) donio je velik broj jednostavnih i impresivnih zapisa sa stećaka. Upravo su ovi zapisi sa knjiga i »kamenova« osnovni izvori ove poezije bosanske. U našu knjigu ušla su tek dva ovakva zapisa sa stećaka, malo duža i smislenija, ali ne i najtipičnija i najljepša (kod Dizdara str. 201 i 179). Svakako bi veći broj bosanskih tekstova, posebno onih ikavskih, dobro došao u jednoj opširnijoj i opsežnijoj hrestomatiji starih hrvatskih poetskih tekstova. Također bi u takvoj hrestomatiji (čak s antologijskim mjerilima) trebalo donijeti nekoliko neposrednih, često puta zaista poetskih zapisa popova glagoljaša i prepisivača tekstova. Takvi tekstovi

ponekad mogu djelovati ne samo kao svjedočanstvo o vremenu već i o sudbinama ljudi osjetljivih za lijepo i dobro. Na rubovima knjiga često se rađala poezija koja je i za naše vrijeme interesantna: evo zapisa popa Tomaša Petrinića iz Banja Dvora kod Brinja iz 1503. g.:

Az jesam kako gredući po vrti prekrasni,
zbirajući najliplji cvit,
ali krasan vinac.
I hoću da tomu momu sabraniju bude ime
cvet vsake mudrosti.
I ako niko zgrišenje u tom je
— i mnju da ni prež njega —
i prošu onih ki budu tu čtali
da narede ili naprave moje zgrišenje
njih mudrostiju.

U pregledu književnog nasljeđa srednjovjekovne naše književnosti spomenut je i Istarski razvod, ali u hrestomatiji, među različitim statutima i regulama, on nije našao svoje mjesto. Priređivač ima puno pravo na svoj vlastiti izbor, i nitko mu ne može zamjeriti što je jednom spomeniku dao veću važnost nego drugome. Međutim, među pravnim spomenicima: Vinodolskim zakonom i Poljičkim statutom i različitim regulama Istarski razvod zauzima istaknuto mjesto upravo po svojim elementima *pripovjedne* proze. Mislim da se može tvrditi da je u njemu prozni izraz na svoj poseban način vrlo živ i zanimljiv, te se ovaj spomenik naše pismenosti i književnosti (u isti mah) više doima kao putopis ili reportaža nego kao pravni tekst:

»I bivši v jutro poli maši, sedoše v cimiteri svetoga Petra jedni pod smokvu črnicu, a jedni pod brest. I tu da gospodin knez preda vsu tu gospodu listi Petru Slovenjaninu z Gračišća na njega slobošćinu, ku mu da, i svećaše gospodin knez i gospodin markez, i vsa gospoda i deželani. I tako idoše, a pred njimi starci z Gole Gorice i s Krbun naprid, i dosti drugeh dobreh ljudi z drugeh mest, ki znajahu pravdu i razvodi i termeni meju njimi... I od tu gospodin Menart naprida jezdeći, i starci kažući i pravi list v ruci noseći, čtući ga, ki biše pisan na razvodeh prveh, na let Božjih 1170... i svakoj strani liste pisaše jezikom hrvackem i latinskem, a sebi gospoda shraniše jezikom nemškem...«

Drugi odsjek hrestomatije — *Biblijski i liturgijski tekstovi* — donosi nekoliko kulturnohistorijski vrlo važnih tekstova: to je u prvom redu fragmenat Grškovićeva Apostola (kod nas obično: Djela apostolskih), zatim parabola o mudrim i ludim djevicama (Matej 25, 1—13). Iz istog evanđelja je i Besjeda na gori iz Hvalova bosanskoga rukopisa. Za nas je od posebnog interesa odlomak Pjesme nad pjesmama gdje je biblijski tekst prilagođen našem primorskom ambijentu (»i pridi, prijateljnice moja i golubice moja, / po okancu ot kamene meju gromaču / i javi mne lice tvoje!«) a po svojoj neposrednosti i izvornosti ovaj tekst zaslužuje i danas svaku pažnju. Tekst Apokalipse uzet je iz bosanskih rukopisa, pa je i na taj način naglašena jedinstvenost najstarijih naših tekstova.

U ovom odsjeku neobično je interesantan stari tekst duhovne pjesme *Ideši že, milostivče, ka požrtiju* koji svojim jezikom i strukturom poetske rečenice ide u najdublju starinu. (Napomena 7 u tom tekstu nema opravdanja, usp. Ivan, 11, 16. Uopće su napomene pod tekstovima ponekad nedostatne, a nekad i neuvjerljive kao npr. na str. 343 gdje se za uzvik čuđenja nad tajanstvenosti »Čti nebore, ako razumeš!« kaže da je »pisarski dodatak koji ima samo taj smisao da ispuni prazninu u retku«!)

Treći odjeljak, koji tematski čini zaokruženu cjelinu, sadrži apokrife. Ta vrsta srednjovjekovnih književnih tekstova bila je u središtu znanstvenog proučavanja tokom 19. i 20. st., a ona i danas predstavlja interesantno poglavlje starijih slavenskih književnosti. Tekstovi slavenskih apokrifa, a među njima su hrvatskoglagoljski imali istaknuto mjesto, izdavani su relativno dobro i često, jer su upravo oni našim komparatistima pokazivali onu književnu bratsku zajednicu evropskih naroda srednjega vijeka. Međutim, treba ovdje posebno istaknuti da su svi ovi tekstovi za našu knjigu ponovno pregledani, a neki se ovdje i prvi put izdaju.

Svakog proučavaoca najstarijeg evropskog književnog nasljeđa zanimat će sigurno Djela Pavla i Tekle, Djela Andrije i Mateja u gradu ljudoždera (sjetimo se Homerove *Odiseje*, i čak još više: Marinkovićeva *Kiklopa!*), ili Protoevanđelje Jakovljevo, obično zvano Evanđelje djetinjstva. U ovom odjeljku interesantno je i jezički i tematski Nikodemovo evanđelje, od kojega je jedan dio izdan prema Pazinskim fragmentima iz 14. st. I drugi tekstovi, kao: Smrt Bogorodice, O krsnom drvetu, a posebno Život Adama i Eve i Avramova smrt mogu zainteresirati ne samo uski krug onih koji se srednjovjekovnom književnošću bave, nego i svakoga koji se pisanom riječi zanima. Na koncu treba spomenuti i apokrif o Prekrasnom Josipu, koji je kao malo koja tema doživio bogatu i raznoliku sudbinu u svjetskoj i posebno u hrvatskoj književnosti. Sjetimo se samo Firdusijeva epa u muslimanskom svijetu i romana T. Manna u modernoj književnosti. U hrvatskoj književnosti tom su temom bili zaokupljeni: M. Vetranović, Lukrecija Bogašinović, A. Tomiković, G. Čevapović, P. Vuletić i drugi.

Četvrti odjeljak *Vizije* donosi šest tekstova koji će interesirati uži krug poznavalaca ove srednjovjekovne literature. Ovakvi su tekstovi djelovali dugo vremena na slušaoce i čitaoce, bili su visoko cijenjeni po svojoj tajanstvenosti, a utjecali su i na folklor: na narodne pjesme, prikazanja i vjerovanja. U našoj hrestomatiji zastupani tekstovi predstavljaju dobar izbor u kome se pokušalo dati sve značajnije iz ove literarne vrste: Baruhovo viđenje, Pavlova apokalipsa, Tundalovo viđenje, Čistilište sv. Patricija i dva prenja: Viđenje sv. Bernarda i Razgovor meštra Polikarpa sa smrću.

Peti odjeljak *Čudesa Marijina* obrađuje bogato srednjovjekovno nasljeđe, korišteno vjekovima u pučkim propovijedima, narodnim pjesmama i pripovjetkama, a također i u literaturi kao što je Goetheov Faust ili priče A. Francea. I u našoj starijoj literaturi ova je vrsta bila vrlo raširena, u sva tri pisma i na sva tri narječja. Postoje čak i dva štampana izdanja: glagoljicom (Senj 1507. ili 1508) i bosančicom (M. Divković, 1611).

Svetačke legende naslovljen je šesti odsjek, u kome nalazimo nekoliko kulturnohistorijskih vrlo interesantnih tekstova. Važnost ovih tekstova je naročito velika kad znamo da su se neki od ovdje priopćenih tekstova sačuvali samo u hrvatskoglagoljskoj i ruskoj književnosti. Do danas nam ta pojava nije razjašnjena: kako se desilo da su hrvatski tekstovi u mnogo slučajeva srodni s ruskima, a ne npr. sa srpskima ili bugarskima, u dubokoj starini kao i u kasnijim stoljećima. Od tekstova u ovom odjeljku od posebnog su interesa Žitje Konstantina-Ćirila. Hrvatski je tekst adaptiran prema potrebama zapadne liturgije, vjerojatno vrlo rano, na našem terenu. Ova su žitja prvi samostalan i originalan slavenski tekst uopće. Legenda o sv. Većeslavu (Václavu) sačuvana je samo na ruskom i na hrvatskom jeziku, a slično je i s legendom o sv,

Eustatiju iz Pazinskih fragmenata. Legenda o sv. Aleksiju dobro je poznata u evropskim literaturama, ona je prethodnik evropske komedije raspoznavanja (daleki rod npr. Držićeva *Dunda Maroja* i *Diogeneša* T. Brezovačkoga, koji je osim toga i autor drame *Sv. Aleksi*). Ovdje treba spomenuti i Legendu o sv. Mavru jer je vezana za istarski grad Poreč. Vrlo je star tekst Života sv. Katarine (prijepis iz XV st.) s dvostruko rimovanim dvanaestercima kao responzorijima. Od posebnog je interesa kao čitka, psihološki nijansirana proza Legenda o sv. Ivanu Zlatoustom, koja je i M. Kombola oduševila. U našim krajevima raširene su bile legende o sv. Jeronimu »Dalmatinu«, od kojih se ovdje donose dvije.

Sedmi odjeljak hrestomatije srednjovjekovne hrvatske književnosti *Priče i romani* donosi vrlo poznate i raširene tekstove evropske srednjovjekovne literature. Na prvom su mjestu tzv. Žića sv. otaca, poznata u staroj slavenskoj književnosti vrlo rano (Sinajski i Mihanovićev Paterik), ali naš sačuvani latinički tekst nije te redakcije. Ne treba ovdje posebno nabrajati važnost i odlike poznatih starih tekstova: Barlaam i Jozafat, Premudri Akir, Roman o Troji, Aleksandrida itd.

Poučna proza je osmi odjeljak hrestomatije (u koji su mogla ući, zapravo, Žića svetih otaca umjesto u *Priče i romane*). Ovo je tipična srednjovjekovna literatura: treba u prvom redu spomenuti Besjede triju svetitelja, odlomke Fiziologa, osobito o ptici halandri i o orlu. Zbunjenost srednjovjekovnog čovjeka, ali i njegova saživjelost s prirodom koja ga okružuje, najviše se očituje upravo u tekstovima ovakve vrste. U hrestomatiji zaslužuje posebnu pažnju Lucidar — knjiga svakovrsnog znanja. Jedan manji umetak u prevedeni hrvatski tekst, a koji se odnosi na Učku, kao i priča o slavuju (Pritač od slavića) ima i danas čar neposrednog doživljavanja pejsaža, i ušao je u *Korablju začinjavca:*

Vaspet je jedna vlast*
jaže zovet se Istrija.
I v tej zemlji je jedna gora,
jaže zovet se latinski Olinfos,
ježe je Učka.
I te gori visokost
ide daže** pod oblaki.

Deveti i deseti odjeljak hrestomatije srednjovjekovnih hrvatskih tekstova *Pjesme* i *Dramsko pjesništvo* pokreće brojna pitanja vezana za problem najstarije hrvatske poezije i začinjavaca. Upravo će ovaj izbor od tridesetak tekstova pomoći u daljnjem istraživanju o povijesti i sudbini hrvatskoga stiha — od himne Ćirilu i Metodiju, tvorcima slavenskog pisma i književnosti, preko poznatih pjesama iz Pariškog kodeksa, najstarijeg i najznačajnijeg srednjovjekovnog kanconijera (Pisan sv. Jurja; Zač mi tužiš, duše; Svit se konča) i Šibenske molitve do prvih prikazanja koja su niknula na našem prostoru upravo zahvaljujući domaćem, začinjavačkom stihu.

Priređivač — upravo sastavljač ove knjige — Vj. Štefančić i njegovi suradnici: B. Grabar, A. Nazor i M. Pantelić prema mogućnostima dosadašnjega znanja i poznavanja problematike o srednjovjekovnom književnom stvaranju na hrvatskom jeziku, odlično su ostvarili knjigu koja je mogla biti i opširnija i gradivom bogatija, ali i ovakva kakva je pred nama, ona jasno svjedoči o bogatom duhovnom iskustvu vremena

* zemlja
** sve do

koje obrađuje, odnosno prezentira. Ona daje naslutiti i one probleme koji su zbog ograničenosti knjige izostali. Ono što je ostalo izvan korica ove vrijedne knjige spomenuto je da postoji i da također sačinjava zgradu naše srednjovjekovne književnosti, pa se u nova otkrića može krenuti s ovom hrestomatijom.

Knjiga hrvatskih srednjovjekovnih tekstova dobro će doći u svakom novom istraživanju onog dijela naše kulturne baštine, koji se tako često zanemarivao. Razdoblje najranijeg srednjovjekovnog stvaralaštva na našem jeziku bilo je do sada slabo poznato i malo obrađivano, tekstovi su bili ili loše i nepouzdano izdani ili uopće neizdani, dakle: nepristupačni. Način na koji je ova knjiga izdana (njena ediciona praksa) potpuno može zadovoljiti proučavaoca književne riječi, a možda tek nešto manje proučavaoca jezika (ili, što je možda pravilnije, proučavaoca pravopisa i pravopisnih normi srednjega vijeka).

U općem pomanjkanju dobrih izdanja naših starih tekstova ova knjiga je za sada najbogatiji i najpouzdaniji izvor informacija o našoj srednjovjekovnoj književnosti, njenim tekstovima, problemima, i bez nje se povijest hrvatski pisane riječi, kao ni povijest jezika i povijesna slika naših dijalekata, neće moći zamisliti.

I na koncu: ovom knjigom je zapisana riječ na hrvatskom jeziku u srednjem vijeku od pojma *začinjavac* prerasla u pojam *književnost.* Riječ je dakle o *hrvatskoj književnosti srednjega vijeka.*

O PSEUDOZNANSTVENOM PRISTUPU BUNJEVAČKIM HRVATIMA I NJIHOVU PREPORODU

Geza Kikić

I

Problematika podrijetla Bunjevaca i njihovog preporoda nije ni nova ni toliko nepoznata u znanstvenoj literaturi da bismo danas mogli očekivati o njoj historijsku i političku studiju kao neko otkriće.* Jer, u znanstvenoj i književnoj baštini već imamo opsežnu i po idejnim smjernicama heterogenu literaturu, koja višestruko obvezuje svakog istraživača, naročito u pogledu njegovog ideološkog pristupa ovoj, još uvijek delikatnoj, povijesnoj i kulturno-političkoj problematici periferne etničke skupine hrvatskog naroda.

Povijest Hrvata-Bunjevaca do preporoda je bila samo fragmentarno registrirana i u književnom gradivu prikazivana, ali tek se u nacionalnom preporodu začela svjetovna ideja o potrebi pisanja »povisnice« — temelja narodne samosvijesti, koja je za proteklih stotinu godina u glavnim konturama rasvijetljena. Međutim, tematika preporoda kao općenarodnog pokreta nije još dobila svoju svestranu i adekvatnu studijsku interpretaciju u doktorskim disertacijama ili specijalnim monografijama; samo je dr Matija Evetović napisao prvo značajnije djelo o narodnom preporoditelju Ivanu Antunoviću.[1] Nacionalni preporod to svakako zaslužuje jer je on nezaobilazna historijska činjenica o kompleksnoj zbilji jednog naroda, koji se u svom etničkom razvitku, doduše u neznatnom zakašnjenju, nacionalno i politički konstituirao u mnogonacionalnoj Dvojnoj monarhiji.

Budući da je riječ o regionalnom preporodu, koji se razvijao daleko od svoje matične jezgre, realna je postava pitanja o njegovoj specifičnoj prirodi u suvremenom etničkom procesu i o njegovim značajkama pri obrazovanju nacije kod bačkih Hrvata-Bunjevaca, čije je plemensko ime ostalo nerasvijetljeno tako da je ono i danas svojevrsna zagonetka. Iz postojeće etnološko-etnografske literature jasno uočavamo da su oko podrijetla imena Bunjevac nastale različite teze, koje su više komplicirale i otežavale napor oko utvrđivanja realnog zaključka na bazi genetičkog definiranja i iskustvom potvrđene spoznaje. Stoga se mora unaprijed odbaciti svaki pokušaj jednostranog i nepouzdanog opredjeljenja samo radi brzopletog ili tendencioznog ispunjavanja ove znanstvene praznine. To više što se istraživačke pretpostavke i subjektivne

* Ovaj polemički tekst napisan je u povodu knjige Alba M. Kuntića, *Počeci borbe za preporod bačkih Bunjevaca, Jedan uspeh akcije kneza Mihaila i Ilije Garašanina za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje, Sto godina od štampanja »Zbirke mudrih i poučnih izreka« od Boze Šarčevića*, Beograd, 1969.

[1] Dr Matija Evetović, *Život i rad biskupa Ivana Antunovića — narodnog preporoditelja*, Subotica — 1935.

tvrdnje ne mogu praktički verificirati, pa one mogu poslužiti samo kao radne hipoteze u eksperimentalnom pristupu ovom predmetu; međutim, knjiga Alba M. Kuntića nema eksperimentalni karakter. Osnovna zakonitost istraživačkog rada počiva na zrelim stavovima i objektivnim analizama datog predmeta tako da se na diskutabilnim ili pogrešnim tezama ne može ostvariti znanstvena sinteza trajne vrijednosti, jer postoji velika opasnost od pseudoznanstvenog zastranjivanja, koje neće biti teško oboriti već pri prvom kritičkom suočavanju, kao i svaku kulu od karata prvim dodirom.

Ne ulazeći posebno u opravdanost Kuntićevog izravnog inspiriranja »istorijskim događajem« — tiskanjem popularne knjižice Boze Šarčevića »Zbirka mudrih i poučnih izreka«, 1869. godine — sam početak preporoda bačkih Hrvata svakako zaslužuje ozbiljniju i dugoročniju pozornost, pogotovu u vrijeme kada obilježavamo njegov prvi jubilej. U tom se smislu opravdano očekuje da se i nova djela — pisana u jubilarnom duhu — krunišu takvim duhovnim otkrivenjima i historijskim priznanjima koja će akciono buditi na nove podsticaje, slobodnije pokrenuti istinske zamahe na kulturnom i političkom osvješćivanju naroda. Međutim, studijske preokupacije Alba M. Kuntića o Hrvatima-Bunjevcima i njihovom preporodu ne samo što iznenađuju svakog čitatelja, koji je imalo upućen u povijest naroda Jugoslavije već i ogorčavaju našu cjelokupnu kulturnu javnost šokiranu prvim informacijama o knjizi, kao i beskompromisnim političkim osudama Kuntićeva znanstvenog privida i osobnih ambicija.[2]

Takva reakcija je potpuno razumljiva jer je valjda ipak prošlo vrijeme kada se tendenciozno i politikantski postavljalo pitanje »Ko su bački Bunjevci«. Utoliko više danas začuđuje pojava Kuntićeve knjige u vlastitoj nakladi — jedina takva poslije oslobođenja, s piščevim naknadnim upozorenjem da je »namenjena s a m o onima koji žele saznati i s t i n u o političkoj prošlosti svog naroda, koji su protiv falsifikovanja istorije«.[3] Premda autor ne navodi ni jedan izričiti primjer o kakvom je »falsifikovanju« riječ niti spominje u svojoj knjizi bilo čije djelo o navedenoj tematici, njegova javna insinuacija o navodnom »falsifikovanju« mora se primiti kao esencijalni izraz privatne i prikrivene znanstvene polemike. Očito izlazi da se Kuntićev politički apel odnosi na one autore i njihove afirmirane radove koji su dosada uspješno rasvjetljavali i napokon rasvijetlili etničko podrijetlo Hrvata-Bunjevaca i njihov nacionalni preporod, ali s potpuno suprotnih pozicija, kao npr. u djelu *Povijest hrvatskog naroda — g. 1860—1914*, Školska knjiga, Zagreb, 1968, u kojoj se posvećuje poseban odjeljak pod naslovom »Buđenje narodne svijesti u bunjevačkih Hrvata«, str. 63—67. Pisci ove povijesti su ugledni historičari: Šidak-Gross-Karaman-Šepić, koji su argumentiranim istraživanjima znanstveno obradili bit preporoda u jezgrovitom pregledu. Zatim, *Enciklopedija Jugoslavije* u kojoj smo dobili prvi svestrani etnički, jezički, povijesni, kulturni i politički prikaz o bunjevačkim Hrvatima,[4] a napisala ga je grupa najeminentnijih sveučilišnih profesora povijesti i filologije u Jugoslaviji: Stjepan Pavičić, Josip Hamm i Vaso Bogdanov. Navedena djela, kao i čitav niz drugih, koja su prošla kroz uobičajenu recenzentsku proceduru, ne mogu se zbilja ni po čemu uspoređivati s potpunim promašajima i namjernim samovoljnostima

[2] Slavoljub Đukić, *Privatne podvale*, »Politika«, 12. april 1970. *Traži se zabrana Kuntićeve knjige*, »Politika«, 17. april 1970.

[3] »Politika«, oglasna stranica, 9. april 1970.

[4] *Enciklopedija Jugoslavije*, Sv. 2, 1956, str. 304—309.

Alba M. Kuntića, jer su ona prezentirala općepriznate znanstvene rezultate u našoj marksističkoj historiografiji, koja ne pretendiraju na nepogrešivost ili apsolutnu istinu, ali to ne znači da smiju biti jednostavno ignorirana i prešućivana jednom knjigom iza koje ne stoji stručno provjereno znanje i autoritet odgovarajućih ustanova.

Ovakvo globalno suočavanje zaista ne predstavlja veći kritički napor, ali ono nam, kao svaki početni korak, otvara širu perspektivu prostora sagledavanja svih glavnih dilema koje nas u daljem kretanju stavljaju pred nova iskušenja ili otkrivaju točnost dosadašnjih znanstvenih dostignuća. Na žalost, u Kuntićevoj studiji nismo suočeni s dilemama i iskušenjima, jer njegov apriorni i pojednostavnjeni pravac metodološkog postupka svjesno mimoilazi općepoznata znanstvena rješenja samo zbog toga što se ne mogu uklopiti u njegove teorijske ambicije, dok se na drugoj strani nekritički povodi za svim stajalištima koja nisu uzročno-posljedično dokazana, ili su samo djelomično znanstveno ispitana tako da ih nauka ne može primiti bez kritičke suzdržanosti kao finalne i decidirane zaključke, odnosno usvojiti ih kao bitnu zakonomjernost etničkog fenomena.

Tako npr. pisac kategorički kazuje da Bunjevci nisu slavenskog podrijetla već asimilirani romanski nomadi — Vlasi — samo na osnovi etnoloških pretpostavki[5] u kojima se razvija teza da su Bunjevci dobili ime po nekom vođi »i vrlo je verovatno da je taj njihov Bun ili Bunj bio Vlah i da je vlaška organizacija i omogućila postanak toga etničkog naziva«. To je ujedno glavni izvor za Kuntićevu teoriju o postanku etnikona Bunjevac, koji on predočuje kao jedini i apsolutni aksiom, udaljujući se u potpunosti s terena naučnog raspravljanja i nepristranog zaključivanja. Zbog toga u njegovoj analizi ne nalazimo sve poznate elemente o glavnom predmetu, koji su presudni za razlikovanje sličnog i identificiranje različitog u studijskom definiranju. Naša riječ »bun« ili »bunj« samo je formalno istovjetna s rumunjskom riječi »bun« u značenju *dobar*, koja nije ušla u južnoslavenske jezike kao ostatak prarumunjskog supstrata, jer je ona isključivo praslavenskog podrijetla i do danas se sačuvala semantički jasno i leksički se razgranala u većini slavenskih jezika, pa je etnikon Bunjevac zacijelo tipičan primjer plemenskog imena sa čisto hrvatskim etimonom. Na taj način teorija o vlaškom etnikonu razgranatog hrvatskog plemena postaje čista fikcija u pseudoznanstvenim pokušajima Alba M. Kuntića i dokaz više u tvrdokornim nastojanjima da se društvu i kulturnoj javnosti nametne svojim apsurdnim isključivostima.

Jednostranim metodama nitko u znanosti nije stvorio neoborivu teoriju, jer formalnim definicijama, kao npr. »dokazano je vlaško poreklo Bunjevaca«,[6] nikada se nije riješio ni jedan problem, već se praznom deskripcijom zamagljivao i nedogledno udaljavao od istinskog rješavanja. Samo puko nabrajanje i citiranje više stotina izvora literarnog gradiva ne daje garanciju da su uzeti u obzir svi bitni i odlučujući izvori, u ovom slučaju izvori iz hrvatske i južnoslavenske filologije, etnologije, mitologije i povijesti.

Historijska je činjenica da su svi Slaveni izravno iz prvobitne zajednice, na osebujan način, razvili feudalne društvene odnose. U takvim društvenim procesima su i Južni Slaveni naseljavali Panonsku niziju i Balkan, stvarali plemenske saveze, koji su se spajali prema identičnosti

[5] Mil. S. Filipović, *O imenu »Bunjevci«*, Matica srpska, »Zbornik za društvene nauke«, Novi Sad — 1965. str. 163.

[6] Ondje, str. 348.

njihove materijalne i duhovne kulture, kao i u zajedničkoj borbi za opstanak. Ovaj etnički proces spajanja od VI—VIII stoljeća nije okončan čvršćim vezama iako su se već tada oblikovali početni temelji kasnijih južnoslavenskih naroda, pa se njihova narodnosna struktura zbijala i učvršćivala sve do polovice prošlog stoljeća kada su se realizirali i njihovi nacionalni preporodi. Međutim, treba podvući jednu fundamentalnu etničku zakonitost: na etnogenezu Južnih Slavena nisu bitnije utjecala starosjedilačka plemena, pogotovu ne na njihovu materijalnu kulturu. U sferama duhovne kulture sačuvani su romanski lingvistički supstrati većinom u toponomastici, dok su jezički utjecaji na crkvenu terminologiju bili uvjetovani slavenskim pokrštavanjem. Ostaci Romana duž Jadranskog mora po gradovima su se slavenizirali do kraja X stoljeća, ali uglavnom u unutrašnjosti su se održali sve do XIX stoljeća kao nomadski stočari, po gradovima kao obrtnici i trgovci. Dakle, Vlasi su u tijeku XIX stoljeća većim dijelom asimilirani, ali i dotadašnji procesi akulturacije između romanskih ostataka i južnoslavenskog etnosa nisu mogli ni po čemu dobiti regresivne forme bilo prema etničkim skupinama s višom kulturom, bilo prema malobrojnim nomadima s nižom kulturom.

Autor je i u ovim pitanjima, svjesno ili nesvjesno, zanemario povijesnu činjenicu da se »hrvatstvo nacionalno konstituisalo na feudalnom nasleđu,«[7] koje je bilo tipično sve do 1918. godine za produkcione odnose kod bunjevačkih Hrvata u Bačkoj, ali su historijski ukinuti tek agrarnom reformom 1945. godine u FNRJ, pa je logično što su i danas bački Hrvati u znatnoj većini ostali zemljoradnici. Nomadskih Bunjevaca u južnoslavenskoj povijesti nikada nije ni bilo niti će ih itko kao takve otkriti, kao ni stare Vlahe koji su posjećivali kod Slavena ratarske kurseve da bi s pouzdanošću mogli napustiti nomadsko stočarenje. Zašto ipak Kuntić razvija i brani tezu o nekakvim nomadima, koji su se navodno slavenizirali pri kraju XIII stoljeća? Iz jednostavnog razloga: ako se odbaci njihovo glavno zanimanje — zemljoradnja, neće biti teško dokazati da su oni nižeg — barbarskog mentaliteta, da nisu slavensko pleme jer nisu za sobom imali agrarno-feudalno nasljeđe, da im jezik čuva vlaške riječi i oblike i, napokon, da nisu imali nikakvu kulturnu baštinu pa ni nacionalnu ni kulturnu individualnost.

Dosljedno inzistiranje na formalnom negiranju slavenskog podrijetla Hrvata-Bunjevaca nema sumnje da predstavlja za cijeli narod uvredu i društvenu diskriminaciju od strane Alba M. Kuntića, koji ide u takve ekstremnosti da »vlaška nasilja i pljačkanja« pripisuje određenom društvenom sloju bačkih Bunjevaca, jer su im navodno ista »razbojništva i pljačka bili osnovni vid pribavljanja sredstava i u mnogo docnije vreme (tokom XVIII i XIX veka)«,[8] o čemu autor ne pruža nikakvu dokumentaciju, iako verbalno tvrdi da ima dokaza o tome. Ako je riječ o dokazima iz prošlog stoljeća, dovoljno je podsjetiti na živo svjedočanstvo Laze Kneževića u prvoj raspravi *O Bunjevcima*[9] — »Bunjevci su vredan, raden narod, tih, više melankoličan, retko ljut, nezavidljiv. U narodu bunjevačkom retko ćeš naći ubicu, palikuću, zlikovca, ili pustajiju. Kad je u najvećoj jarosti, kadar si ga odmah umiriti, kadar si ga navesti da ne samo popusti nego da se i konačno izmiri.«

Između dva rata se sa osobitim pijetetom ukazivalo na pozitivan radni karakter i na suvremeni mentalitet bunjevačkih Hrvata. Posebno

[7] B. Đurđev, *Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda*, Svjetlost, Sarajevo, 1964. str. 36.

[8] Ondje, str. 345.

[9] Laza Knežević, *O Bunjevcima*, »Letopis Matice srpske«, 1881, str. 106.

je isticana njihova ljubav prema zemlji, koja im je nasljeđem pripala, te uvjetuje njihov mentalitet kako u drevna tako i u novija vremena. Atavistički oni prihvaćaju zemljoradnju kao svoje glavno i omiljeno zanimanje, a poslije toga dolazi obiteljski život sa svim svojim manifestacijama.[10] Sve njihove karakterne osobine i vrline (mirnoća, sređenost, čestitost i uviđavnost u svakom pogledu) promatrane su kroz jaku tradiciju i ustaljenu materijalnu kulturu, jer poljoprivredni radovi angažiraju svu fizičku snagu čovjeka i potiskuju nagone, koji su okupirani naprezanjima i prirodnim zrakom.[11] Mogli bismo navesti još desetak sličnih mišljenja o Bunjevcima-Hrvatima, što nam ovom prilikom nije jedini cilj. Očito je da se ovakve i druge potvrđene karakteristike o Bunjevcima ne mogu dovoditi u svezu s nomadskim mentalitetom starih Vlaha kao što se ni sadašnja zvjerstva »zelenih beretki« u Vijetnamu ne mogu pripisati cijelom američkom narodu. Nema sumnje da je pisac studije totalno promašio u svojim antropološkim ocjenama i etičkim kvalifikacijama, prelazeći u nedopuštenu krajnost pri argumentiranju samovoljne teze o degeneraciji Bunjevaca, jer su navodno »kroz vek čamovanja i robovanja izgubili mnoge karakterne osobine svojih predaka«.[12] On argumentira čak i tvrdnju da su Vlasi bili stalna napast i pokora za svoje mirne susjede, ali za Bunjevce nije ništa prezentirao da bi uvjerljivije potkrijepio njihovu nemiroljubivost i spontanu agresivnost. Na žalost, pisac ne nalazi ni jednu jedinu riječ o istinskim odlikama i drevnoj tradiciji ovog hrvatskog plemena, koje se stoljećima borilo za slobodu i vlastiti nacionalni opstanak, često prolijevajući krv za tuđe račune, lijući potocima znoj nad oranicama i, opet za tuđi probitak.

Mnoge naše znanstvene discipline, pogotovu etnologija i etnografija, prilično potcjenjuju jezični faktor u kulturno-etničkom razvoju jednog naroda, pa ni ikavicu kao jezično narječje nisu uzimali ozbiljnije u raspravljanjima o etničkim odlikama hrvatskih plemena, koja njome i danas govore. Hrvatska ikavica nije dovoljno znanstveno tretirana, kao i ostala jezična narječja, pa se stoga donekle mogu i razumjeti mnoge netočnosti i predrasude o nacionalnom biću Bunjevaca, a i njihovoj kulturnoj baštini od prve polovice XVII stoljeća, koja je, uglavnom, pisana ikavicom. S druge strane, jezik se ne uzima u potrebnoj mjeri pri definiranju pojma naroda, posebno kad je riječ o bunjevačkim Hrvatima. Međutim, Branislav Đurđev opravdano ističe da »pripadati jednom narodu znači imati određene stvarne odlike, od kojih je zajednički jezik najkarakterističnija.«[13] Stoga u tumačenju tih najkarakterističnijih odlika naroda, koji govore hrvatskosrpskim jezikom, ne bi smjelo biti diletantizma, pogotovu u etnologiji i etnografiji, kao što nam samouvjereno nude, npr. R. Simonović i A. M. Kuntić, koji, uzimajući izvornu filološku građu, nastoje da nepobitnim argumentima dokažu svoju ključnu hipotezu o vlaškom podrijetlu Bunjevaca.

Umjesto da je Kuntić konsultirao filologa kroatistu, on nekritički uzima izvore od R. Simonovića,[14] koji smatra da su i bački i lički Bunjevci doseljenici iz Dalmacije i da su prvobitno bili Vlasi u dinarskim planinama u Bosni. Za ispravnost svoga tvrđenja, osim drugih dokaza,

[10] Lazar Ćurčić, *Karakter i mentalitet Bunjevaca*, »Književni sever«, 1927. god., str. 148.

[11] Lazar Stipić, *Karakter i mentalitet Bunjevaca*, »Književni sever«, 1927. god., str. 147.

[12] Ondje, str. 389.

[13] Ondje, str. 25.

[14] Dr Radivoj Simonović, *Etnografski pregled*, Vojvodina, Novi Sad, 1924, str. 100.

on se poziva i na neke riječi koje Bunjevci upotrebljavaju još i danas; Simonović je npr. sve to čuo od jednog »nemešanina« (vlastelina) i na osnovi tih izjava on izvodi slijedeću genetičku definiciju: »Da su pravi Bunjevci posrbljeni Vlasi svedoči i njihov jezik. Doneli su iz Dalmacije četiri reči koje Srbi i Šokci nemaju, AER = vazduh, ŠPICA = koštica od šljive, trešnje, breskve, DRAČA = trn i bagrem, DURNO = tvrdo, teško. To sam čuo od nemešana! Ikavci su postali kad su se pokatoličili pa im franjevci ikavci dalmatinci bili sveštenici.«

Navedeni primjer treba da nam pomogne da nešto dublje proniknemo u Kuntićeve tajne stvaranja znanstvenog privida, kojem on želi da očuva autoritet nepatvorenog otkrića i zadobije mitski aureol mudrosti. Naime, autor produbljuje vlastitu jezikoslovnu tezu o zajedničkim crtama jezika Vlaha i Bunjevaca, pa utvrđuje slijedeće: a) Bunjevci upotrebljavaju i danas vlaške riječi — *aer, špica, drač* i *durno*. Sa svoje strane dodaje nove istraživačke rezultate; b) imenički završetak *-ul* je u duhu vlaškog jezika, a Bunjevci u Bačkoj i danas ovo ime Bartul često uzimaju; c) tvorba izvjesnih imenica ženskog roda, čija osnova završava na slovo *-n*, a nastavak im je *-ica*, što je opet u duhu vlaškog jezika; d) za prezime Bedžula ne garantira da je vlaško, ali pretpostavlja jer se čuje kod Bunjevaca u Mađarskoj i e) vlaška imenica *cembule* čuje se u dječjoj igri.[15]

Pokušat ćemo razmotriti svaki ponuđeni dokaz:

a) latinska riječ AER, obično se izgovara kao AJER, često se i tako piše, a znači *zrak*. Nalazi se u svim hrvatskim rječnicima od XVI stoljeća, a i kod većine starih hrvatskih književnika, kao što su: M. Marulić, N. Ranjina, P. Hektorović, P. Zoranić, M. Randić i dr. Leksičko pozajmljivanje je praćeno pojavom akulturacije susjednih naroda ili pak vojnom ili političkom dominacijom zbog čega smo za vrijeme turske vladavine prisvojili neke turske riječi isto kao što su Hrvati općenito primili putem vjerskog utjecaja neke latinske izraze, čak i poneki nastavak kao npr. talijanski -NCIJA: *dužijanca, uzgljanca, obranca, uzlivanca, dovršancija*, kakvih izraza ima podosta u hrvatskom jeziku. Stara žetvena riječ DOŽINJANCIJA se nalazi u Daničićevu Rječniku sa širim opisom. »U naše vrijeme u Lici. Kada žeteoci jedne prilično ili dobro živuće kuće posljednju njivu žita dožinjaju, onda dovikuju: 'Danas je vala bogu dožinjancija', i onda toga dana mora kućna planinka (gazdarica) žeteocima što ljepšu večeru sigurati. J. Bogdanović«. Očito se ne radi o stočarima i pastirima, već o ratarima u planinskoj i krševitoj Lici, bunjevačkim Hrvatima, koji nisu bili nomadi.[16]

b) ŠPICA ima više inačica u hrvatskosrpskom jeziku, a najpoznatije su: SPICA, ŽBICA, ali u upotrebi su sve. Vuk. St. Karadžić u svom *Srpskom rječniku* navodi dosta primjera različitog značenja ove riječi, koja uopće nije vlaškog podrijetla.

c) DRAČA je isključivo hrvatskosrpska riječ, i po Đuri Daničiću i po Vuku Karadžiću. S njom u vezi je glagol drijeti — zbog trnja. Bijela drača ili bagrem u Bunjevaca se čuje jedino kao drač ili bagrem — drvo, dok se za trn upotrebljavaju izrazi BOCA i IGLICA, a ne i drača, koja je poznatija u šumovitijim predjelima gdje ima previše drače. Nije potrebno dalje posebno dokazivati da uopće nije riječ o kakvoj romanskoj pozajmici ili starom supstratu, pa ni o vlaškoj riječi uopće. Ovakve i slične grube greške autor nije smio načiniti, čak usprkos tome što je

[15] Ondje, dokazi pod D. str. 347.

[16] *Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika* JAZU, DIO II Zagreb, 1884—1886, str. 784.

njegova jezička kultura neodgovarajuća za ovakva ispitivanja u kojima se mora najodgovornije suditi o pojavama iz oblasti komparativne filologije i lingvistike. Zar se na neistinama i greškama može stvarati znanstvena studija?!

d) DURNO — je hrvatska riječ i poznatija je u izrazima: DURNOVIT, DURLJIV, a riječ DURNOST u upotrebi kod ugarskih Hrvata, znači žalost.[17] Ova riječ nikada nije imala značenje — tvrdo, teško — kako nam tumači R. Simonović, dok je Alba M. Kuntić uzima i bez oznake značenja, jer njemu je sve dobro došlo čime se može postići kod neobaviještenih čitalaca privid koji će makar i trenutno pokolebati njihovu svijest, ali zablude nikada nisu bile duga vijeka. Ljudska težnja za istinom ne može se nadomjestiti patvorinama i samovoljnostima, jer čovjek i danas krči putove da bi se istina otkrila u pravom svjetlu, a neistina trajno odbacila s mrakom prošlosti i neznanja.

e) BARTUL, vlastito ime, nije uopće moglo nastati u duhu vlaškog jezika, na čemu inzistira Alba N. Kuntić, dovodeći u vezu vlaško BRATUL sa hrvatskim imenom BARTUL da bi dokazao zajednički duh Vlaha i Bunjevaca u jeziku. Međutim, ime BARTUL tek je od XV stoljeća poznato kao BARTUO i to samo u nominativu s promjenom suglasnika *l* u *o*, uostalom kao i u primjerima: vol — vo, stol — sto i sl. Dakle, otpada svaka mogućnost da je nastavak *-ul* vlaška pozajmica, odnosno ostatak koji podsjeća na podrijetlo. Očito je da je ova jezička paralelnost predočena kao autoritativna filološka zakonitost, u stvari, izmišljena radi prozirnih pseudoznanstvenih ciljeva.

f) Bez obzira što je pisac studije sve korištene izvorne dokaze upotrijebio u definiranju finalnih zaključaka, oni su ipak svi do jednoga morali pasti u vodu na ispitu provjeravanja kao bezvrijedni i neuračunljivi za promatranje i prosuđivanje tako složenog predmeta kao što je živi narod, koji ima svoju prošlost, koji slobodno izvorno govori, misli, osjeća i gradi svoju ljepšu budućnost, jer ne želi da se njime više manipulira u ime pseudoznanstvenih ambicija i preživjelih pozicija. Alba M. Kuntić zacijelo nije mogao postići uspjeha s jezikoslovnim činjenicama, pa se opravdano obratio za pomoć vjerojatnoćama vlaškog podrijetla prezimena Bedžula, koje nose neki Bunjevci u mađarskom dijelu Podunavlja i još vrlo usamljenoj imenici CEMBULA. Autor opet nije imao sreće jer ni BEDŽULA ne ide u prilog vlaškog, već isključivo turskog podrijetla od riječi BEDUL, a turskih prezimena kod Bunjevaca ima i u Subotici, npr.: Durmiš. Također ni CEMBULE ne dolazi u obzir kao punopravan dokaz, jer je ovaj onomatopejski izraz uzet preko riječi cimbao (od lat. cymbalum), a spominje se u hrvatskoj jačkoj pjesmi »Jurica, spivaj v cimbule diraj«. Ova zvučna i ritmička riječ često se ponavlja u stihu šestercu pri kraju pjevanja pjesme i ima muzičku funkciju, koja se ostvaruje ritmičkim ponavljanjem, ali samo u igri.

U pogledu same povijesti Vlaha ili Cincara nije suvišno napomenuti da ona još nije rasvijetljena i još uvijek nedovoljno poznata. Također još nije objašnjen ni postanak imena historijske oblasti između Karpata i Dunava u Južnoj Rumunjskoj, tzv. Vlaška, kao i postanak imena Vlasi, romanski ostaci na Balkanu, ali se ono uvijek pouzdano dovodilo u izravnu svezu s njemačkom riječi DER WALACH u značenju — Rimljanin, Talijan, i najposlije Vlah. U ovakvoj lingvističkoj situaciji mora se uzimati u obzir da i sâm neromanski etnikon WALACH u negermanskoj upotrebi normalno dobija nove nijanse u značenju, koje se u znanosti striktno moraju poštovati. Takvu jednu verziju jezičke interpretacije nalazimo u enciklopedijskom prikazu M. S. Filipovića, koji tvrdi za ime AROMUNA (Vlaha) da je »postalo od Romanus (Rimljanin) i prvobitno značilo samo građanina nekadašnje rimske imperije, odnosno Vizantije«.[18] Da su predstavnici južnoslavenskih plemena mogli biti takvi građani, u to sigurno ne treba sumnjati. Ali, ono što je najvažnije sa suvremene tačke gledišta postanka jednoga naroda i njegovog jezika, Hrvati-Bunjevci ne znaju za upotrebu riječi Vlah za Cincare, ili u smislu oslovljavanja svih »Hrišćana« u tursko vrijeme, iako pripadnici katoličke ili pravoslavne konfesije nisu uopće nikada pripadali vlaškoj etničkoj grupi. Nema razloga gubiti vrijeme oko heterogenosti značenja etnikona Vlah kao ni njegovog isključivog povezivanja s imenom hrvatskog plemena koje je do danas sačuvalo svoju etničku i jezičku samobitnost. Takvih i sličnih umjetnih dilema bilo je i s Gotima čija se povijest povezivala s drevnom južnoslavenskom poviješću, što se i u političke ciljeve nečasno iskorišćivalo.

Etnikon Bunjevac je višestruko utkan u praslavensku i kasnije u južnoslavensku materijalnu i duhovnu kulturu — jezik, narodnu medicinu, mitologiju, pa je uzaludan svaki dalji napor na dokazivanju da je ime Bunjevac postalo od latinskog BONUS (dobar), ili rumunjskog BUN (dobar) ili od talijanske riječi »bugna« kao i arapske »b'nja«, jer riječ »BUNJA« je drevna slavenska riječ koja se i danas čuje kod bunjevačkih Hrvata. Samo ime Bunjevac je derivatni etnikon od praslavenske riječi BLN, koja je poslije velikih seoba Slavena u ruskom dala suvremenu riječ BELENJ — u značenju bunika, dok se npr. u makedonskom jeziku bunika naziva BLENO BILJE, a riječ BLEN ima poetsko značenje — maštaranje, sanjarenje, što je potpuno razumljivo kad se zna da je bunika najdrevnija biljna droga u Slavena, koja otrovanom čovjeku stvara dojam kao da ne dodiruje zemlju, kao da visi u uzduhu, osjeća se kao u nekom velikom bunilu. Od naših eminentnih farmakologa doznajemo da su slavenski plemenski vračevi najviše znali o djelovanju biljnih droga u primitivnoj psihoterapiji. Etimologija pojedinih starih imena biljaka nedvojbeno pokazuje da su Slavenima bila poznata neka njihova farmakološka svojstva, jer BUN ili BLEN doista izaziva stanje bunila.[19] Od farmakologa saznajemo i za prve nagovještaje o izravnoj vezi etimona BUN sa imenima naših sela BUNIĆA i sličnim prezimenima u narodu,[20] jer je bunika bila poznata i u starom vijeku, a od srednjeg se vijeka smatra kao važna biljka za liječenje — kao sredstvo za umirenje i uspavljivanje, a i za čarolije.[21]

Osim imena mitološke biljke u Slavena PERUNIKA, spominje se i BUNIKA,[22] ali bez širih osvjetljenja njene uloge, jer ove starine još nisu dovoljno ispitane. Ipak više nije sporno da su stari Slaveni s razvijenom agrarnom kulturom, na osnovi prirodnog poznavanja biljnog svijeta, a naročito biljnih droga koje su im oduvijek ulijevale strah i poštovanje čovjeku bliskom prirodi,[23] stvorili od čudovitih moći velebilja svoje prve biljne TOTEME, među kojima je praslavensko BLN ili južnoslavenski BLEN, BUN, BUNJ, BLNIKA, BUNJIK, BUNICA,

[17] *Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika* JAZU, DIO II Zagreb, 1884—1886, str. 896.

[18] *Enciklopedija Jugoslavije*, Zagreb, 1956. str. 378—380.

[19] *Iz hrvatske medicinske prošlosti*, Zagreb, 1954, str. 49. Mirko D. Grmek, *Pregled povijesnog razvoja medicine u Hrvatskoj.*

[20] Dr J. Tucakov, *Lekovite sirovine u Vojvodini*, 1950, str. 124.

[21] Dr Fran Kušan, *Ljekovito bilje*, Zagreb, 1938, str. 328.

[22] Franjo Ledić, *Mitologija Slavena*, Zagreb, 1969, str. 186.

[23] Dr J. Tucakov, *Lekovite sirovine* u Vojvodini, 1950, str. 222.

BUNIKA i sl. bio svakako najvažniji, tako da je i kasnije mogao opravdano dobiti mitsko-plemenske dimenzije od Rusije preko Panonske nizije, pa sve do Hercegovačkog krša, dakle glavnim pravcem rasprostiranja južnoslavenskog etnosa. O tome svjedoče na desetine toponima od Hrvatske do Makedonije, kao npr.: Bunje, Buna, Bunibrod, Bunić, Bunej, Bunjaj, Bunjak, Bunaš, Bunjani (u Hercegovini, okolina Mostara), Bunovci, Bunovići, Bunojevići, Bunica, Bunjac. Isto tako nije slučajno ni muško ime Bunj, Bunislav, Bunilo, Buniša, Bunja (nadimak) koje je uzeto iz prirode, kakvih primjera nalazimo najviše kod Slavena. Svu ovu filološku građu sabrao je Đuro Daničić u velikom historijskom *Rječniku* i ima trajno značenje za sve učenjake, kojima se danas ne može oprostiti kada izvornu praslavensku riječ traže i tumače na tuđem kulturno-etničkom tlu.

Već iz dosadašnje kritičke analize jasno se ocrtavaju neki temeljni promašaji, koji nisu prouzrokovani težinom i složenošću studijskog predmeta koliko autorovom znanstvenom ograničenošću sposobnosti da dijalektički dokaže plodove vlastite sinteze, tj. da svestrano razmotri glavne probleme iz odabranog predmeta — podrijetlo Bunjevaca, koje Alba M. Kuntić:

- formalnom aparaturom i deskriptivnom metodom umjetno istrže kao list papira iz povijesne stvarnosti ostalih hrvatskih etničkih skupina;
- na krajnje subjektivan i uvredljiv način anulira — jednim potezom pera — materijalnu i duhovnu kulturu, koja nikada nije ni sa čije strane bila trajnije prekinuta, nametnuta ili ozbiljnije retardirana pod utjecajem nižih kultura i evropskih ratnih kataklizama;
- u najbukvalnijem smislu riječi osporava karakteristične društvene procese na čijim se osnovama razvilo nacionalno biće Hrvata, iako su ti procesi donedavno bili dominantni i u sjevernoj Bačkoj, gdje žive bunjevački Hrvati;
- potpuno nestručno i samovoljno pokušava stvoriti duhovnu zajednicu na bazi zajedničkih jezičkih crta starih Vlaha i Hrvata-Bunjevaca, stvarajući opasan privid, koji može da zavede većinu dobronamjernih čitalaca zbog njihove ograničene filološke i lingvističke kulture;
- bez veze sa stvarnošću, koju istražuje, nasilno dokazuje jedan nepostojeći mentalitet kod bilo kojih južnoslavenskih naroda, što ogorčava svakog pripadnika ove nacije;
- etnikon Bunjevac se ne može uopće dovoditi u vezu s vlaškim jezikom, jer je on primarno derivatna riječ od praslavenskog BLN, koja je postala vrlo produktivan etimon, posebno u hrvatskosrpskom jeziku, dok vlaško »bun« u ovom slučaju ne može imati ni sekundarno značenje.

II

Naslov Kuntićeve studije upućuje na specijalnu problematiku početka nacionalnog preporoda bunjevačkih Hrvata, ali svaki njen čitatelj — htio-ne htio — mora ostati potpuno nezadovoljan, pa i umnogome prevaren naslovom, jer autor samo na posljednjih pedeset stranica razmatra posebno preporodnu tematiku, i to na vrlo tendenciozan, politički proziran način. Pisac najčešće prilazi njegovoj interpretaciji na osnovi drugorazrednih publicističkih informacija anonimnih urednika,[24] koji uopće

[24] Članak u »Beogradskim novinama« br. 289/1902. Dopis iz Subotice za novosadski list »Napredak«, br. 81/1865.

nisu poznavali preporod i njegov akcioni program, ili se trudi da u hrestomatskoj obradi određene povijesne literature i građe na jednostran način razvije vlastitu tezu o potpunoj političkoj nesamostalnosti nacionalnog preporoda, da bi ga tako kao nesamoniklog umanjio i napokon proizvoljno degradirao u svim njegovim bitnijim društveno-političkim i kulturnim manifestacijama. Ovakav pristup preporodu zbilja je u nas nepoznat i predstavlja svojevrsni unikum u znanosti, ne samo u nas nego uopće u svijetu.

Već u predgovoru svojoj knjizi Kuntić se formalno ograđuje: da ne raspravlja uopće pitanje nacionalne pripadnosti Bunjevaca, jer je tobože nacionalno osjećanje stvar subjektivne preokupacije, iako autor ovu tezu o nacionalnom fenomenu u bunjevačkih Hrvata, i implicitno i eksplicitno, zagovara zaboravljajući činjenicu da razvija vlastitu teoriju o njihovom etničkom podrijetlu, odvajajući ga umjetno od njihovog nacionalnog bića, koje nigdje izrijekom ne priznaje. Zar može biti govora o nacionalnoj i kulturnoj individualnosti izvan domena nacionalne pripadnosti, pogotovu u mnogonacionalnoj zajednici?! Ali ne treba zaboraviti da pisac izlaže nacionalno pitanje Bunjevaca i početne korake njihovog preporoda isključivo u okvirima etatističkog jugoslavenskog pokreta Ilije Garašanina i kneza Mihaila, čijoj ideološkoj platformi ostaje fanatički dosljedan. Zbog osobne političke orijentacije jednostavno odbacuje sve one legitimne historijske izvore o preporodu, koji bi ga mogli u mnogo čemu skrenuti s pravca njegovih istraživanja, makar i ne postigao pravi znanstveni cilj, jer očito je da su politički ciljevi za autora mnogo privlačniji. Međutim, ni njegova politički obojena orijentacija ne bi bila sama po sebi zlo da nije hotimice zanemario najbitnija historijska i politička zbivanja, koja su bila zbiljski odsudna za pravac preporodnog pokreta. Bit će da ih pisac uopće ne poznaje, a i one koje argumentira, uzima iz druge ruke, već upotrebljavane fragmente iz šire preporodne građe. Premda je prvi integralni poziv Ivana Antunovića objelodanjen u prvom *Bunjevačkom i šokačkom kalendaru* za 1870. godinu na desetak stranica, A. M. Kuntić citira samo dva manja odlomka iz monografije dra Matije Evetovića, pa se na njihovoj osnovi ne može zrelo prosuditi šta je u stvari ponukalo nacionalnog preporoditelja da se stavi u političku službu voljenom narodu, jer izolirani i ponovljeni ispisi izvora ne mogu imati takvu znanstvenu moć da govore sami za sebe, kako nas u to uvjerava autor. Iz cjelovitog teksta *Poziva*[25] jasno se vidi da je strateg preporoda odlično poznavao tadašnje društveno-gospodarske prilike, političku situaciju, kulturno-prosvjetne probleme i pitanja nacionalne svijesti bunjevačkog naroda, ali po Kuntiću izlazi da je »Bozu po tom pitanju podstakao Garašanin, a on Antunovića«,[26] u vrijeme kada su tobože Boza i Antunović, kao raniji protivnici, zanemarili političke razlike koje su ih dotle dijelile i počeli da rade udruženim snagama na nacionalnoj akciji. Kao dokaz ovakvih političkih odnosa i sporazuma navodi okolnost da se »Boza primio da uređuje Antunovićeve Bunjevačke i šokačke novine«.[27]

Za svestrano pobijanje mnogobrojnih samovoljnosti i objektivnih netačnosti trebalo bi napisati jednu opsežnu knjigu zbog toga ćemo se zadržati na nekim bitnijim istinama, koje će nam omogućiti da sagledamo lice i naličje znanstvenih tendencija i političkih ambicija autora. Prije

[25] *Bunjevački i šokački kalendar, za pristupnu godinu 1870.* str. 17—25; »Poziv« je tiskan u redakciji Boze Šarčevića.

[26] Ondje, str. 413.

[27] Ondje, str. 402.

svega, ne može se ni po čemu dovoditi povijesno razdoblje preporoda u izravnu vezu s predsjednikom srpske vlade I. Garašaninom, koji je još 1867. trajno sišao s političke i državne pozornice, a ni s knezom Mihailom, koji je prije i poslije lipanjskog atentata 1868. bio vrlo daleko od mogućnosti da utječe na organizirani pokret bunjevačkih Hrvata, kao ni njegova jednokratna pomoć od dvadeset dukata. Zacijelo je da tada nisu bili u pitanju toliko dukati koliko smion i sposoban predvodnik, koji »bi svojom gromkom riečju kadar bio uzdrmati jedan cio narod«.[28]

U tijeku sedmog desetljeća poduzimani su povremeni pokušaji u lokalnim okvirima, ali oni nisu mogli imati odlučujuće značenje za objedinjavanje svih nacionalnih snaga u Hrvata-Bunjevaca. Ni Ujedinjena omladina srpska nije se posebno angažirala u davanju preporodne inicijative, iako je pružila otvorenu političku podršku Antunovićevoj akciji u pokretanju lista. Kako je Ujedinjena omladina imala vlastiti program samostalnog političkog djelovanja, može se govoriti o primjerima bratske suradnje pojedinih članova srpske omladine u ostvarivanju ideja preporoda jer se odvijao u širokom okviru nekog elementarnog slavenskog osjećanja koje je proizlazilo iz doživljaja jezične srodnosti,[29] zajedničkih oslobodilačkih težnji i borbe za nacionalnu ravnopravnost. Stoga je politička monografija o odnosima Ilije Garašanina i kneza Mihaila, bez ozbiljnijih povijesnih razloga, promašeni pokušaj umjetnog uklapanja u poznata historijska zbivanja jedne složene etničke regije s kojom oni nemaju trajnih i dubljih veza, a nisu ni mogli imati zbog njihovog potpunog odsustva iz vremena početnih preporodnih akcija, kao ni s borbom srpskog naroda za samoupravnu Srbiju Svetozara Markovića. Kuntićeva teza o političkoj nesamostalnosti nacionalnog preporoda uopće nije zasnovana na verificiranim povijesnim potvrdama, već isključivo na subjektivnim pretpostavkama s pomoću kojih namjerno iskrivljuje sliku i značenje preporoda.

Autorov ekstremizam još je upadljiviji kada izravno pristupa specijalno nacionalnoj problematici bunjevačkih Hrvata, koji su, po njegovoj općenitoj ocjeni, svuda predstavljali amorfnu masu u nacionalnom pogledu, a nisu bili nacionalno svjesni jer im je nedostajalo i odgovarajuće obrazovanje — da bi bili kadri usvojiti više duhovne vrijednosti bez velikih napora.[30] Uzroke njihove nacionalne nerazvijenosti otkriva u kulturnoj zaostalosti i u slijepom vjerovanju svećenicima, mahom reakcionarima i vjerskim fanaticima, »bilo da je reč o čisto crkvenim stvarima, bilo o pitanjima iz društveno-političkog ili kulturnog života«.[31] Zbog takve njihove slijepe odanosti crkvi, oni se duhovno oživljavaju jedino u okviru svoje vjeroispovijedne institucije. Sve ove paušalne ocjene, kao i one ranije o mentalitetu i karakternim osobinama Bunjevaca, ne mogu imati nikakvu znanstvenu vrijednost, jer pisac *a priori* polazi od pogrešne tvrdnje da su oni kao etnička skupina preci vlaških pastira — nomada, zbog čega oni nemaju u nacionalnoj kulturi vlastiti kontinuitet, a da njihova kulturna individualnost počinje s Bozom Šarčevićem, odnosno njegovom popularnom knjižicom. Međutim, autor zaboravlja da do B. Šarčevića i I. Antunovića bunjevački Hrvati imaju svoju regionalnu književnost, od polovice XVII stoljeća do početka preporoda, dakle puna dva stoljeća. Da navedemo samo markantnije ličnosti, kao

[28] Ivan Antunović, *Poučne iskrice* ... Temišvar, 1872, str. 239.

[29] Jaroslav Šidak, *Prilog razvoju jugoslavenske ideje do g. 1914*, »Naše teme«, br. 8—9, str. 1291.

[30] Ondje, str. 389—390.

[31] Ondje, str. 20.

npr: Mihailo Radnić, Lovro Bračuljević, Stjepan Vilov, Mirko Pavić, Grgur Peštalić, Ivan Ambrozović. Svi su oni pisali bunjevačkom ikavicom, od Budima i Baje do Subotice i Sombora, i danas su dostupni svakom imalo pismenijem čovjeku. Prvi preporodni pokušaji kod Hrvata-Bunjevaca su u znaku Peštalićeve poeme *Dostojna plemenite Bačke* ..., iako je ona tiskana već 1790. Peštalić je najljepši primjer u hrvatskoj književnosti koji nastavlja književnim i prosvjetnim stazama narodnog pjesnika fra Andrije Kačića.

Višestoljetna duhovna kultura bunjevačkih Hrvata nikada nije bila ni osporavana da je danas treba braniti od nekoga, pa se utoliko više plodovi njene baštine ne smiju zaboravljati u suvremenim politološkim i kulturološkim studijama. Spomenuti samo jednog pjesnika, npr. Grgura Peštalića, jednako popularnog i kod Hrvata i kod Srba u Vojvodini, nije samo izraz potcjenjivanja stare regionalne književnosti već i jasno htijenje da se ona *a priori* obezvrijedi, samo zato što su je pisali fratri, ili da se dokaže da ta književnost nije imala kontinuitet zbog čega ne može predstavljati nikakav faktor u kulturnoj individualnosti bunjevačkih Hrvata. A. M. Kuntić produbljuje takav odnos prema nacionalnom preporodu i njegovoj književnosti, koju on nije ni ozbiljnije čitao ni ispitivao, ali to ga nimalo ne sputava da korjenito revidira sve dosada priznate istraživačke rezultate u hrvatskoj i srpskoj znanosti i kulturi. Na krivim predodžbama, na neistinama i poluistinama mogu se davati samo patvorene ocjene i osobna vrednovanja, koja se ne mogu opravdati slobodom stvaralaštva, jer se tiču, prije svega, povijesnog ugleda i dostojanstva naroda, njegove nacionalne slobode i progresivnih kulturnih stremljenja.

Na takvom neprincipijelnom stajalištu autor nam, u stvari, otkriva dimenzije vlastitih samovoljnosti i netočnosti kakve se rijetko nalaze u pseudopolitičkom i neknjiževnom karikiranju. On je jednostavno smaknuo Ivana Antunovića sa šestgodišnje funkcije glavnog urednika i izdavača »Bunjevačkih i šokačkih novina« i »Bunjevačke i šokačke vile«. Premda Boza Šarčević nije bio nikada ni pomoćni urednik, Kuntić mu je prvi i jedini dodijelio ulogu stvarnog urednika, dok je za njega Antunović samo nominalno figurirao kao urednik,[32] kojemu je ostalo da nadzirava da list i suviše ne zabrazdi — politički ili po nacionalnom pitanju.[33] Tko je i letimice imao u rukama »Novine« i »Vilu«, taj se zbilja mora zgranuti nad difamacijom narodnog preporoditelja i njegovih sljedbenika. Zbilja, nema smisla posebno dokazivati nepobitne činjenice i dokumentirati već poznate istine: tko je bio Ivan Antunović! On je ostavio dosta autentičnih izvora o svojoj prvorazrednoj angažiranosti u preporodu, kao da je slutio da će jednog dana netko dovesti u pitanje prestiž njegovog nesebičnog i rodoljubivog rada, čije su tekovine postale nerazdvojni dio hrvatske kulture i književnosti.

Međutim, studija o preporodu počiva na vrlo konfuznim zamislima da je nacionalni preporod bio bez izrazitih političkih subjekata i bez istinskog preporodnog stratega, pa autor dopušta sebi da Antunovića kao glavnog preporodnog inicijatora i organizatora bez skrupula kompromitira i ponovo sahrani za sva vremena. Služeći se rukopisnim izvorom, čiji se fototipski original nalazi u knjizi,[34] pisac vrlo lukavo priređuje zamke čitatelju na taj način što od autentičnog teksta aranžira defektni

[32] Ondje, str. 398.

[33] Ondje, str. 416.

[34] Ondje, str. 423—426.

ispis: »Live (leve) stranke inteligencija zazire od g. kanonika ...«[35] dok u izvoru to uopće ne možemo naći. Nalazimo potpuno drugi tekstualni i smisaoni sadržaj: »Live stranke inteligencija zazire od m o c i j e (podvukao G. K.) g. kanonika ...«[36] Dakle, jasno se vidi da i Alba M. Kuntić zazire od Antunovićeve m o c i j e, zbog čega čitljivu riječ »mocija« jednostavno izbacuje kao nepotrebnu, jer ona suviše govori sama po sebi o osobi koja je dala duhovni poticaj, odnosno usmeno podneseni prijedlog o organiziranom pokretanju lista na skupu subotičkih velikaša i inteligencije, ali ga nisu podržali. Desna ruka Antunovića bio je Boza Šarčević i njegovo svjedočanstvo o tim previranjima u Subotici jedino se može poštovati i u znanstvene svrhe interpretirati, jer Boza je bio istinski narodni tribun koji se svojski borio za ostvarenje političke mocije. »Plemeniti priduzetak g. kanonika u Subotici materialno osiguran je bio. O ovim, mi koji puk naš izbliže poznajemo nikad sumnjali nismo. Ali blagorodni gospodine šta je fajda tajiti, uvik nam je veliku brigu zadao nedostatak umne moći i pomoći. Osim omladine, koja je u priloženoj štampanoj izjavi naznačena — ima nas na broj jedno desetak, koji smo narodnoj stvari i pokreta Pričastnoga Gospodina prijatelji i srcem i dušom — ponajviše smo manji zvaničnici brez upliva na mirodavne krugove; ali na žalost u toliko naš književni jezik nismo mogli osvojiti, da bi za sada na književnom polju g. kanoniku pomoći mogli«.[37]

Primjer makinacije oko mocije nacionalnog pokreta nije ni jedini ni tako usamljen, jer se jedna među ostalim specifičnim odlikama Kuntićeva metoda sastoji od politikantskog intrigiranja i špekulantskog manevriranja s tuđim tekstom i ugledom. Konstrukcije takvog metodološkog postupka mogu trenutno obmanuti neobaviještenog čitatelja, npr. kad autor određuje idejni i politički profil Ivana Antunovića samo na temelju činjenice da je on kao visoki crkveni funkcionar vjerojatno i postao antikošutovac, konzervativac i protivnik naprednih ideja, a da bi ocjena postala meritornija i uvjerljivija, uzima u pomoć i citat iz djela dra Evetovića u kojem on tvrdi da kanonik nije odobravao Košutova slobodoumna načela.[38] Očito da pisac studije želi sebi osigurati znanstveni ugled isključivo pozivanjem na istomišljenike ili hrestomatskim rezimiranjem odgovarajućih ekscerpata, jer se ne upušta u raspre sa suprotnim stajalištima ili oprečnim tezama. Stoga njegov studijski pristup tematici ne može pretendirati za zbiljski znanstveni domet, pogotovo što bitnost jednog nacionalnog preporoda još nitko nije otkrio na nebitnim elementima, publicističkim komentarima ili subjektivnim shvaćanjima autora. Ako je već riječ o Antunovićevom stavu prema Košutu i tekovinama revolucije 1848, opet se moramo konsultirati na pravim izvorima o počecima preporoda, u kojima je izražena ideološka platforma i akcioni program preporoda. U ranije spomenutom prvom pozivu Antunović doslovce govori o Košutovoj godini: »1848. godine su stara vrimena pristala, i posvim nova nastala. Sloboda, koja se prije samo plemstva i građanstva ticala, onda je zakonito na svaku osobu i zemlju prinešena ... Ovaj duh godine 1848. sve je puke ne samo našeg, već i tuđeg vilajeta nadahnio i sve prijašnje odnošaje u državnim, košto i u društvenim životu izminio«.[39] Jake i izrazite političke individualnosti nikada nisu slijepo oponašale tuđe ideje, ali su ipak od njih polazile

[35] Ondje, str. 398.
[36] Ondje, str. 423.
[37] Boza Šarčević, *Bunjevačka stvar*, Zatočnik, Sisak, 7. I 1870.
[38] Ondje, str. 398.
[39] »Bunjevački i šokački kalendar«, Subotica, 1870. str. 17.

u kreiranju novih, kao što je činio i Antunović, slijedeći primjer Košutovog duha, koji se u našim prilikama mogao realizirati tek u socijalističkoj revoluciji.

Kuntićeva insinuacija o preporodnim tribunima, da su tobože bili politički protivnici do preporoda, ne samo da nema nikakvu izvornu podlogu već ni zdravorazumsku osnovu da se tako nešto ili slično pretpostavi o intimnim i političkim odnosima Antunovića i Šarčevića, ali to ne znači da protiv njih nisu raspirivane političke hajke i šovinistička sumnjičenja od predstavnika vladajućih građanskih stranaka. Aristokratske i buržoaske snage u Subotici su održavale svoju hegemonističku poziciju prisilnim zaoštravanjem proturječnosti u međunacionalnim odnosima, umjetno stvarajući političke zapreke ostvarivanju preporodnog programa u njegovom početnom razdoblju, da bi ga kasnije lakše presijecale više puta, ali nikada definitivno. O tim otporima u buđenju nacionalne svijesti kod bunjevačkih Hrvata uporno je pisao Boza Šarčevići, pa je više puta samosvjesno apelirao na južnoslavensku solidarnost jer »nas na putu našem ogromne priprike pripričuju«.

Pri razmatranju početaka borbe za narodni preporod neophodno je utvrditi sve društvene motive koji su pridonijeli da se pokret ipak politički uspješno konstituira nakon sedmomjesečnih pripremnih akcija od kolovoza 1869. do ožujka 1870, u kojima je bilo i oprečnih tendencija. U to vrijeme se sporo rađalo mlado hrvatsko građanstvo na tlu tradicionalnog feudalnog regionalizma u sjevernoj Bačkoj. To su diktirali i opći uvjeti birokratskih hegemona vladajuće nacije, koji nisu priznavali nacionalna prava ni političke slobode tzv. nehistorijskim narodima. Posjednički mentalitet većine bunjevačkih vlastelina je pogodovao spoju regionalizma i neizdiferenciranoj nacionalnoj svijesti, manifestirajući se heterogeno: kao fragment nacionalizma kad mu treba ili kao što se odriče nacionalnosti i nacionalne pripadnosti također kad mu treba.[40] Situacija u nacionalnom pogledu postala je još konfuznija naročito poslije Bečkog književnog dogovora g. 1850, gdje su došle do izražaja romantične nacionalne koncepcije o Hrvatima i Srbima kao jednom narodu sa zajedničkim književnim jezikom, pa su se samo sa tog stajališta izvodile brzoplete etnološke teze o Bunjevcima kao »katoličkim Srbima«. Na toj pseudoznanstvenoj koncepciji, koja je politički i znanstveno odbačena, Kuntić gradi svoju studiju, oživljavajući unitaristički pristup Bunjevcima kao jugoslavenskom plemenu, koje nije razvilo vlastiti nacionalni identitet, premda je od 1945. godine svim Bunjevcima priznata njihova prava nacionalna pripadnost i ravnopravnost, pa se u tom smislu u službenim statistikama u SFRJ vode kao Hrvati.

S druge strane, Kuntić se nakon dugih okolišanja i citiranja Vase Stajića ipak odlučio da u svojim ocjenama ublaži agresivni politički hegemonizam Austro-Ugarske, kao i nasilnost ortodoksnog unitarizma za Kraljevine Jugoslavije, jer po njegovim nazorima Bunjevci su bili nacionalno nesvjesni, pa je i mađarizacija bila više uvjetovana društveno nego politički.[41] Doduše, autor se po nacionalnom pitanju najviše spotiče i fatalno zapleće, jer dok na jednoj strani priznaje denacionalizatorsku politiku u Mađarskoj, na drugoj tvrdi da Bunjevci uopće nisu imali nacionalnu svijest već samo duhovni instrumentarij — svoj jezik i »Ko im to sprečava ili pokušava da spreči, nailazi na vrlo žestok otpor,

[40] Josip Šentija, *O našim nacionalizmima*, »Naše teme« br. 8—9, 1965, str. 1379.
[41] Ondje, str. 412.

na vrlo oštru reakciju«.[42] Zbilja, pisac je do te mjere problem paradoksalno zamaglio da je neodložno potrebno napisati novu knjigu pod naslovom »Istina o bunjevačkim Hrvatima i njihovom preporodu«.

Ni historiografija ni politologija danas u nas nemaju potrebu da se u svojim istraživanjima služe poluistinama ili da se prema određenim pojavama i područjima prikrivaju povijesna zbivanja. To utoliko više ističemo što se tako ne radi ni u suvremenoj Mađarskoj. Još prošle godine smo mogli pročitati predgovor sveučilišnog profesora dr Arató Endrea knjizi *Historija Južnih slavena u Mađarskoj*,[43] da su za vrijeme Austrougarske Monarhije i dugih desetina godina kontrarevolucije vladajući krugovi poduzeli sve da bi održali rasparčanost koristeći različito podrijetlo ovih etničkih skupina, te da bi spriječili razvoj zajedničke nacionalne samosvijesti. Na taj su način Šokce, Bunjevce i Međimurce smatrali odvojenim skupinama od Srba i Hrvata. Takva je politika pogodovala situaciji da se na ovim teritorijima nisu razvili nacionalni pokreti i da je veza s kompaktnim nacionalnim teritorijem bila izvanredno slaba ili uopće nije postojala, što je okamenilo rascjepkanost Južnih Slavena. Predgovornik inzistira na razlikovanju prisilnog asimiliranja, koje je bilo karakteristično za eru dualističke monarhije i Hortijeve vladavine, od prirodnog utapanja u novijim vremenima. Dakle, više ne može biti sumnje o prisilnoj prirodi strategijskog plana peštanskih hegemona da se provodi u život dugoročni politički kurs denacionalizacije i asimilacije slavenskih etničkih skupina. Velikodržavna politička struktura građanskih partija bila je prilagođena ciljevima odnarođivanja prisilnim metodama, koje su primjenjivali nosioci ekstremnog nacionalizma do takvih razmjera »da je u Subotici 'izdaica' onaj koji je do sada progovorio bunjevački i usudio se Bunjevcem nazvati!«[44] U ovakim društvenim i političkim konstelacijama pravo je čudo da je nacionalni pokret Ivana Antunovića, poslije teških iskušenja i uvjeravanja, dobio masovnu podršku naroda i omladine.

Alba M. Kuntić, na žalost, uopće ne uzima u obzir jedinstveno reagiranje subotičke omladine u njenoj pismenoj *Izjavi solidarnosti sa g. kanonikom Ivanom Antunovićem* u kojoj se Antunoviću daje bezrezervna podrška u buđenju nacionalne svijesti, jer po tadašnjem mišljenju omladine u jednoj državi mogu živjeti sretno različiti narodi, s jako razvijenom samosviješću o svojoj nacionalnoj pripadnosti. Međutim, autor studije uporno negira baš tu nacionalnu svijest živog naroda, koja se mukotrpno budila iz feudalne skamenjenosti, ne priznaje bogatu kulturnu i književnu baštinu, koja se razvijala na preporodnim tekovinama Gajeve »Danice ilirske« i Antunovićevih »Novina« i »Vile«. Ukratko: negira hrvatstvo Bunjevaca. U ime koga, i radi čega — baš danas!?

[42] Ondje, str. 379.

[43] *A Magyarországi Délszlávok története*, Urosevics Danilo, Budapest, 1969, str. 3—5.

[44] Boza Šarčević, *Bunjevačka stvar*, uvodni članak hrvatskog opozicionog dnevnog lista u Sisku, »Zatočnik«, od 7. I 1870.

ogledi i rasprave

AKTUALNI GOSPODARSKI POLOŽAJ ZAGREBA

Šime Đodan

Na užem području Zagreba vodom iz javnog vodovoda opskrbljuje se samo oko 70 posto stanovništva. Ostalih 30 posto služi se nehigijenskim ručnim crpkama, i to uglavnom u predgrađu. U tim gradskim područjima stanje je pogoršano i time što su jame za otpadne vode nestručno izvedene pa često propuštaju. Zbog toga je velik broj građana izložen zarazama.

Prošle godine se samo oko 40 posto stanovnika bivše općine Peščenice moglo koristiti vodom iz javnih bunara, na području Črnomerca oko 50 posto, na Trešnjevki oko 39 posto, a na području bivše opićne Remetinec samo 4 posto.

(»Vjesnik«, 21. VI 1970)

Od geopolitičkog smještaja kao razvojne determinante koja djeluje među ostalim determinantama zavisi u dobroj mjeri ritam razvoja svakoga grada pa i našeg glavnog grada Zagreba. Zagreb je veoma pogodno, gotovo idealno geografski smješten. Grad leži na raskršću Srednje, Južne i Istočne Evrope, na 15°58′25″ istočne dužine po Greenwichu, dakle zapadnije od Beča, i na 45°48′43″ sjeverne širine. Na nadmorskoj visini oko 120 m u Donjem gradu i 160 m u Gornjem gradu, dok se područja iznad Tuškanca nalaze na visini oko 270 m.

Sa svojih oko milijun stanovnika (na širem području) i oko 600 tisuća na užem području Zagreb se svrstao u velegradove evropskog ranga. Površina šireg područja obuhvaća oko 2250 km² (uže područje oko 500 km²) i opsegom od 88 km, grad se smjestio ispod obronaka Zagrebačke gore (Medvednice) i na obalama Save, koju je prešao definitivno, zahvaljujući izgradnji Mosta slobode i Velesajma, i tako otvorio svoju velegradsku perspektivu hrvatske metropole. Teren na kojem leži Zagreb idealan je za stvaranje modernog i udobnog grada jer svojom raznolikošću, brežuljcima i nizinama potpuno razbija monotoniju. Osim toga, Zagreb leži na podzemnim vodenim žilama, pa i za najtoplijih dana ima napretek zdrave i svježe izvorske vode.

Glavni grad Hrvatske ima umjerenu kontinentalnu klimu, jer leži usred sjevernog umjerenog pojasa, tako reći na prijelazu između srednjoevropske kontinentalne i sredozemne klime koja je u Zagrebu mnogo pogodnija od one što mu je osigurava geografski položaj, budući da ga sa sjevera štiti šumovita gora Medvednica (1035 m) koja se prostire od ruševina Susedgrada, gdje se spušta prema Savi i dalje prema sjeveroistoku. Srednja godišnja temperatura u Zagrebu iznosi oko +12°, što je povoljnije nego u mnogim drugim srednjoevropskim gradovima (Paris +11,2°, Beč +9,8°, Berlin +9,2*). Zimi je srednja temperatura oko —0,7°, a ljeti +22°. Prema tome, relativno, zime nisu hladne, a ljeta nisu suviše žarka, pogotovu kad sa Sljemena za vrijeme ljetnih dana dolazi svježina. Kratka i blaga proljeća i nešto dulje lijepe i tople jeseni održavaju zagrebačku klimu podjednako toplom i ugodnom. I u pogledu oborina Zagreb stoji veoma dobro.

»Svojim vrlo dobrim geografskim položajem, smještajem, zdravom i ugodnom klimom, izvrsnom vodom, zelenim površinama, prostranim trgovima, mirom i skladom Gornjega grada, novim, suvremenim stambenim naseljima i industrijskim objektima, Zagreb danas predstavlja

jedan od najugodnijih srednjoevropskih gradova.« (Pavao Cindrić, *Grički milenij*, Kulturno-povijesna panorama, Zagreb 1965, str. 7 i 8, podaci o geografskom položaju su uzeti iz citirane publikacije.)

Geografsko-prometni položaj grada Zagreba

Zagreb je danas jedno od najvažnijih tranzitnih središta u ovom dijelu svijeta, koje je svojim unutrašnjim i inozemnim željezničkim, cestovnim i avionskim saobraćajnicama povezano sa svim središtima Evrope i svijeta.

Teorija lokacije već odavno je ispravno valorizirala geografski položaj i prometne uvjete kao bitne determinante gospodarskog razvoja datog gospodarskog središta, ili još bolje baš zahvaljujući geografskim i prometnim prednostima neko mjesto može se i razviti u značajno gospodarsko središte. Ovdje se, samo ukratko, osvrćemo na bitne stavove glavnih teoretičara lokacije. Dva su ugledna hrvatska učenjaka, po mišljenju profesora dra Mije Mirkovića, preteče moderne teorije lokacije

»... Matija Vlačić u 16. vijeku i Juraj Križanić u 17. vijeku postavili su neka pravila u pogledu topografskog razmještaja privrednih grana. Križanić je razmatrao smještaj privrednih grana u Rusiji u 17. stoljeću, u kojoj je dugo živio, te je izgradio sistematsko mišljenje o smještaju poljoprivrednih kultura tamo. Vlačić je dao također teoriju o topografskom smještaju. Po njemu smještaj poljoprivrede, zanata i trgovine zavisi 'od prirode, mjesta i neba', od konfiguracije tla, kakvoće zemljišta, temperature, rasporeda oborina te od smještaja i veličine naselja« (M. Mirković, *Uvod u ekonomiku FNRJ*, Zagreb 1959).

Prvi veći sustavni rad iz oblasti teorije lokacije nastaje tek u 19. st. od njemačkog teoretičara Heinricha von Thünena *Der isolierte Staat in Beziehnug auf Landwirtschaft und Nationalökonomie* (Hamburg, 1826). U prvom dijelu svoga rada Thünen postavlja teoriju topografskog razmještaja kultura u poljodjelstvu.

Iza Thünena javit će se još dosta teoretičara koji će polaziti od sličnih premisa, među inima i W. Launhardt koji će pokušati utvrditi »optimalne točke smještaja sa stanovišta najnižih transportnih troškova«. U svom radu Launhardt se ograničio isključivo na jedan lokacioni faktor — transportni troškovi, s motivacijom, da je to najvažniji lokacioni faktor za utvrđivanje optimalnog smještaja. Launhardt je svoju metodu izradio računski i geometrijski. Za osnovu je i tu uzeta težina i udaljenost izražena u količini izračunatih transportnih troškova prema utvrđenom iznosu tona kilometara. Količina svih materijala svedena je u relativni odnos prema upotrebi istih za izradu jedinice gotovog proizvoda« (I. Krešić, *Historijat ekonomske misli o lokaciji*, u okviru izbora radova Ekonomskog instituta Zagreb, 1963. godine, str. 156—7).

Osnivačem teorije smještaja u pravom smislu smatra se Alfred Weber; on se smatra začetnikom »sistematskog rada na istraživanju problema industrijskih lokacija i pronalazačem nekoliko metoda za utvrđivanje optimalnog smještaja. U stvari mu se ne može — barem u potpunosti — pripisati nijedna od ovih zasluga. Njegovo prvo i osnovno djelo iz područja lokacije izašlo je gotovo jedno stoljeće iza Thünenovog pokušaja da objasni ekonomiju poljoprivredne proizvodnje prostornim gledanjem. Launhardt je tridesetak godina prije Webera pronašao metodu 'smještajnog trokuta' iznalaženjem optimalne lokacije u industriji,

koja je identična sa istovrsnom Weberovom metodom ukoliko se odnosi na transportne troškove« (Isto, str. 158—9).

Njemački teoretičar Andreas Predöhl ističe da su problemi lokacije vezani za opće probleme ekonomske teorije i čine jedan od njenih aspekata. A. Predöhl veli »... da se svaki smještajni problem može rješavati utvrđenim zakonima i načelima političke ekonomije. Casselovo načelo supstitucije poslužilo je Predöhlu kao najpodesniji instrument rješavanja pitanja prostorne raspodjele privrede. Služeći se teškim konstrukcijama u primjeni supstitucionog načela, autor izvodi zaključak, da je neminovna koncentracija privrede, jer su transportni troškovi tim manji čim više proizvodnih jedinica (kvaliteta) leži zajedno. Prenoseći ovo na područje svjetske privrede, autor ukazuje na koncentraciju te privrede oko dva pola, čije jezgre čine evropska čelična industrija i istovrsna industrija SAD. Poslije drugog ovima se pridružio treći pol formiran od sovjetske industrije čelika, kao treće svjetske jezgre« (Isto, str. 169—170). Danas se može tome dodati i japanska jezgra čelične industrije kao velika koncentracija proizvodnje, jer Japan zauzima treće mjesto na svijetu u proizvodnji čelika, iako nema željezne rude, ali je lokacijom čeličana na moru uspio spojiti jeftinu rudu koju dobiva na svjetskom tržištu i svoju radnu snagu u prerađivačkim kapacitetima. I to baš zahvaljujući modernoj teoriji lokacije koja polazi od transportnih troškova po jedinici proizvoda, a transport morem već je sada za nekoliko desetaka puta jeftiniji nego transport kopnom, pa se stečene komparativne prednosti (kvalificirana radna snaga i prerađivački kapaciteti) pojavljuju kao dominantna komponenta u proizvodnji bilo koje industrijske robe s obzirom na jeftine sirovine na svjetskom tržištu.

Moderniju teoriju lokacije formulirao je njemački teoretičar Lösch, u svojoj studiji *Die raumliche Ordnung der Wirtschaft*, Jena 1940. god. Osvrćući se na Löschovu teoriju I. Krešić veli:

»Löschova prekretnica ne odnosi se samo na formu i područje primjene ove teorije, nego i na njen sadržaj. On je izjednačio lokacioni značaj prostorne raspodjele proizvodnje i potrošnje, te nakupnog i potrošačkog područja. Položaj potrošača i proizvođača je samo jedna točka, jedna stanica u ukupnom lokacionom modelu. Lösch odlučno pretpostavlja opće interese u smještajnom području težnjama i teorijama, koje idu za utvrđivanjem optimalnog individualnog smještaja... Prelazeći od užih na šira smještajna područja, Lösch je nesumnjivo dao veliki prilog u definiranju veličine, mjesta i privrednog značaja regije za problem lokacije. Njegova slika privrednog payesagea najbolje se uklapa u regionalni okvir. On je opću prostornu raspodjelu privrede predstavio sistemom lokacionih modela. Pojedinačne manje lokacije se grupiraju oko većih centara, a ovi su opet u sličnim odnosima sa još većim — regionalnim centrom. Osnovna podloga za ovo grupiranje je sistem saobraćajnica. Pri tome autor zagovara organizaciju privrednog područja po sistemu pčelinjeg saća, kao najekonomičnije tržne forme. Lösch je na žalost pri izradi ove slike idealnog privrednog krajolika pošao od čisto apstraktne osnove. Nije jasno da li su centri njegovog prikazanog tržišta funkcije ili podstrekači razvoja saobraćajnica. Istina prikaz uloge i historijskog nastanka grada, te njegova aglomerativna uloga u prostornoj raspodjeli, daje više objašnjenja. Gradovi djeluju sa svojom masovnom potrošnjom i proizvodnjom u pravcu potrebe izgradnje i proširenja saobraćajnica, uslužnih djelatnosti i sl. Ove opet sa većim izborom radne snage i sl. stvaraju poboljšane smještajne uvjete i prednosti, djelujući privlačno na daljnje aglomeriranje privrede i ljudi« (I. Krešić, isto, str. 173).

Najznačajniji teoretičari lokacije danas su na Zapadu američki teoretičari Walter Isard i Edgar M. Hoover. Za lokaciju je kod Isarda determinanta uglavnom u troškovima izgradnje, premda ne isključuje ostale momente, kao kulturne i društvene, ipak dominira ekonomski

kriterij »najoptimalnija lokacija« (Vidi opširnije B. Kubović: *Regionalni aspekt privrednog razvitka Jugoslavije*, Zagreb 1961).

E. Hoover je razvio teoriju lokacije koja se zasniva na određivanju točke najnižih transportnih troškova, uključujući tu kako nabavne troškove sirovina i reprodukcionog materijala koji je pored sirovina još potreban za produkciju date robe, kao i transport gotovih proizvoda od mjesta proizvodnje do mjesta potrošnje. Kod njega je središnji problem pitanje prometnica i prometnih troškova kod determiniranja lokacije za neku industrijsku djelatnost (Vidi opširnije: Edgar M. Hoover, *The Location of Economic Activity*, New York 1948.).

U marksističkoj ekonomskoj teoriji dobro je poznata uloga koncentracije (koju treba razlikovati od centralizacije jer je ova druga neorganski proces) i uloge optimalne lokacije faktora proizvodnje. Problemom koncentracije osim Marxa bavili su se još Rudolf Hilferding, Lenjin i drugi, Prema tome, koncentracija i racionalna lokacija uz poštovanje optimalnih troškova proizvodnje općenito su prihvaćene u ekonomskoj teoriji.

Sa stajališta izloženih teorija lokacije grad Zagreb je veoma povoljno smješten i već odavna razvijen kao snažan gravitacioni centar za povoljnu koncentraciju svih ljudskih aktivnosti uključujući tu i sve gospodarske djelatnosti.

»Društveno-ekonomsko značenje, razvijenost regionalnih i interregionalnih funkcija i mogućnosti daljnjeg razvoja grada Zagreba većim dijelom se zasnivaju na njegovom geografsko-prometnom položaju. Grad Zagreb je smješten na najpovoljnijem dijelu svog šireg područja, na prostoru gdje saobraćajnice između panonske ravnice i jadranskog područja najlakše prelaze rijeku Savu.

Prometnim povezivanjem sa zemljama Podunavlja, s Jadranskim morem, sa zemljama Srednje i Zapadne Evrope, s Beogradom i dalje s cjelokupnim evropskim jugoistokom — grad Zagreb je i u evropskim relacijama postao značajno raskršće, i ne samo kao tranzitna točka u robnom i putničkom prometu, već ima i značajne kvalitete za razvitak i trgovinu. Ovakva pozicija i kvalitete koje iz nje proizlaze predstavljaju komponentu i cilj daljnje razvojne politike, a saobraćajna infrastruktura zauzima važno mjesto u njegovu daljnjem razvoju.

Povoljan geografski i geografsko-prometni položaj, s odgovarajućom topografskom karakteristikom, pruža dovoljno prostora za razvoj grada, za smještaj komunalnih i industrijskih objekata i uređaja i za raznovrsna i racionalna prometna rješenja. Smještaj grada Zagreba na prostoru prijelaza iz perialpskog kraja u peripanonski ravničarski prostor pridonosi formiranju povoljnih životnih uvjeta nužnih za razvoj velikih urbanih aglomeracija. Geografsko-prometni položaj, uz određene historijske okolnosti, bio je osnovni faktor koncentracije proizvodnih snaga i intelektualnog potencijala u Zagrebu, po čemu se svrstao u red većih industrijskih, obrazovnih, kulturnih, medicinskih, naučnih i administrativno-političkih centara zemlje i u red značajnih gradskih centara evropskog jugoistoka« *(Osnovne karakteristike ekonomskog položaja grada Zagreba,* Centar za ekonomski razvoj grada Zagreba, Zavod za planiranje, str. 3, 1970).

Povoljne geografske prednosti koje ima grad Zagreb nisu došle u potpunosti do izražaja zbog sputavanja njegovog razvoja u uvjetima austro-ugarske hegemonije, a poslije toga doduše Zagreb se brzo širi između 1918. i 1939. godine, međutim, opet poslije relativnog prosperiteta, koji je također kočen, dolazi razdoblje u kojem stara industrija od 1945. godine i aglomeracije s kvalificiranom radnom snagom ne dobivaju ono značenje koji su trebale imati u razvoju i daljnjoj koncentraciji, već na njih pada teret daljnjeg razvoja zaostalih regija u okviru SFRJ. Na taj

su način relativno zapostavljene stečene prednosti većih gradova, a u prvom redu Zagreba, što će se vidjeti iz statističkih podataka. Zagreb su gotovo punih sto godina — čas jače čas slabije — sputavali u razvoju politički centri moći onih država u kojima se nalazio.

Demografska kretanja u gradu Zagrebu

Grad Zagreb je već u 18. st. veliko središte u Gornjoj Hrvatskoj s veoma važnim institucijama političkog i kulturnog značenja za sve hrvatske zemlje. Tako srpski pisac Pavle Solarić u svom djelu *Novo građdansko zemljopisanije* 1804. godine o Zagrebu veli: »ZAGREB pol časa od ovde slabokorablehodne Save, poglaviti grad carstva, od 10.000 ž., na trema holmovi, sostoji iz sobstvennog ZAGREBA i GRIČKIH GORICA, stolica bana ili mjestocara HORVATSKE, SLAVONIJE i DALMACIJE i visočajši zemski družba, stolica episkopa rimokat., i kapitula od 28 kanonika, jedne akademije nauka i jedne verhovne gymnazije; ima sverhu toga jedno narodno zemsko učilište, učilišće muzike i čertatelstva, mirski Josipov pitomnik, grekosodinjeno, i veliko rimokat. vaspitališće... 2 knjigopečatnje.«

Stanovništvo se u Zagrebu kretalo u ovim omjerima: godine 1368 (stanovnika oko 3500), 1742 (5600), 1784 (7000), 1805 (7706), 1817 (9055), 1819 (9136), 1837 (15155), 1842 (15945), 1850 (16036), 1857 (17202), 1869 (19857), 1880 (30830), 1890 (40268), 1900 (61002), 1910 (79038), 1921 (108674), 1931 (185581), 1939 (250000), 1941 (280000), 1948 (290667), 1953 (364209), 1954 (369822), 1961. godine šire područje 600.000, a danas uže područje oko 600.000, a šire oko 1 milijun (Vidi: *Grički milenij* str. 264, i *Osnovne karakteristike ekonomskog položaja Zagreba,* Centar za ekonomski razvoj grada Zagreba, str. 3).

»Na povećanje stanovništva grada utjecala su tri elementa. Iako nisu podjednako značajna, svaki od njih u određenom vremenu imao je znatan utjecaj na povećanje broja stanovnika grada. Ta tri elementa su: prirodni priraštaj (razlika između novorođenih i umrlih stanovnika u promatranom vremenskom razdoblju), povećanje gradskog područja (uključivanje prigradskih naselja u gradsko područje), i mehaničko skretanje stanovništva (razlika između doseljenih i odseljenih stalnih stanovnika).

U razdoblju od 1946. godine do popisa 1961. godine u grad Zagreb se doselilo 154.530 osoba, što čini 33,63% od 459.464 stanovnika (prema popisu 1961. godine). U ovom razdoblju prosječno godišnje doseljavalo se 10.302 osobe. Od popisa 1961. godine do 1967. godine u grad je doselilo 121.437 osoba, a to predstavlja 22,28% od 545.100 stanovnika sredinom 1967. godine (radi se o užem području grada Zagreba). U ovom periodu u Zagreb se prosječno godišnje doseljavalo 17.348 osoba.

Između dva popisa (1953—1961. godine) prirodni priraštaj se kreće oko 19.200 osoba, što čini 4,18% učešća u ukupnom stanovništvu (prema popisu 1961. godine). Prosječna godišnja stopa prirodnog prirasta stanovništva bila je 5,8%. U ovom razdoblju mehanički porast stanovništva iznosi oko 63.200, a čini 13,77% učešća u ukupnom stanovništvu (prema popisu 1961. godine). Prosječni godišnji mehanički porast stanovništva bio je oko 7900 osoba. Promatrana kretanja pokazuju da je mehanički porast stanovništva oko 3,3 puta veći od prirodnog priraštaja stanovništva.

Od popisa 1961. godine do 1967. godine prirodni priraštaj stanovništva iznosi 22.606 osoba, što je 4,15% ukupnog stanovništva sredinom 1967. godine. Prosječna godišnja stopa prirodnog priraštaja stanovništva bila je 6,3%. U istom periodu mehanički porast stanovništva iznosi 73.152 osobe, a to je 13,42% ukupnog stanovništva (sredinom 1967. godine)« *(Osnovne karakteristike ekonomskog položaja Zagreba,* Centar za ekonomski razvoj grada Zagreba, str. 3—4).

U strukturi stanovništva događaju se još neke značajne promjene: smanjuje se broj stanovništva mlađeg od 19 godina i u razdoblju od 1961. do 1967. godine pada učešće najmlađeg dijela stanovništva sa 28,3% na 25,6%, dok raste učešće stanovništva starijeg od 20 godina, a naročito raste učešće stanovništva starijeg od 60 godina.

Mijenja se i struktura stanovništva s obzirom na aktivno i pasivno stanovništvo. Za razdoblje od 1948. do 1967. godine učešće aktivnog stanovništva u ukupnom stanovništvu se povećava od 41,4% na 48,8%, i lica s osobnim prihodima od 6,7% na 12,2%, dok je učešće uzdržavanog stanovništva u ukupnom stanovništvu smanjeno od 51,9% na 38%. Ovo kretanje je jako pozitivno.

Do promjena je došlo i u strukturi aktivnog stanovništva grupiranog u tri sektora djelatnosti: primarni, sekundarni i tercijarni sektor. U razdoblju od 1948. do 1967. godine smanjeno je učešće aktivnog stanovništva primarnih djelatnosti u strukturi ukupnog aktivnog stanovništva od 15,4% na 4,3%, dok je povećano sudjelovanje aktivnog stanovništva sekundarnih djelatnosti u strukturi ukupnog aktivnog stanovništvo od 41,4% na 46,4%, i tercijalnih djelatnosti od 43,2% na 49,3%. To, svakako, još nije optimalna razina razvoja tercijarnih djelatnosti, jer već sada u visoko razvijenim zemljama tercijarni sektor zapošljava blizu 70 posto aktivnog stanovništva. Zagreb bi se u narednom planskom razdoblju morao bar primaknuti tom omjeru, tim prije jer se radi o velikoj gradskoj aglomeraciji.

»Demografska promatranja ukazuju na značenje grada Zagreba kao naučnog, kulturnog, medicinskog i političkog centra, koji upravo zbog takve svoje važnosti predstavlja stjecište veoma značajnih demografskih strujanja. Demografski uvjeti vezani su za ekonomski razvoj i spadaju među važne pokazatelje socijalnog razvoja. I kretanje stanovništva u narednom periodu ovisit će o intenzitetu prirodnog prirastaja i o veličini migracije, koji su u najužoj korelaciji s budućim ekonomskim i socijalnim razvojem grada i njegovim potrebama za radnom snagom« (Isto, str. 5).

Ako se grupira broj zaposlenih dobiva se ovakav odnos:

Sektor	1956.		1968.	
	Broj	%	Broj	%
Primarni	1.287	0,9	2.608	1,1
Sekundarni	82.906	57,6	133.334	57,3
Tercijarni	59.802	41,5	96.934	41,6
Svega	143.995	100,0	232.876	100,0

(Izvor isti, str. 6)

Kako vidimo, porast sekundarnog i tercijarnog sektora gotovo su proporcionalni što naravno nije optimalno s obzirom da Zagreb ima uvjete za brži razvoj tercijarnih djelatnosti, a naročito trgovine, ugostiteljstva, hoteljerstva i bankarstva. Razumije se, i svih oblika zdravstva, prosvjete, znanosti i kulture.

Valja reći da je nepovoljna kvalifikaciona struktura zaposlenih jer je svega oko 24 posto zaposlenih sa srednjom, višom i visokom školom; takva struktura odražava i privrednu strukturu.

U posljednje četiri godine kretanje nezaposlenosti s obzirom na prijavljene na burzi rada bilo je ovakvo:

Ukupno	1966.	1967.	1968.	1969.
	9.298	11,250	9.343	7.191
Nekvalificirani i polukvalificirani	4.396	4.644	4,171	3.060
Kvalificirani i visoko kvalificirani	1.729	2.462	1.795	1.351
Srednja, viša i visoka stručna sprema	2.030	2.895	2.619	2.300
Niža stručna sprema	1.143	1.249	758	480

(Izvor isti, str. 9)

Ovdje valja imati u vidu činjenicu da se jedan dio nezaposlenih ne javlja na burzu rada. A isto tako slika o nezaposlenosti dobiva se kad se akutno nezaposlenima pribroje i privremeno zaposleni u inozemstvu. Prema stanju aktivnih prijava i pregleda broja radnika privremeno zaposlenih u inozemstvu sa stanjem 31. XII/1969. i unatrag nekoliko godina — u inozemstvu je bilo zaposleno 13.948 radnika. Kad se usporede po kvalifikacionoj strukturi, onda na kvalificirane otpada 83,6%. A kad se zbroje nezaposleni i zaposleni u inozemstvu onda se taj broj od oko 22 tisuće u prosjeku približava postotku od oko 10 posto zaposlenih, a to je prevelik postotak. Prostorni razvoj grada vezan je za gospodarski i demografski razvoj, kao i za funkciju koju grad Zagreb ima u Hrvatskoj.

Prostorni razvoj grada Zagreba

Urbanizacija i industrijski razvoj znatno su utjecali na prostorno povećanje grada. Grad Zagreb zauzima prostor od 498 km². U poslijeratnom razdoblju prostorni razvoj grada se povećao 7,8 puta. Ovdje valja posebno istaknuti zaslugu onih faktora koji su uspjeli izgradnjom Zagrebačkog velesajma i Mosta slobode grad usmjeriti prema jugu, jer je time definitivno pobijedila velegradska koncepcija, a svladana je koncepcija po kojoj je Zagreb trebao biti regionalno središte kajkavskog područja i time de facto eliminiran kao politička, gospodarska i kulturna metropola hrvatskog naroda. Unatoč sputavanjima u prošlosti Zagreb je već zarana postao magnet za razjedinjene dijelove hrvatskog narodnog prostora. Tako su istarski rodoljubi na čelu sa Spinčićem 1891. godine javno izrazili »želju istarskih Hrvata da se Istra priključi Hrvatskoj, izjavivši da je Zagreb prijestolnica svih Hrvata te da je i Istra spadala kraljevstvu hrvatskom« (Šidak-Gross-Karaman-Šepić, *Povijest hrvatskog naroda* 1860—1914., str. 186). Slične izjave davali su i Supilo i Trumbić, te Bošnjaci i Hercegovci vezani uz hrvatsku narodnu ideju u vrijeme borbe hrvatskog naroda protiv austro-madžarske hegemonije, kao i kasnije u monarhofašističkoj velikosrpskoj Kraljevini Jugoslaviji.

Grad Zagreb je danas dio šireg gradskog područja koje zauzima prostor od 4037 km².

Gospodarska osnova grada Zagreba

Na početku valja istaći da zagrebačku gospodarsku strukturu karakterizira prevlast tradicionalnih gospodarskih djelatnosti, među kojima je dominantna industrija. Na bazi formiranja ukupnog prihoda u 1967. godini pojedine gospodarske oblasti su sudjelovale u njemu procentualno ovako:

	SFRJ	SRH	Zagreb	Beograd	Ljubljana
Ukupna privreda	100	100	100	100	100
— industrija	34	31	31	16	18
— trgovina	41	38	51	64	67
— ostale privredne oblasti	25	25	18	20	15

»U strukturi privrede zagrebačka industrija ima gotovo jedan puta veće učešće nego beogradska i ljubljanska, dok je podjednako učešće u SRH i SFRJ. Zbog toga zagrebačka privreda u znatnijoj mjeri i stvara veći dio svoje novostvorene vrijednosti u materijalnoj proizvodnji. Ostvareni dohodak u trgovini prema ukupnoj privredi u Zagrebu iznosi 19 : 81, Beogradu 24 : 76, Ljubljani 31 : 69. U strukturi zagrebačke trgovine prema stvorenom neto-produktu vanjska trgovina sudjeluje 41%, u beogradskoj 56%, u ljubljanskoj 59%. Ovakva struktura reflektira se kako na alimentiranje sredstava kroz promet, tako i na njihov odliv van područja grada, što se uočava iz raspodjele netto-produkta:

Učešće zajednice u ostvarenom netto-produktu: u%

	Trgovina	Industrija i ostala privreda
Zagreb	63	34
Beograd	57	34
Ljubljana	55	33
SRH	61	36
SFRJ	61	36

Prosječna godišnja stopa rasta prometa u trgovini na malo po zaposlenom u nominalnom izrazu za period 1956—1966. u Zagrebu je iznosila 13,7%, Beogradu 14,2%, a u SFRJ 15,0%.

U periodu 1956—1966. narodni dohodak ukupne privrede Zagreba, po tekućim cijenama, rastao je po stopi od 23%, u SFRJ 21%, dok je u tercijarnim djelatnostima rastao u Zagrebu po stopi od 24,2% godišnje. a u SFRJ 22,8%. formiranju ukupnog netto-produkta društvenog sektora u periodu 1956—1966. učešće tercijarnih djelatnosti je bilo slijedeće:

— u %

	1956.	1966.
Zagreb	26,1	33,3
SFRJ	20,8	27,7

Rast prosječne stope ukupne privrede društvenog sektora:

	Zagreb		SRH		SFRJ	
	1964—1968.	1966—1968.	1964—1968.	1966—1968.	1964—1968.	1966—1968.
Ukupan prihod	16,2	11,8	16,1	9,5	16,3	9,1
Društveni proizvod	...	11,8	...	10,0	...	9,1
Neto-produkt	18,0	11,4	16,5	8,2	16,0	7,7
Fondovi	20,0	—3,0	16,5	—7,3	10,5	—13,4
Fondovi + amortizacija	...	3,9	...	1,7	...	1,0
Poslovni fond + amortizacija + anuiteti	...	—12,8	...	—13,4	...	—10
Zaposlenost	1,0	0,5	0,0	—0,5	0,2	0,0

Uz nešto više ostvarene stope rasta društvenog proizvoda i ukupnog prihoda od uporednih područja ostalog dijela zemlje zagrebačka privreda ostvaruje negativne stope rasta sredstava za reprodukciju u periodu 1966—1968, što uz znatne otplate kredita uvjetuje da stopa potencijalnih sredstava za otplatu kredita brže pada nego u SFRJ.

Stopa sposobnosti oruđa za rad, kao i osnovnih sredstava (za 1967. g. i 1966. g.):

	Oruđa za rad		Osnovna sredstva	
	1966.	1967.	1966.	1967.
Zagreb	49,0	45,8	55,0	54,0
Beograd	48,1	47,9	57,0	56,7
Ljubljana	44,6	43,6	60,0	62,6
SRH	50,6	50,2	61,2	62,6
SFRJ	50,4	49,8	63,3	63,5

Oruđa za rad su istrošena preko 50%, i to je gotovo na svim promatranim područjima.

Specifična kretanja u zagrebačkoj privredi javljaju se na području financiranja razvoja odnosno izvora sredstava.

Omjer izvora vlastitih i tuđih sredstava (u 1967. g.):

	Zagreb	Beograd	Ljubljana	SRH	SFRJ
Učešće tuđih sredstava u ukupnim izvorima	77,1	85,8	76,2	75,7	78,0
Učešće poslovnog fonda u ukupnim izvorima	22,9	14,2	23,8	24,3	22,0

Ljubljanska i zagrebačka privreda gotovo u podjednakom postotku financiranju se vlastitim sredstvima, a beogradska pak znatnim dijelom tuđim« (*Osnovne karakteristike ekonomskog položaja grada Zagreba*, str. 11, 12 i 13).

Zagrebačka, kao uostalom i cijela hrvatska privreda upućena je u proširenoj reprodukciji uglavnom na samofinanciranje iako je kapitalni

investicioni koeficijent najpovoljniji u hrvatskoj privredi. Tako je prema podacima Saveznog zavoda za privredno planiranje kapitalni koeficijent za cijelu Jugoslaviju u industriji bio 3,25, tj. trebalo je investirati 3,25 dinara narodnog dohotka da bi se dobio dinar uvećanja narodnog dohotka. To se odnosi na razdoblje 1966. do 1968. godine. U tom istom razdoblju kapitalni koeficijent je po republikama bio veoma različit: u Bosni i Hercegovini 4,84, u Crnoj Gori 13,09, u Hrvatskoj 1,46, u Makedoniji 7,62, u Sloveniji 1,96, u Srbiji 3,62, u Vojvodini 3,14 i u Kosovu 9,34 (Savezni zavod za plan, *Osnovni indikatori ostvarivanja društvenog plana razvoja Jugoslavije od 1966. do 1970. godine i razvojnih mogućnosti od 1971. do 1975. godine*. D-79b/70. Beograd, 23. februara 1970. godine, tabela 29).

Kao što smo vidjeli, U HRVATSKOJ INDUSTRIJI BILO JE POTREBNO INVESTIRATI SAMO 1,46 DINARA DA BI SE DOBIO DINAR UVEĆANJA NARODNOG DOHOTKA, PA IPAK KAPITAL VELIKIH BANAKA ZAOBILAZI TU INDUSTRIJU JER JE TERITORIJALIZIRAN I PODLOŽAN ODLUKAMA POLITIČKIH FAKTORA, A NE EKONOMSKOJ LOGICI PRIVREĐIVANJA.

Tako je sa cijelom privredom SRH, dok sa privredom Zagreba stoji tako da je za uvećanje dohotka od jednog dinara u zagrebačkoj industriji potrebno investirati manje od jednog dinara! (Vidi: V. Kesner, Zagreb 1962, str. 16). Pa ipak, kao što smo vidjeli, političkim se odlukama kapital kanalizira u područja s mnogo manje efikasnim investicijama. To nije ostalo bez posljedica. Posljedica je prije svega: smanjena konkurentska sposobnost zagrebačke privrede na domaćem i svjetskom tržištu, a to zagrebačku privredu zbog njene strukture — jer je pretežno orijentirana na izvoz — pogađa jače nego privrede drugih područja.

Politika umjetnog usmjeravanja investicija djelovala je na usporenu koncentraciju kapitala u zagrebačkoj industriji u razdoblju od 1957—1965. godine. Tako su industrijski proizvodni fondovi u navedenom razdoblju porasli u Ljubljani za 146 milijardi dinara (starih), u Beogradu za 129 milijardi, u Skopju za 109 milijardi, u Sarajevu za 104 milijarde, u Tuzli za 101 milijardu, u Novom Sadu za 102 milijarde, a u Zagrebu za svega 98 milijardi, a to je samo nešto više od porasta u Kragujevcu od 85 milijardi (Vidi: B. Kubović, *Regionalni aspekt privrednog razvitka Jugoslavije*, Zagreb 1961, dodatak i prilozi knjizi na strani 207).

Što se tiče koncentracije po stanovniku, tj. osnovnim proizvodnim fondovima po aktivnom stanovniku, Zagreb je već 1957. godine bio na sedmom mjestu u Jugoslaviji. Ispred Zagreba su bili: Rijeka, Ljubljana, Sarajevo, Kopar, Novi Sad i Beograd. I to ako se odredi indeks za Jugoslaviju 100, tada je stanje: u Rijeci 576 na jednog zaposlenog, u Ljubljani 495, u Sarajevu 454, u Kopru 430, u Novom Sadu 360, u Beogradu 320, a u Zagrebu 310 po zaposlenom (Isto, strana 154). Međutim, i s ovako malim sredstvima po zaposlenom, a i s malim investicijama, zagrebačka je privreda ostvarivala značajne rezultate zahvaljujući velikoj rentabilnosti investicija:

»Investicije su vršene pretežno iz sredstava privrednih organizacija. U sredstvima Općeg investicionog fonda zagrebačka je privreda učestvovala s oko 2,5%, a uloga Gradskog investicionog fonda bila je, radi skučenih sredstava, uglavnom ograničena na osiguranje potrebnih učešća.

Radi relativno niskog učešća neto investiranja u ukupnim investicijama, odnos nabavne i sadašnje vrijednosti osnovnih sredstava zagrebačke privrede nije se mnogo izmijenio. U 1956. g. nabavna vrijednost osnovnih sredstava bila je 144.244,600.000 dinara, a sadašnja vrijednost 80.917,500.000, pa je istrošenost u toj godini bila 44%. U 1960. godini spomenuti su odnosi bili slijedeći: nabavna vrijednost 199.199,600.000, sadašnja vrijednost 114.346,100.000 dinara odnosno stupanj istrošenosti 43% ...

Od toga je vrijednost osnovnih sredstava u industriji bila: u 1956. nabavna 83.364,900.000 dinara, sadašnja 45.550,100.000 dinara odnosno stupanj istrošenosti 45,4; u 1960. nabavna 111.352,400.000 dinara, sadašnja 61.042,,700.000 dinara, odnosno stupanj istrošenosti 45,2. Prema tome u industriji se stanje popravilo za svega 0,2 posto, neusporedivo manje nego u čitavoj privredi.

Promatramo li istovremeno fizičku istrošenost ukupnih sredstava ona je bila u 1960. g. u NR Hrvatskoj 36,5 posto, a u FNRJ 33,4 posto, a osnovnih sredstava industrije 35,6%, odnosno 30,6%. Iako investicije u razdoblju od 1957—1960. nisu bitno utjecale na istrošenost osnovnih sredstava, ipak su one u cjelini djelovale vrlo efikasno. U tom razdoblju granični kapitalni koeficijent iznosio je u Zagrebu 0,9805, što znači da se na 100 dinara porasta društvenog proizvoda ulagalo 98,05 dinara. Prema izvršenim procjenama granični kapitalni koeficijent iznosio je za period 1947—1958. g. 2,1 što ukazuje da investiranje u zagrebačku privredu postaje sve efikasnije. Za isto razdoblje granični kapitalni koeficijent u FNRJ iznosio je 4,3 i bio prema tome daleko lošiji nego u Zagrebu« (V. Kesner, isto str. 16).

Zagreb bi naravno mnogo bolje danas stajao da nisu vršene dezinvesticije u nekim važnim djelatnostima koje utječu na razvoj.

Netto-investicije u razdoblju 1947. do 1958. godine (u milijardama dinara u cijenama od 1953):

Oblast	Zagreb	Beograd
Ukupno	+ 39,9	+ 140,4
Proizvodni fiksni fondovi	+ 48,9	+ 85,5
Industrija	+ 15,8	+ 22,7
Poljoprivreda	+ 3,6	+ 6,1
Saobraćaj i veze	+ 18,6	+ 35,0
Ostalo	+ 10,9	+ 21,6
Neproizvodni fiksni fondovi	— 9,0	+ 54,9
Stambene zgrade	— 8,3	+ 26,9
Ostalo	— 0,7	+ 28,0

(I. Vinski, *Nacionalno bogatstvo po područjima*, »Ekonomski pregled«, god. IX/1960, br. 8. str. 524—576).

U navedenom razdoblju investicije u Beogradu su preko tri puta veće nego u Zagrebu. Razlika je izrazita u privrednim investicijama, ali je u neprivrednim kud i kamo nepovoljnija, pa su u tom razdoblju dezinvesticije u Zagrebu dosegle 9 milijardi ondašnjih dinara (cijene iz 1953), što znači da se izvlačila amortizacija iz stambenih zgrada i objekata javnog standarda i kulture. Tako je Zagreb stagnirao ne samo privredno, već se i kulturno provincijalizirao. Kontrast između Zagreba i Beograda samo u tom razdoblju je nastao u razlici investicija u javni standard (neprivredni fiksni fondovi) od 63,9 milijardi dinara prema cijenama od 1953. godine, a to je renta koju Beograd bere kao glavni grad federacije. Godišnja stopa rasta fiksnih fondova od 1946. do 1958. bila je u Zagrebu 2,9% ili 0,9% po stanovniku a u Jugoslaviji 4,2% ili 2,8% po stanovniku. Istodobno su investicije u Zagrebu bile preko dva puta efikasnije nego u Jugoslaviji (I. Vinski, isto str. 540 i 543).

Zbog ovakvog investiranja u Zagrebu danas se i može objasniti nedostatak preko 80 tisuća stanova ili akutna stambena kriza. (Vidi: *Osnovne karakteristike ekonomskog položaja grada Zagreba,* str. 37). Zbog navedene politike investicija došlo je i do relativnog zaostajanja u dohotku po stanovniku.

Narodni dohodak (tekuće cijene) po jednom stanovniku grada Zagreba i u komparaciji za SRH i SFRJ:

Godina	Zagreb	SRH	SFRJ	Indeks 1961 = 100		
				Zagreb	SRH	SFRJ
1961.	4.647	2.045	1.671	100	100	100
1964.	7.451	3.479	2.899	160	170	173
1967.	11.707	5.802	4.733	252	284	283

(Izvor: Pokazatelji su izračunati na bazi podataka SGJ 1963, 1968. i 1969; Publikacija RZS: Narodni dohodak od 1961, 1964. i 1967. g., te Statističkog godišnjaka Zagreba.)

Zastoj narodnog dohotka po stanovniku u odnosu na republiku i federaciju valja objasniti jakim prilivom stanovništva u Zagreb koji nije praćen adekvatnom investicionom aktivnošću zbog golemog odliva sredstava iz Zagreba. Tako imamo paradoksalno kretanje: u Zagreb navire sve više ljudi u želji da nađe posla i smještaj, a iz Zagreba odlazi sve više novaca za potrebe republike i federacije. Ako se takvi trendovi ne usklade može doći do golemih poteškoća ekonomske i socijalne naravi koje će kasnije teško biti kontrolirati.

Gospodarski potencijal grada Zagreba

Na kraju 1968. godine gospodarski potencijal grada dostiže oko tisuću i trista milijardi starih dinara. U tom iznosu prosječno korištena osnovna sredstva sudjeluju 45,8%, a na prosječno raspoloživa otpada učešće od 48,3%.

U odnosu na 1966. godinu prosječno korištena osnovna sredstva po nabavnoj vrijednosti porasla su 41,1%, prosječno raspoloživa obrtna sredstva 48,2% i ukupno korištena sredstva 43,5%.

Ukupan porast osnovnih sredstava u periodu 1966. do 1968. iznosi po nabavnoj vrijednosti 204 milijarde starih dinara, što je povećanje od 22,2%.

U strukturi osnovnih sredstava (po nabavnoj vrijednosti) u 1968. udio pojedinih privrednih oblasti bio je ovakav: industrija 52,3%, poljoprivreda 5,8%, šumarstvo 1,1%, građevinarstvo 5%, saobraćaj 17,4%, trgovina i ugostiteljstvo 11,3%, zanatstvo 1,3% i stambeno komunalne djelatnosti 5,8%.

Brutto privredne investicije u istom razdoblju ostvarene su u iznosu od 218 milijardi starih dinara, što iznosi 70,6 posto ukupnih investicija na području grada Zagreba.

Po intenzitetu povećanja osnovnih sredstava na prvo mjesto dolazi poljoprivreda — indeks 204,6 s učešćem u brutto investicijama 1,9%, zatim zanatstvo — indeks 136,1 sa učešćem od 0,9%, građevinarstvo — indeks 126,8% sa učešćem 4,0%, saobraćaj sa indeksom 117,9% i učešćem 15,0%, trgovina i ugostiteljstvo — indeks 117 i učešće 12,8%, industrija — indeks 116 i dominirajuće učešće 57,9%, i komunalna djelatnost s povećanjem 115,6 i učešćem 7,4% (Svi podaci prema: *Osnovne karakteristike ekonomskog položaja grada Zagreba,* str. 16).

»Radi usporedbe fizičke sposobnosti zagrebačke privrede navodimo i podatke za SRH, SFRJ u 1966. i 1968. god:

	Zagreb		SRH		SFRJ	
	1966.	1968.	1966.	1968.	1966.	1968.
Ukupna privreda	58,3	61,7	61,2	63,0	63,3	63,3
Industrija	60,2	55,0	63,2	60,8	64,4	61,8

Iz ovog je vidljivo da je fizička sposobnost osnovnih sredstava cjelokupne privrede grada Zagreba, a napose dominirajuće industrije osjetno ispod fizičke sposobnosti privrede SRH, i još niže u odnosu na cijelu zemlju« (Isto, str. 18).

Zbog velikog smanjenja učešća Zagreba u bankarskom potencijalu zemlje položaj zagrebačke privrede u opskrbljenosti kapitalom je iz godine u godinu sve gori. NEKADA, ODNOSNO 1926. GODINE JE U ZAGREBU BILO KONCENTRIRANO OKO 50 POSTO JUGOSLAVENSKOG BANKOVNOG KAPITALA, A DANAS SVEGA OKO 12 POSTO, PO ČEMU JE ZAGREB ČAK I ISPOD SKOPLJA. (Vidi: B. Alexander, *Jugoslavisches Bankwesen,* Zagreb, 1926, i A. Čičin-Šain, G. Nikić, Ekonomski institut, Zagreb, *Zagrebačka privreda u međunarodnoj podjeli rada,* str. 20, tabela VIII).

»Za zagrebačku privredu, kao i za cijelu privredu naše zemlje, već niz godina karakteristično je da nije dovoljno snabdjevena obrtnim sredstvima,

Privredne organizacije nisu bile (u toku cijelog perioda poslije reforme) u mogućnosti vršiti izdvajanje iz vlastitih sredstava u poslovni fond za alimentiranje potreba u ciklusu proizvodnje, tj. za obrtna sredstva, iako se dio poslovnog fonda koji je korišten za obrtna sredstva stalno povećavao. To ilustriraju i slijedeći podaci: 1966. godine od ukupnih sredstava poslovnog fonda 23,2% korišteno je za obrtne svrhe, a u 1968. godini učešće obrtnih sredstava povećava se na 28,8%.

Struktura izvora obrtnih sredstava zagrebačke privrede je nepovoljna, a osim toga udio vlastitih sredstava privrednih organizacija konstantno opada, tako da je od 22,9% učešća krajem 1966. godine došlo do smanjenja na 19,2% krajem prvog polugodišta 1969« (*Osnovne karakteristike ekonomskog položaja grada Zagreba,* str. 19). Nestašica novca prouzrokovana oštrom centralizacijom sredstava, unatoč proklamiranom kursu decentralizacije u reformskom razdoblju, očituje se i u smanjenju »učešća novčanih sredstava na žiro-računima cjelokupne privrede od 7,5 ukupnih angažiranih obrtnih sredstava na kraju 1966. na 3,4% u prvom polugodištu 1969. ukazuje da je pomanjkanje likvidnih sredstava karakteristično za zagrebačku privredu u cjelini, a ne izolirana pojava kod nekih privrednih organizacija« (Isto, str. 21).

Zagrebačka je privreda unatoč poteškoćama ipak ostvarila znatne rezultate, i kao takva predstavlja prvorazredni faktor u razvoju SRH i SFRJ u cjelini, jer se veliki dio njenih sredstava prelijeva u republičku i saveznu blagajnu.

»Privreda grada Zagreba u 1968. godini sudjeluje u narodnim dohotku privrede SRH 38,2%, a SFRJ 10,5 posto. Između 1964. i 1968. ostvareno je pozitivno kretanje tj. povećano je učešće kako u privredi SRH, tako i u privredi SFRJ (1964. učešće u SRH 36,1% a u SFRJ 9,8%).

Po ostvarenoj brutto-akumulaciji tj. izdvojenim sredstvima u fondove i amortizaciju Zagreb sudjeluje u privredi SRH 1964. godine 35,2%, a u 1968. godini 39,3%. U privredi SFRJ učešće je od 9,3% u 1964. godini povećano na 10,8% u godini 1968.

Po angažiranosti ukupnih sredstava, izraženoj kroz volumen prosječno korištenih osnovnih i obrtnih sredstava, učešće Zagreba u 1968. godini iznosi 32% u odnosu na 31,4% u 1964. godini, a u SFRJ u 1968. ostvareno je učešće od 8,3% u odnosu na 7,7% u 1964. godini. Po angažiranosti oruđa za rad po nabavnoj vrijednosti zagrebačka privreda sudjeluje 1964. godine sa 24,2%, u 1968. godini sa 30,8%, a u privredi SFRJ učešće od 7,3% u 1964. godini povećano je na 8,9%. Zapošljavanje je također intenzivnije nego u SRH i SFRJ. Povećan je broj zaposlenih od 34,6% u 1964. godini na 36,9% u godini 1968, a u odnosu na ukupan broj zaposlenih u privredi SFRJ učešće od 9,1% u 1964. godini povišeno je na 9,6% u 1968. godini. Po ostvarenom nacionalnom dohotku učešće industrije Zagreba u SRH od 47% u 1964. godini smanjuje se na 40,3%, a u SFRJ od 12,8% na 10,9%.

Po ostvarenoj brutto-akumulaciji uslijed jače akumulativne sposobnosti zagrebačke privrede u cjelini, napose industrije — u 1968. godini učešće industrije povećava se od 38,6% u 1964. na 40,5% u 1968. godini, a u SFRJ od 11% u 1964. smanjuje se na 10,9% u 1968. Smanjeno je učešće zagrebačke industrije i po angažiranosti ukupnih sredstava, a intenzitet ilustriraju slijedeći podaci: industrija Zagreba je u SRH u 1964. sudjelovala 37,8%, u 1968. samo 33,7% posto, a u SFRJ 8,5% u 1964. učešće se smanjuje na 8,2% u 1968. godini.

Po broju zaposlenih industrija Zagreba sudjeluje 1964. u SRH sa 38,2%, a u 1968. samo sa 36,9%. U SFRJ 1968. to učešće iznosi 9,5% u odnosu na 9,8% u 1964. godini. U produktivnosti rada izraženoj kroz odnos netto-produkta i prosječnog broja zaposlenih zagrebačka privreda postiže povoljnije rezultate od SFRJ: u 1968. za 18,8% poena, po oblastima: industrija 14,5 poena više, građevinarstvo 13, trgovina i ugostiteljstvo 32,4 i zanatstvo 13,3 poena više od prosječne produktivnosti cijele SFRJ. Netto-akumulacija izražena kroz odnos izdvojenih sredstava u fondove privrednih organizacija prema prosječnom broju zaposlenih u Zagrebu za ukupnu privredu veća je 24,6 poena u 1968. u odnosu na prosječne rezultate privrede SFRJ, po oblastima: industrija je povoljnija 32,6, građevinarstvo 2,9, trgovina i ugostiteljstvo 30, i zanatstvo za 9,3 poena.

Zagrebačka privreda u 1968. godini pokazuje vrlo značajne rezultate u pogledu rentabilnosti prema prosjeku SFRJ. Izražena kroz odnos dohotka prema prosječno korištenim osnovnim i obrtnim sredstvima ostvareno je 33,6 poena više, u industriji 35,7 poena, građevinarstvu 20,3 poena, trgovini i ugostiteljstvu 6,9 poena i zanatstvu 23,9 poena« (Isto, str. 21—23).

Ovdje valja istaći da je jedna od najvećih komparativnih prednosti Zagreba velika koncentracija visokih stručnjaka, koja je omogućena velikim školskim i znanstvenim potencijalom. Proizvodnja kvalificiranih stručnjaka je proizvodnja subjektivnog faktora proizvodnih snaga, koji je važniji od objektivnog faktora, no zbog ograničenosti prostora mi u ovoj raspravi ne možemo ići detaljnije u analizu toga čimbenika proizvodnih snaga. Ovdje samo napominjemo da na području grada Zagreba djeluju 144 srednje škole; u njima se školuje 44.233 učenika, a radi 2766 nastavnika. Postoje 44 visokoškolske ustanove (fakulteti i visoke škole) sa 32.804 studenta. Takav školski potencijal je velika garancija brzom napretku, ako se ispravno koriste ljudski i materijalni resursi.

Radi kompletne slike stanja zagrebačke privrede potrebno je dati i odnose razdiobe. Kao što smo rekli razdioba je nepovoljna i kreće se na štetu privrede i komune, a na korist republike i federacije.

»Udio privrednih organizacija s područja Zagreba u netto-produktu iznosio je u 1964. godini 49,2%, u 1965 godini 54%, u 1966. godini 58,6%, u 1967. godini 56,3% i u 1968. godini 55,3%. Ovo ukazuje da se znatan dio dohotka prelio korisnicima izvan privrede. Međutim, nisu teškoće samo uslijed po-

većanja udjela zajednice u ostvarenim rezultatima, nego je masa sredstava koja privrednim organizacijama ostaje na osnovi postojećih instrumenata raspodjele (koji nisu funkcionalno povezani s ostvarenim rezultatima) u godini 1968. ispod nivoa godine 1966.

U ukupnom višku rada privredne organizacije s područja Zagreba u razdoblju 1966—1968. sudjeluju samo 25,3%, dok je udio industrije nešto povoljniji, iznosi 31,6%.

Dok je u periodu 1966—1968. ukupno ostvarena amortizacija iznosila 1893,5 milijuna dinara, realizirana brutto ulaganja u investicije iznosila su 2.160,5 milijuna dinara. Znači da je zagrebačka privreda u protekle 3 godine osim sredstava za amortizaciju utrošila u investicije samo 287 milijuna dinara, što je 15,1% u odnosu na ostvarenu amortizaciju. Na temelju ovih podataka možemo konstatirati da se investiciona aktivnost odvijala na nivou jednostavne reprodukcije. (Dakle, gotovo cijela netto akumulacija je prelivena, jer bi funkcionalna amortizacija morala biti nešto veća, op. Š. Đ.)

Nasuprot tomu ukupna zaduženja kreditima za osnovna sredstva 31. XII 1968. iznose 1618,6 milijuna dinara i daljnjih 974,4 milijuna dinara za početni fond obrtnih sredstava, tj. ukupna zaduženja za investicije dostižu iznos od 2594 milijuna dinara (novih). Osim ovog zaduženja potrebno je ukazati i na ostale obveze tj. kredite za obrtna sredstva i sanaciju gubitaka (112.059 u ukupnom iznosu od 3969,5 milijuna (novih) dinara, koji su s obzirom na karakter kratkoročni); pretežni dio su krediti za povremena obrtna sredstva« (Isto, str. 23, 24).

Prema tome, cijeli razvoj, iako značajan, baziran je na amortizaciji i štednji radničke klase (stezanje kaiša). Ako se doda k tomu teška stambena kriza i činjenica da oko 30 posto domaćinstava nema higijensku vodu i ostale sanitarije uz to vezane, onda se mora priznati da je standard radničke klase Zagreba u stagnaciji.

Stagniraju i zdravstvene usluge, što također pogađa najsiromašniji dio stanovništva — radnike (Isto, str. 30, 37, 53).

Raspodjela ukupnog prihoda od 1966—1969. (Radi se o ubranim prihodima koje se bilancira prema budžetu na društveno-političke zajednice.)

1966. godine	u 000 novih dinara	%
Ukupno	1834261	100
Federacija	1138846	62,1
Republika	307904	16,8
Općina	387511	21,1
1967. godine	**u 000 novih dinara**	**%**
Ukupno	2585077	100
Federacija	1704659	65,9
Republika	431149	16,7
Općina	449269	17,4
1968. godine	**u 000 novih dinara**	**%**
Ukupno	2928923	100
Federacija	1865108	63,7
Republika	518379	17,7
Općina	545436	18,6
1969. godine	**u 000 novih dinara**	**%**
Ukupno	3254373	100
Federacija	2126722	65,3
Republika	522972	16,1
Općina	604979	18,6

(Izvor isti, tabela 3)

FAKTORI IZVAN PRIVREDE IZVLAČE OKO 45 POSTO NARODNOG DOHOTKA; TO JE ZA 15 POSTO VIŠE OD REFORMSKIH ODLUKA I TU JE PRAKTIČNO CIJELA NETTO AKUMULACIJA. U tome naročito dolazi do izražaja učešće federacije koja centralizira oko 28 posto narodnog dohotka ili za oko 13 posto više nego je reformskim odlukama predviđeno, a to jako koči racionalan privredni razvoj da ne kažemo da ga zapravo onemogućava.

Grad Zagreb je najjače radničko središte u cijeloj zemlji i još uvijek najjača industrijska aglomeracija u SFRJ. Međutim, njegovi razvojni problemi nisu riješeni na zadovoljavajući način. I to osim problema koje nameće aktualna antireformska razdioba društvenog proizvoda tako da onemogućava brzu modernizaciju i restrukturiranje zagrebačke privrede, postoje još i drugi veoma ozbiljni problemi koje bi trebalo riješiti.

U okviru samog grada trebalo bi riješiti racionalnije gradski promet koji će bivati sve zagušeniji, a već s 800 tisuća stanovnika bit će neophodan metro. Unutarnji promet jako djeluje na razvojne mogućnosti grada kao sastavni dio infrastrukture koja neposredno ulazi u proizvodne snage grada.

Međutim, još mnogo važnije su vanjske prometnice koje povezuju Zagreb s Jadranskim morem. Naime, Zagreb nema dobre veze s Rijekom i sa Splitom. Postojeće veze su već uska grla, a za moderne veze trebalo bi graditi cestu Zagreb—Rijeka i modernu željezničku prugu dolinom Kupe. Isto bi tako trebalo elektrificirati prugu Zagreb—Bihać—Knin, te sagraditi modernu autocestu Zagreb—Bihać—Knin—Split. Tzv. hrvatski gospodarski trokut od prvorazredne je važnosti za naš daljnji razvoj i za povezivanje SRH u jedinstveno ekonomsko područje. Da bi taj trokut bio funkcionalan Zagreb se mora povezati sa Srednjom Evropom, i to preko Maribora s Bečom i preko Varaždina s Budimpeštom. Na taj način Zagreb bi postao jako tranzitno središte od Jadrana prema Srednjoj i Sjevernoj Evropi, i obrnuto. Ako se navedene prometnice ne budu brzo gradile, hrvatske jadranske luke gubit će utakmicu na areni svjetskog prometa, a Zagreb, SRH i SFRJ veoma važne prirodne prednosti koje omogućavaju brz gospodarski razvoj. Naime, Zagrebu prijeti opasnost da ga zaobiđu glavni prometni pravci. I to Beč—Ljubljana—Kopar s jedne strane i Budimpešta—Subotica—Beograd—Solun ili Bar s druge strane. Time bi Zagreb ostao u prometno neutraliziranom kutu a hrvatska akceleracija gospodarskog razvoja Zagreb—Rijeka bila bi neutralizirana i osuđena na životarenje. Split bi prošao još i gore. Zbog toga je uz borbu za načelne stavove reforme potrebno voditi i konkretnu borbu za realizaciju vitalnih ciljeva gospodarskog razvoja Zagreba, a izgradnja navedenih prometnica ima općehrvatsko i općejugoslavensko značenje, baš kao i grad Zagreb sa Rijekom i Splitom te maritimnim kompleksom koji je vezan svojim razvojem na izgradnju modernih i brzih prometnica preko Zagreba za Srednju Evropu.

U strukturi zagrebačke privrede potrebno je brže razvijati tercijarne djelatnosti: trgovinu koja je veoma rentabilna jer traži svega 36 para da bi se uvećao narodni dohodak za dinar; isto je i s ugostiteljstvom, naročito valja naglasiti vanjskotrgovačku mrežu. Zatim bankarstvo bez kojega se Zagreb neće moći dalje normalno razvijati, a to je problem i cijele SRH. Naravno, s daljnjim razvojem trebat će uložiti dodatne napore na razvoj školstva, zdravstva i komunalno-stambene privrede.

prosudbe i raščlambe

MODERNIZAM ILI SUDBINA POEZIJE A. B. ŠIMIĆA

Dubravko Ivančan

I

Neću se pobliže osvrtati na gričko razdoblje Šimićeva stvaranja. Kritičar u užem smislu ne nalazi u njemu stihove što bi zavrijedili pažnju. Izuzetak tvore dvije, tri pjesme. Ovo je razdoblje zanimljivo samo općenito, i to za shvaćanje pjesnikova razvoja. Grič je ono s čime je Šimić morao prekinuti da bi kao zrela pjesnička ličnost postao ono što jest, a to je: pjesnik lišen zavičajnog tla, pjesnik kozmosa mjesto rodne pokrajine, te revolta ili stroge stoičke discipline mjesto zanosa nad ljupkim, bliskim i domaćim. Sa svime ovim ne kanim reći da je Grič kao takav preživio. Ne slažem se s progresističkom vizijom umjetnosti. Umjetnost ne napreduje poput tehnike i često upotrebljavana analogija između ta dva područja posve je promašena. Pravo umjetničko djelo ne zastarijeva poput tipa automobila i »anahromizmi« u umjetnosti imadu i te kakav utjecaj i suvereno su prisutni u suvremenosti. Šimić nije napustio Grič zbog toga što ovaj više nije imao opravdanja i što bi zastario, nego je bio gričanin na izvanjski, dekorativno-manirističkí način. Grič sa svime što je programatski nosio i kako se reprezentativno izrazio živ je do današnjeg dana i nema nikakva razloga da mu osporavamo budućnost. Šimić ga je zastupao s jedne njegove površne, naivne strane, idilično-pastoralno. Pjesnik je rano preminuo i njegov je duhovni razvoj trajao kratko. Kako se preko ekpresionizma vratio realizmu, upravo se tako mogao vratiti i jednom nedekorativnom, bitnijem Griču, kako ga je proklamirao i, u najboljim svojim djelima izrazio, Matoš. Jer u programu Griča ima nešto trajno kao što su to zavičaj, duh i povijest vlastitog naroda istl. Odjeljujući se od Griča Šimić je zapravo prerastao svoju nezrelost i našao je u jednoj drugoj duhovnosti kao što bi neki drugi pjesnik mogao naći sama sebe napuštajući npr. jedan površni i naivni ekspresionizam, vraćajući se domaćem tlu i povijesti vlastitog naroda, a što se u hrvatskoj književnosti doista i događalo.

Raspravljanje o tome moglo bi nas predaleko dovesti te se stoga vratimo na specifičan i jednokratan slučaj A. B. Šimića. On je valjda prvi naš pjesnik iskorijenjenosti, tuđine, krize. Te riječi danas zvuče banalno, pomodne su i mnogostruko zloupotrebljavane. Predstavnici i zagovarači pjevanja u krizi i iz krize (kao da u nekom smislu nije takva svaka ozbiljna poezija) u ovom su času tako mnogobrojni u nas, da već teroriziraju one kojima ti i takvi akcenti pjesništva nisu jedini jedincati i kojima oni već uvelike dosađuju zbog nametničkog epigonstva. (Epi-

goni su sposobni da uzmute pitku vodu izvora iz kojeg otječu. O pjesništvu iz krize govori se danas toliko i na takav način da ga već doživljavamo kao sterilni akademizam.) Neki od pjesnika spomenute struje (ili još točnije — akcentuacije) ili časno priznaju Šimićev utjecaj ili ga, prešućena, nedvosmisleno pokazuju. Šimić nam je zanimljiv ne samo kao preteča takva pjevanja u nas, već s obzirom na nadmoć ličnosti i izraza i kao njegov nenadmašeni autor.

Grič nije zastario. Međutim, mora se priznati da je Šimić s uspjehom zastupao jednu novu duhovnost u smislu drukčije duhovnosti. Ove dvije duhovnosti mogu opstojati usporedno i ne treba progresistički jednu pretpostavljati drugoj. Kao što je Grič bio novost kod Matoša, Šimićeva suvremenika, tako je Šimić postao nosilac jedne druge novosti u nas. Obje su gotovo istodobne, jer vremenska razlika između pojave protagonista obiju novosti gotovo je neznačajna. Šimić je više prekinuo s gričkim manirizmom nego s autentičnim, dubljim Gričem. Što ga je na to navelo? Ovaj puta ne samo površno povođenje za suvremenim mu pojavama u pretežno njemačkoj literaturi i likovnim umjetnostima. Zacijelo, on je platio danak duhu vremena ratne i poratne Evrope, ali ne kao neznatni epigon, već kao njegov istaknuti nosilac. Formalna novost što ju je Šimić usvojio jest slobodni stih. Može se reći da je u njemu našao sebe, no valja naglasiti da ga je na nj uputio novi sadržaj, način doživljavanja. Čini se da je to bitno za Šimićemo napuštanje gričkog manirizma. U tom razdoblju on je pjesnik idile i pastorale. To znači da mu je jastvo nerazdvojeno i stopljeno s onim što ga okružuje. U potpunom je skladu s okolinom, konkretnim krajolikom. Sada nastupa promjena. Šimić pokazuje neku pukotinu u svome biću, ranu koja se neumitno rastvorila i nezacjeljiva je. To razdvojeno jastvo nije više u skladu s okolinom koja se također promijenila. To je nova okolina, panorama grada. Grad je nešto suviše općenito a da bi se doživljavao zavičajno (barem je pretežno tako). Pjesnikova okolina pokazuje se sada kao nešto do te mjere strano i tuđe, da je s time nemoguće neko neproblematično pretapanje. Grad Šimić doživljava gotovo kao nešto apokaliptično. I subjektivno i objektivno nastupio je prekid s idilom. (Naglasimo samo da je ovo subjektivno važnije, pretežnije. To je lako pokazati na obje pjesme pod naslovom *Hercegovina* u knjizi *Preobraženja*. Iako se radi o zavičajnom krajoliku Šimić ga više ne doživljava pastoralno-idilično, bez distance.) Gradska sredina, snažno prisutne slike bezličnosti i nezavičajnosti civilizacije bijahu značajan vanjski povod za ono što je pjesnik doživljavao u sebi: rascjep vlastitog ja koji onemogućuje idilu. Bitno je sada za nas da utvrdimo kako su novi subjektivni i objektivni faktor, način doživljavanja urodili pjesnikovim prihvaćanjem slobodnog stiha. Ne moramo posebno naglasiti, da prihvaćanje slobodnog stiha niukoliko nije imperativ i nužnost. Apokaliptika i urbanistika mogu se izražavati i vezanim stihovima.[1] Jedino nam je stalo da pokažemo, kako je Šimić prekidajući sadržajno s pjevanjem idile i pastorale našao za sebe bolje razloge za prihvaćanje slobodnog stiha. Na planu estetike, odnosno refleksije o umjetnosti, te dakle poeziji i svojoj poeziji on se odlučuje za ekspresiju: »Umjetnost je ekspresija

[1] Objavljivanje sabranih djela A. B. Šimića tek godine 1960. svakako spada među brojne skandale hrvatske književnosti. Trebalo je proći trideset i pet godina od pjesnikove smrti da bude izdano cjelokupno njegovo djelo. Velikim dijelom ono je dugi niz godina bilo nepristupačno publici. I to ne samo početnički pokušaji. Šimić je već zreo pjesnik sa stanovitim brojem antologijskih naslova u razdoblju tzv. »slobodnih stihova« (između Griča i *Preobraženja*). Jednako je tako ostavio velikih pjesničkih vrijednosti u posthumi, a da ne govorimo o znatnom i značajnom esejističkom i kritičarskom radu neobjavljenom u knjizi do 1960. godine.

umjetnikovih osjećaja; otjelovljenje umjetnikove unutrašnjosti u zvucima, bojama, linijama, ili riječima; stoga u ekspresiji. Umjetnost se dakle otkriva u ekspresivnosti, ne u ljepoti. Umjetnici stvaraju umjetnost, estetičari obilaze oko pojma ljepote« (A. B. Š., *Sabrana djela*, Zagreb 1960. Proza I, str. 42).

Gričani su gajili kult ljepote (nerijetko povezan s idiličko-pastoralnim pjevanjem), što sada Šimić napušta i priklanja se ekspresiji, izrazu kao bitnom u umjetnosti. (Ne treba ni spominjati da pjesnik neprecizno pripisuje kult ljepote estetičarima, a ekspresiju jednostrano umjetnicima, aktivnim stvaraocima. Nas je kod ovog citata, kao i kod slijedećih više zanimao duh, nego slovo. Naveden je da se plastičnije prikaže raskid s Gričem.)

Tijela kroz noć lete padaju
Moje tijelo vjetri nose
Moje tijelo vapi zvijezde

(*Tijela*)

Ovi stihovi spadaju među najranija Šimićeva ostvarenja nakon gričkog pjevanja. Kako je vidljiva razlika između negdašnje njegove pomirenosti s okolinom i sa sobom i ovih dinamičnih stihova u kojima nema ni traga smirenu opisivanju zavičajnog krajolika u njegovoj statičnosti idile. U takvu opisivanju lirski je subjekt bio uravnoteženo središte u prostoru koji mu pružaše svoje prisne dojmove. Ovdje je ravnoteža narušena, a središte izgubljeno. Nema jednog zauvijek stvorenog i poznatog svijeta, a ljudski subjekt (i sam osiromašen, sveden na »tijela«) svoga čvrstog mjesta. *Tijela kroz noć lete padaju/ Moje tijelo vjetri nose.* Taj je subjekt pokrenut stihijom (»vjetrima«), neutažen i neutemeljen u sebi: »Moje tijelo vapi zvijezde«.

Ujutro se moje svijetle oči rasprsnu
ko kristalne plave čaše
Moji snovi padnu pređu nestanu
u zvuk prvog gradskog tramwaya

(*Život*)

Seoske motive zamjenjuje pjevanje o gradu. Preseljenje u grad ne znači jednostavno promjenu mjesta, već prouzrokuje i promjenu bića. Ono počinje osjećati tuđinu i neprijateljstvo. Umjesto domaćih ljudi susreće anonimne »zločince«, sluti »pomorenu djecu« i sve što ga okružuje doživljava kao »ubicu« (*Grad*). Izmiče mu okolina kao nešto poznato i prijateljsko. Javlja se »umjesto ševâ« mehanički »zvuk prvog gradskog tramwaya« koji nadvladava i grubo narušava najorganskije, najbiljolikije stanje sân. Anorgansko potiskuje organsko.

U pjesmu *Traženje žene* jasno se uvlači geometrija, apstrakcija:

Kroz grad moji koraci
crtaju i potežu i vuku
duge pravce
kvadrate
elipse

Ne zanima nas je li na te stihove utjecao kubizam. U svakom slučaju bila je to stanovita konstruktivistička estetika. Za nas je sada u prvom redu interesantan dojam koji se postiže ovim geometrijskim apstrakcijama. Svakako to je odstupanje od humaniteta organskoga kojem spontanost šetanja, tumaranja, lutanja isključuje strogu egzaktnost

pokreta, a koja nas se, tako »proračunata», doima kao otuđenje (na geometriju nesvodivog) ljudskog kretanja kao što je to u najspontanijem i najnepredvidijem kretanju — dječjoj igri.

U pjesmi *20 godina* javlja se jedan od najznačajnijih pjesnikovih motiva, motiv Boga. On je izgubio djetinju vjeru u Boga kao nebeskog oca sa svime što ovo određenje u sebi implicira. (Kažimo, pretežno je izgubio takvu vjeru, jer se ona i sada ponekad javlja, no više kao želja nego sigurnost: *Molitva na putu* u *Preobraženjima.)* Taj Bog se pretvara u nekog demona čije značenje, kako ćemo vidjeti, varira:

Ja sam igra svoga Boga
— — — — — — —
Moja duša dršće
ispred Tebe
beskrajnog i tajnog tamnog zastora.

Bog pretežno prestaje biti osoba i, paradoksalno rečeno, na sliku i priliku čovjeka te postaje tuđi i tajni element, personifikacija neke sile. On više nije intiman, postaje monumentalan do uzvišenosti i hladnoće. Nije više ljubav, a to je inače bitno za kršćansko shvaćanje. Osobni dodir s njime je nemoguć, on ne apelira već prijeti i proganja. Poigrava se s ljudskim udesom. Naravno tim se »preobražajem« gubi životna toplina, povjerenje u najviše osnove života, raste tuđe i nepoznato.

Mi čekamo na plavom brijegu naše čežnje
Na glavi kose već nam teške, vlažne od oluje
I stoje
dva naša tijela
dva ponosna stražara na ulazu
u oluju naše ljubavi

(Dva tijela ispred olujna večera)

I ljubav se dehumanizira. Dvoje se ne nalazi u personalnom susretu, nego u »stihiji« ljubavi, oceanu, oluji, nečem impersonalnom, a koje također prijeti jače od samoga čovjeka, od njegova krhkog bića. Ljubav je opasnost, lebdi nad ponorom, prijeti joj sunovraćivanje.

Prije nego prijeđemo na razmatranja zbirke *Preobraženja* valja nešto reći o Šimićevu ekspresionizmu. On se u njegovim pjesmama javljao već i u razdoblju što ga zbog nekog reda uvjetno možemo nazvati razdobljem slobodnih stihova nakon prekida s »gričkom« poezijom. Istom u *Preobraženjima* prevladavaju ekspresionistički elementi i zato mi se tek sada čini umjesnim govoriti o ovom umjetničkom pravcu. Nije lako reći što je to ekspresionizam. I sâm Šimić kaže: »Dakle naziv apstraktna lirika sam po sebi vrlo malo kaže, baš kao i naziv ekspresionizam« *(Sabrana djela,* Proza I, str. 290). Zatim: »Pojam ekspresionizma se dakle gubi u neodređenoj šumi, nema kontura« *(Sabrana djela,* Proza I, str. 275). Ekspresionizam ima mnogo pa i proturječnih definicija. Ipak je moguće istaći neke njegove karakteristike koje se dadu provjeriti na Šimićevoj pjesničkoj baštini. Ekspresionizam je prvenstveno projekcija subjektivnog, stvaranje jednog osobnog svijeta, a koji se prema realističnom pjevanju odnosi otprilike kao u filozofiji subjektivni idealizam prema doslovnom (naivnom) realizmu, stvaranje iz sebe prema odražavanju, oponašanju vanjskog svijeta. Šimićevo gričko razdoblje odgovaralo bi tom naivnom izražavanju vanjskih dojmova.

Od realizma naprosto (čime bi mogli označiti Šimićevu poeziju nakon *Preobraženja,* a ta mi se oznaka čini prikladnijom od oznake klasičnog) ekspresionizam se razlikuje upravo kreacijom iz sebe, subjekta, zanemarivanjem vanjskog iskustva ma kako ono bilo značajno. Držim da je u svojoj posljednjoj fazi Šimić odstupio od ekspresionizma upravo zbog respektiranja fakata, onoga, što mu je nudilo iskustvo. No o tom kasnije. Ovdje još samo valja ponovo naglasiti da je navedeno određenje ekspresionizma samo uvjetno, a njegovo strogo lučenje od naivno realističkog i realističkog pjevanja tek poredbeno i utilitarno. Njime se do neke granice mogu grupirati stanovite umjetničke tvorevine, a mi smo se ovim određenjima poslužili kako bismo došli do nekog reda u izlaganju.

II

Razmotrimo Šimićeva *Preobraženja.* O toj je knjizi mnogo pisano, izneseno niz točnih opažanja. Ipak se u stihovima ove zbirke nalazi još štošta, a što je moguće barem još jače naglasiti. Pred sobom imamo pravo umjetničko ostvarenje, koje će pokazivati uvijek nove, neotkrivene osobine.

Pjesnici su čuđenje u svijetu

(Pjesnici)

»Svijet« nije ovdje konkretni krajolik Gričana. Budući da je posve neeksplicitan, taj sveobuhvatni pojam svega nije intiman, jer je bez svake uže determinacije. U Šimića se takvo pojmovanje nalazi često. Ovoj općenitosti njegova univerzuma odgovara na drugoj strani isto tako apstraktna subjektivnost bez daljnjih psiholoških određenja — za razliku od osobnosti. Osobnost nije uvijek konkretna, intimna. Subjektivnost je golo ekspresionističko jastvo što zanemaruje okolinu, ono što ga okružuje; projicira ga iz sebe kako ćemo to prikazati. Za sada samo skrenimo pažnju na ovaj goli svijet i golo jastvo kao ono iz čega izbija svojevrsna strogost poezije razdoblja o kojem je riječ.

A. B. Šimić je umro mlad. *Preobraženja* su lirika mladića i to se mladićstvo razabire. Ono je etički konstituirano u tome smislu što mu je etično ono vrhovno. To etično jest zapravo novovjeki eticizam što ga je najplastičnije izrazio Kant. To je ljubav prema vrlini radi same nje bez ikakve druge nagrade. Eticizam nije daleko od samodivinizacije, svojevrsne oholosti što čovjeku pridaje božanska svojstva. Javlja se na račun religioznog. Ličnost se postavlja iz vlastitih principa »glas s v o g a Boga sluša«, tj. vlastitih autonomnih principa i njima se suprotstavlja svijetu i ljudima.[2] Nećemo pogriješiti ako i ovo uzmemo kao jedan od izvora stanovite hladnoće Šimićeve poezije. Religiozni pjesnik doima se uvijek toplije od etičkog. Uzmimo samo npr. Vilona i Verlainea obojicu poznatih po svojim prestupima. Oni se djetinjski povjerljivo obraćaju nebu moleći ga za oproštenje. Tu se uspostavlja intiman odnos s Bogom, nebeskim ocem, dakle personalni susret. Čovjek ne stoji pred principima nego pred bićem. I to u relaciji sin-otac. Odatle, mogli bismo reći, gotovo rodbinska toplina koja nedostaje kod etički autonomno konsti-

[2] Ne možemo sada dublje ulaziti u univerzalnost i filantropiju Kantovih kategoričkih imperativa. Spomenimo samo da njima nedostaje posljednja garancija i takva je etika neprestano nad ponorom solipsizma i samovoljnog individualizma. To nam pokazuju konzekvencije što su ih iz nje povukli jedan Stirner i jedan Nietzsche.

tuirane ličnosti, a koja se obraća samo principima i kažnjava samu sebe ako je učinila kakav prijestup. (Neka i ovdje bude naglašena sva problematičnost univerzalnosti inteligibilnog, općeg etičkog ja, kako je to učinjeno u napomeni.) Šimiću nedostaje susret s najvišim bićem. On sluša svog demona, etičkog demona — inteligibilno, drugo ja! Susret se ovdje ne događa između dvije ličnosti već između dva jastva jedne te iste osobe koja ne prestupa svoje vlastite granice. Odatle proistječe osamljenost bića. Autonomija, ma koliko bila uzvišena (a ona je to do pretjeranosti), plaćena je nedostatkom kontakta, topline, milosti. Ona je ne-milosrdna, ne-milosna. Ona je stroga kao što je stroga forma *Preobraženja* koja, po mome mišljenju, stoji u svezi s osnovnom (doduše ne samo etičkom) konstitucijom pjesnika i nije slučajna.

Uzvišenost Šimićeva svijeta plaćena je, dakle, dehumanizacijom. To se npr. dobro ogleda u pjesmi *Mati:*

Ja uđem u samoću svoje majke:
nijemi goli hram

Taj »nijemi goli hram« u kome boravi mati nije intimna stvarna kuća, boravište čovjeka. Nema u njemu ništa ljupko i blisko. »Crveno i tiho srce ljubavi« koje u njemu neprestano gori samo uvećava dimenzije koje nadilaze razmjere običnog ljudskog stanovanja. Ništa ne mijenja na dojmu što je taj hram simboličan, duhovni prostor. Majka je »davna vječna pramajka« također predimenzionirana u pojavi bića. Ona nije sasvim ljudsko, smrtno biće kao npr. Wiesnerova mati. Ona je pramajka. Ne više konkretan čovjek već reprezentant roda, dakle nešto opće. Ta joj općenitost daje uzvišen karakter, ali i neku hladnoću. Ona ne ljubi već prekorava, čime je emocionalno posve potisnuto »srce ljubavi« u hramu. Prekorava poput neke nedohvatne moralne instance:

Za pjesmu moje ljubavi ona nema uho
Na odmetnutom sinu samo leže
dva pogleda teškog prijekora

Ona ima »ladno bezutješno lice«. Iščezla je konkretna mimika, ostalo je nešto poput okamenjenog izraza skulpture. Između roditeljice i djeteta prekinut je intimni odnos, prostor između njih zaprema tuđina i daljina. Mogli bismo reći da je taj odnos u krizi, odnos krize, jedne mučne napetosti. On nam pokazuje oba spomenuta bića u osami ili osamljivanju, nemogućnosti bliskog ljudskog kontakta. U ovoj se pjesmi dobro vidi na kojim se elementima temelji majestetičnost, uzvišenost i šta je ona razorila da bi bila ono što jest. Razoren je jedan od najosobnijih kontakata što ih čovjek ima u životu i lica su dana u strogoj izoliranosti. Podignut je hram, ali je srušen dom. Sazdan je općenit i uzvišen, no razgrađen je konkretan i topao čovjek.

I u pjesmi *Težak zrak* A. B. Šimić spominje majku. Ona ulazi, »sjedne i gleda u me nijemim pogledom«. Izostaje razgovor, komunikacija. Dolazak jednog bića uvjetuje odlazak drugog »Ja puštam knjigu, izlazim iz kuće«. Taj odlazak samo je materijalni izraz već prethodne i praiskonske otuđenosti. Atmosfera je kritična, gotovo apokaliptična:

Na rubu polja između crnih stabala
crveno mrtvo obješeno sunce

Tuđina nije ovdje samo između čovjeka i čovjeka već i između čovjeka i krajolika, no kao izraz međuljudske krize. Tu je Šimić uzorni ekspresionist što svoj subjektivitet projicira na okolni svijet, on mu biva objektiviran, kozmičan. »Crveno mrtvo obješeno sunce« očito nije odraz stvarnosti, odnosno okoline, nego jednostavno rečeno izraz duše.

Ja čekam noć: preobraženje stvari

(Molitva za preobraženje)

Noćni kozmos u Šimića prevladuje nad danjim. Možda mu je to zbog preosjetljivosti i ekspresionističke kreacije iz sebe. Danju su konture jasnije i oštrije, svijet se čini masivnijim i nesavladivijim, nepodatan preobraženju za kojim čezne pjesnik nezadovoljan sa svijetom. Noć je prikladnija za preobraženje, tj. stvaranje iz subjekta neometanog kao danju vanjskom pojavnošću stvari. Moglo bi se reći da je noć u neku ruku usporedba kreativnog subjekta što eliminirajući grubu vanjsku pojavnost sve podvrgava svome autorstvu. Noć već predstavlja svojevrsno preobraženje stvari, nadvladanje teško podnosive, tako mnogostruke realnosti dana. Svjetlo i sjena u noći igraju ravnopravnu pa i nadmoćnu ulogu spram materijalnosti što stupa u pozadinu. Dosljedno tome Šimić naginje apstrakciji, također dakle preobraženju, zastupa ljepotu anorganskih, kristalinskih sustava. Mislim da ta ljubav prema anorganskom (od Baudelairea do kubista) nije kod njega samo danak vremenu, modi. Ona je u najtješnjoj vezi s osjetljivošću koja bježi od prejakih manifestacija života, kao što je to npr. bujno zelenilo. Sklon je nepodnosivu mnogostrukost prirode svesti na apstrakciju koju npr. predstavlja i arhitektura kao svojevrsno odstupanje od organske mnogostrukosti:

Noć je hram što plav i visok svijetli

(Žrtve)

Sklonost kristalnom kao sklonost geometrijskom redu i apstrakciji javlja se češće u Šimića:

Rasvjetljuju se ispod neba brda
u ogromne i plave prozirne kristale

(Molitva za preobraženje)

Kada pjeva o svome zavičaju Hercegovini pjesnik ne navodi nikakvu konkretniju karakteristiku krajolika. Ni po čemu osim po naslovu ne može se prosuditi da se bar približno radi o nekoj određenoj pokrajini. Razabira se samo da imamo posla s negradskim motivom.

Već smo spomenuli Šimićev lik majke. U njegovu gričkom razdoblju ona se pojavljuje posve drugačija nego u *Preobraženjima.* Ondje je ona sveti lik, čuvarica domaćeg ognjišta, utjelovljenje ljubavi i brige koja ne dolazi u sumnju. Ako u životu ima nečega što s obzirom na svoju postojanu vrijednost ne dolazi u pitanje, to je onda mati. Neproblematičan je i zavičaj kao mjesto kamo se uvijek možemo vratiti. Ne izmiče ispod nogu. Nakon svih razočaranja i lutanja nešto je postojano blisko i prijateljsko. Valja spomenuti još neke dimenzije što ih pokazuje mladi Šimić pjevajući o Hercegovini. Opjevava povijest zavičaja, tursku okupaciju i hajdučke podvige, dakle povijest i povijesnu legendu. Kasnije ovu povijest ne osjeća više kao svoju, ona ga ne nadahnjuje. On je s onu stranu nje, izvan nje. Elementi povijesti zavičaja u njegovu gričkom

periodu nasljeđe su Matoša, odnosno Barrèsa. Pjesnik ih je preuzeo na izvanjski, dekorativan način. Slično je u tom svome razdoblju upotrebljavao folklor spominjući bule i sevdalinke. I time pobliže determinirajući kraj o kojem je pjevao. U *Preobraženjima* ove determinacije posve nedostaju. Hercegovina mu je apstraktna, subjektivna projekcija. O ranom Šimićevu katolicizmu može se reći isto što i o tadanjem njegovu zavičaju, povijesti i folkloru. On nije bio zreo i vlastit već izvanjski preuzet.

Otuđivanje od svih duhovnih područja događa se često u kontradiktornoj suprotnosti, alternativi ili-ili. Ili zavičaj — ili kozmos, svijet. Povijest vlastitog naroda — ili bespovijesnost, odnosno natpovijesnost i tako redom. Šimić je kontrarne razlike često tretirao kao kontradiktorne. Tako npr. u pitanju slobodnog stiha. Vezani stih — ili slobodni stih. U stvari ne mogu se poricati kako jedan tako ni drugi. Umjesto solucije ili-ili ispravno je rješenje i-i. I jedno i drugo. U mladenačkoj strastvenosti i odanosti jednom idealu pjesnik je razlike većinom doživljavao kao isključivosti.

Kritičari su odviše doslovno uzimali Šimićevo udaljavanje od zavičaja, povijesti vlastitog naroda i katolicizma. Sva su ova duhovna područja zastupana u njegovu gričkom razdoblju naivno i romantično. Ne radi se kod njega o opredjeljivanju za jednu od dvije ravnopravne, jednako zrele duhovnosti, već o procesu sazrijevanja i napuštanju dekorativnosti kao takve. Tako će se on npr. kasnije, nakon perioda *Preobraženja* vratiti običnim činjenicama, koje nisu tek dekoracije.

III

U Šimićevoj poeziji nakon Griča zbilo se nešto značajno, a to je gubitak tla. Ne osjeća se više pripadnikom neke pokrajine, zavičaja, već kozmosa. Pišući o Däubleru oponira vlastitom stvaranju: »Te najjednostavnije pjesme ja najviše volim, ma da je Däublerova veličina, vele, u njegovu kozmizmu. Stoga ću istaknuti baš one pjesme koje pjevaju o mnogim sitnijim stvarima nego što je kozmos i u kojima je Däubler najmanje taj kozmički pjesnik« (*Proza I*, str. 227). Šimić je u tijeku svog kratkog života relativno brzo evoluirao ukusom i preokupacijama, no mora se utvrditi da su mu *Preobraženja* velikim dijelom kozmička poezija i nigdje nije potvrđeno da bi se pjesnik odricao tog kozmizma u vlastitu opusu ili se prema njemu naknadno kritički odnosio. U *Preobraženjima* Šimić uvelike mimoilazi svakodnevne stvari i pjeva u velikim dimenzijama. Ne ulazeći u vrijednost tih pjesama sa stajališta sadržaja konstatiram samo da su one vrlo karakteristične za tadanje njegovo duhovno stanje, koje se očituje u odalečivanju od neke konkretne pokrajine pa i same zemlje kao zavičajne planete. To se rjeđe ogleda u osjećaju potjecanja s neke zvijezde kao idealnijeg ili idealnog boravišta:

Na obale je došao stanovnik s neke nove zvijezde
i šúmi svojom divljom radošću
po vodi i zelenilu

(Povratak)

Njegovu zemlju ne nadsvođuje postojani i stalni svod Ptolomejeva sustava (prevladan znanstveno, ali ne i neposredno doživljajno). Svemirska tijela, ako se zemlja i javlja kao središte ne pojavlju se i ne

iščezavaju u mirnom ritmu po vječnim astronomskim zakonima, već nastupaju iznenadno, iracionalno, većinom kataklizmatički:

Za rub se zemlje nebo sruši

(Bolesnik)

Noć
bezdana i divlja
još nevidljiva
proguta u se sunce

(Samoća na vodi)

Iz plavog svoda ponad naših glava
iskrslo
crveno silno
stoji sunce

(Pobjednici na livadi)

Nebeska tijela ne samo što se pojavljuju neočekivano i iznenadno, već su i obojena bojom što sugerira kataklizmatičnost i apokaliptičnost. To je najčešće kričava crvena boja, te ona djeluju kao neko upozorenje i prijetnja. Tipično ekspresionistički, pjesnik ne upotrebljava boje preslikavajući ih iz zbilje nego ih projicira iz sebe, kako bi izrazio duševno stanje, a ne realnost neovisnu o subjektu. U pravu je kad piše: »Zapravo svaka je lirika apstraktna, jer je riječ, sastavni elemenat pjesme, apstrakcija. (Kao što je zapravo svako, pa i impresionističko slikarstvo, u odnosu prema prirodi apstraktno.) Ipak, premda se to u rigoroznom smislu ne da posve razlučiti mi s mnogo dobrih razloga razlikujemo ekspresionističku umjetnost od impresionističke, apstraktnu od konkretne. S obzirom na snagu akcentiranja Šimić je u *Preobraženjima* ekspresionist. Nije svejedno označava li on sunce, mjesec i zvijezde crvenom ili žutom bojom i tome sl. Usput, on proturječi sebi i pišući ovako: »... ovdje se i ne obazirem na mojem mozgu tuđu, mističku teologiju...« (*Proza* I, str. 295), jer je u *Preobraženjima* uvelike pokazuje. No vratimo se našoj temi. Ne samo što mu kozmos unutar Ptolomejeva sustava ne pokazuje red i ritam, nego on doživljajno napušta i sam taj sustav, orijentaciju. Više se ne zna što je gore, a što dolje:

U dno noći tvoje tijelo sja

(Oči)

»U dno noći« doživljavamo ovdje kao glavačke u kozmos. Noć nije nad zemljom već ispod nje.

Moja duša tone u dubine noći

(Izgubljen)

Sunce mu šeta u vrtu, mjesec korača po vodi. Gore i dolje su pomaknuti. »Kopernikanski obrat« najsnažnije doživljava u pjesmi *Rastanak sa sobom*:

Mi stojimo na rubu svijeta
i gledamo u zapadanje zadnjih zvijezda u dubljine noći
— — — — — — — — — — — — —
Tko ispod nas zemlju nevidljivu maknu
da je već daleko vidimo kao zvijezdu?

Ovdje je najradikalnije napuštena zavičajnost zemlje, pripadnost zemlji. Kataklizmatičnost ilustrirana ranije citiranim stihovima ne samo da potpuno razbija idilično-pastoralni doživljaj pokrajine, već zemlju kao planetu dovodi u pitanje kao povjerljivo boravište. (Interesantno je da Šimić spomenutu kataklizmatičnost doživljava jedino s obzirom na svod i nebeska tijela, a ne i iz dubina tla kao prijetnju potresa, vulkanske erupcije. Možda je to i odatle što mu je zemlja bitno mrtva materija te nikako ne sluti moguće njene tektonske, podzemne sile poput nekih pjesnika drugoga tipa što problematičnost zemaljskog boravišta doživljavahu upravo na taj način.) Njegov je čovjek sve više stranac. Svemirska mu pripadnost isključuje konkretnu pripadnost nečem ograničenom, limitiranom. Biti kozmičan znači ne biti usidren, smješten na jednom svojem mjestu. Biti u svemu isto je što i iskonski ne biti nigdje. Lebdjeti u praznini i opasnosti. Veće udaljavanje od onoga što je predstavljao i zastupao Grič nemoguće je zamisliti. Pjesnik je doista nigdje, »na oblaku« je:

— — — — — — — — — —
Zar nije život promjenljivi naš
život na oblaku?

(Život na oblaku)

Šimić u najvećoj većini pjesama iz *Preobraženja* zazire od običnih realnosti, jednostavnih podataka, odnosno ne stupaju mu u prvi plan. Odatle već spomenuta monumentalnost stihova ovog razdoblja, ali i hladnoća. Kad nabraja činjenice iz svagdanjeg života (dakako umjetnički probrane) poezija mu je toplija, intimnija, humanija. Tako je to npr. u *Ljetnoj pjesmi:*

Kroz plavu svjetlost stiže s rijeke u ulice krika ljudi
i ulazi kroz rastvorene prozore
u svagdanji i spori život domaćica

Domaćice se uspavljuju kod posla
u život koji njina duša sama za se stvara
i šeće između svojih svih čeznutih ispunjenja

Rijetko ćemo u *Preobraženjima* naći da se Šimić bavi tako običnim predmetom pjevanja kao što su to ovdje domaćice. Ne samo da se ne bavi nego ih i ne spominje. Citirani stihovi leopardijevski su konkretni i topli, i to upravo zbog obraćanja pažnje na nešto svakodnevno što samo po sebi ne sugerira poetičnost (kao npr. labudovi u istoj pjesmi). Vidjet ćemo da pjesnik u tijeku svog kratkog života sve više asimilira činjenice. Što one u njegovim ranijim ostvarenjima nedostaju možemo pripisati i njegovoj dobi. Što je čovjek mlađi to manje usvaja iz zbilje. Pjesnik se na žalost nije dovinuo pune, zrele životne dobi. Sva mu poezija ima pečat mladenaštva, ali to mladenaštvo ima svoje stupnjeve i faze. Možemo ih razlikovati kao i razdoblja njegova stvaranja.

Govoreći o *Preobraženjima* ne možemo dakako govoriti samo o njima. Život nije isprekidanost već kontinuitet. Iz potonjih razloga često potpunije shvaćamo raniju dob nekog čovjeka. Tako je i kod Šimića. U svima fazama svoga stvaranja on se bavio nekim temama te mu kasnija ostvarenja bacaju jasnije svjetlo na ono što im je prethodilo.

Tako se češće bavi temom mladosti i mladićstva što životno nije dospio nadići. Mladost mu je puna borbi, nemoći i traženja.

Ima li itko na svijetu
kom bi se mogo obratiti?
Od ljudi se morah odvratiti
knjige me samo smetu

(Mladić)

Šimićeva je mladost strogo individualistična. Ne pripada ni jednoj političkoj ili vjerskoj grupaciji. To ne znači da ni sa kime ne dijeli zajedništvo (nailazimo kod njega na pristajanje uz duhovnu elitu rijetkih pojedinaca koji idu za preobrazbom zbilje). Promotrimo njegove izoliranosti od redovnih, svakodnevnih zajednica:

Od djetinjstva već trgasmo mi veze
s roditeljima, s rodom, s domovinom, s Bogom
i ostadosmo posve sami

(Mi)

U jednom proznom napisu on piše: »Počet ću ispočetka: najprvo odgajan u obitelji, pa u školi, pa takozvana okolina, — to sve mora biti ovim redom a ne u isto vrijeme; taj odgoj je u tomu da ti u mozak utuve i u kosti utjeraju strah od Boga, poslušnost prema roditeljima, starijima uopće, prema caru, državi, vlasti; osim toga ti osobito mnogo u školi govore o istini, o dobroti, o ljepoti itd. Jednom rječju dresiraju te kao pseto koje uče da stoji na dvije noge« *(Proza* I, str. 313—14). To je individualizam koji se odaljuje od svega, jer je posumnjao u sve. Ne negira sve vrednote — rekosmo da je Šimić u osnovi etički ustrojen — nego ih podvrgava preispitivanju. Ne zadovoljava se naslijeđenim, tradicionalnim rješenjima i daje se u potragu za vrednotama uz koje može osobno stajati, odnosno za osobno provjerenim i ispostavljenim uvjerenjem. Odatle takvo naglašavanje vrijednosti osobe (i vrijednosti traganja, traženja), ali i doživljaj i osjećanje samoće.

Osamljenički individualizam izražen je u nekoliko pjesama *Preobraženja.* Tako npr. u pjesmi *Mladić,* u kojoj pojedinac korača slušajući svog demona. Spomenimo i pjesmu *Mučenik* gdje Šimić izražava martirij samoće. To je samoća pozvanog, odabranog, nalik na samoću proroka. Ona nije apsolutna, jer je upućena na druge i za druge je:

i pozvah vas u zemlju
Novi Život

(Mučenik)

Ta je samoća ublažena jednim »mi«. Od nekoliko takvih pjesama iz *Preobraženja* izdvajam pjesmu *Put* koja se po mom mišljenju odnosi na plural jedine zajednice kojoj pjesnik u to vrijeme pripada. To je zajednica »nosača Duha«, stvarača. Oni su se zaputili u nepoznato, na putu su prema neotkrivenom:

Mi idemo u tamno neizvjesno
U mraku mnoga slaba srca mru
— — — — — — — — — —
I kad se ispred naših očiju
zacrveni jutro zvijezda kojima smo išli
naše duše
pozdravit će iz svog bola
jutro ispunjenja tihim osmijesima

Čitamo u Šimićevoj prozi: »Činjenica da je kultura opća težnja ljudskog duha od njegova prvog početka do danas sili nas da mislimo da je ona baš smisao naš zemaljski. — Mi stvaramo kulturu, mi idemo prema svojem zemaljskom smislu.« I dalje: »oni idu kroz noć ove zemlje i nose visoke baklje koje osvjetljuju crne puteve kroz vrijeme. — Nosači duha, stvarači« (*Proza* I, str. 145—146). To su ovi »mi« pretežnog dijela pjesama u *Preobraženjima*. U ovoj fazi svoga stvaranja Šimić u kulturi vidi smisao zemaljskog života, smisao zemlje. Kultura ide za preobrazbom zemlje. Njen nosilac je rijedak pojedinac, prema tome osamljen. Njegova izuzetnost i dostojanstvo su u stvaranju. Ta osamljenost može biti, kako smo vidjeli ranije, potencirana do mučeništva. Plural »mi« je ne dokida, jer su stvaraoci kulture veoma rijetki, »strše« iznad ljudskog prosjeka često ne znajući jedan za drugoga. Sadržaj kulture, premda to Šimić izričito ne spominje pretežno je etičan. Ovdje, međutim, dobiva svoje mjesto i nova umjetnost o čemu će kasnije biti govora.

IV

Za shvaćanje Šimićeve poezije i cjelokupnog duhovnog stava važan je napis što ga je objavio u »Vijavici« 1918. (3. srpanj), a nosi naslov *O muzici forma*. Pjesnik ovdje iznosi određenu svoju metafizičku estetiku. U *Preobraženjima* nalazi se niz pjesama koje barem pretendiraju na metafizičnost. Ta je metafizika mnogo jasnija ako se prouči spomenuti Šimićev napis. On vjeruje u jedan prvotni princip. To je »stvaralački Duh«. Kada je htio da postane tijelo zaodjenuo se u neizbrojne forme stvari. Iz Duha, prapočela, potekao je i čovjek. On je u prirodi ujedno i najviša forma Duha. Svaka je stvar kreacija prapočetnog Duha, ona je njegov govor. Svaka je sposobna i podobna za umjetnički izraz, samo što ljudska praktičnost zanemaruje iskonski govor stvari, koji najbolje razumiju dijete, primitivac i umjetnik. Praktična strana stvari krije njeno božansko porijeklo, njihovu dušu, njihovo »Unutra«.

»Stvari su izgubile djevičanstvo prvih dana svoga nastanka u rukama filistra i naučnika.

Forma svake stvari jest njena unutrašnja muzika. Božanstvo je iskonski muzika koja se preobrazila u plastiku. Plastika, materijalni realitet stvari, iskonski je glazba.

Golotinja svake stvari je zvuk.

Linije ženina lica, grudi, ruku, nogu, zvone, otkrivaju u svojoj muzici sakriveno božansko. Ženine kose zvuče, pjevaju, kriče iznutra: unutrašnja muzika beskraj otvara. Ženina bijela ruka zasjavši u noći, budi svojim ćutljivim krikom umrtvljeni život duše.

Linije stabala na promenadi, linije kuća koje ispijaju sunce u svoje prozore, linije brežuljaka koje plešu ples svojih velikih elipsa u doline, te linije zvuče svoju muziku, pjevaju svoju dušu.«

Unutarnja duša neke stvari, dakle božansko u njoj jest njena forma. Dvije su vrste formi: forme prirode i forme umjetnosti. Stvari u prirodi treba »odstvariti« da bi se vidjela njihova duša, forma. Valja ih lišiti praktičnog i znanstvenog aspekta, koji sakrivaju njihovu dušu. Tako ih pokazati u njihovoj pravoj slici, formi. To je posao umjetnika, koji pokazuju stvari kao ono što one istinski jesu, forma, izraz.

»Stablo koje je umjetnik svojim sredstvima naslikao na platnu, oslobođeno je, odstvareno, nije više stvar koja ima jednu praktičnu nego jednu duhovnu svrhu. U pjesmi riječ voda ne sjeća više na vodu koja se pije ili koja okreće mlin.

Forme se umjetnosti razlikuju od forme prirode po tome što su »odstvarene« lišene svake praktične svrhe ili znanstvenog aspekta. One nam se pojavljuju u svojoj oslobođenoj formi kao ono što jesu u svojoj iskonskoj istini. Umjetnik ima tu sposobnost da nam predoči svijet i svaku kreaciju kao ono što ona jest u kreaciji božanskog Duha. Najapstraktnija od svih umjetnosti, muzika, najpotpunije apstrahira, odstvaruje stvari.

Treba da sve forme umjetnosti slikarstva ili kiparstva ili plesa ili riječi doživljujemo kao muziku.

Golotinja svih stvari: cijeloga je svijeta zvuk.«

S obzirom da Šimić iznosi ovdje jednu metafizičku estetiku zanimljivo je kako gleda samu vjeru.

»Ako je religija također neka spoznaja, onda je ona niža spoznaja. Već sama potreba vjere, to je nestašica spoznaje. Ako spoznajem da jesam, to je svakako više nego da vjerujem da jesam. Ljudi su prestali da spoznaju božansko kad su počeli vjerovati da ima božansko. *Credo quia absurdum est.*«

Čovjek je prvotno bio primitivac i on je poput djeteta slušao govor stvari, percipirao dušu stvari, formu božanskog. Obrazovanjem i praktičnom zauzetošću izgubio je tu sposobnost percepcije forme koja je neposredni izljev božanskoga. Božansko više nije vidio i tek tada je nastala potreba da vjeruje u nj.

»Vjernik vjeruje. Umjetnik spoznaje ono što vjernik vjeruje. Vjernik vjeruje ali je slijep. Umjetnik ne vjeruje ali vidi. No vjeruje jer vidi.«

Umjetnost je Šimiću zamijenila religiju[3], jer joj je superiorna. Umjetnik nema potrebe da vjeruje jer vidi ono u što vjeruje vjernik. Pjesnikov stav prema umjetnosti i njenim mogućnostima vrlo je optimističan. Ona je jedini autentični organ spoznaje božanskog, koje se ostvarilo u nebrojenim stvarima kao njihova unutrašnja forma. Otpada potreba vjere, jer umjetnik ima evidenciju onoga u što vjernik vjeruje.

Šimić, međutim, nije nikakav nadvjernik poput kakva religiozna mistika koji je nadišao pučku religioznost. On je monist, imanentist.

»Nema druge Djevice Marije osim ove koja je i duša i tijelo od boje ili od mramora ili od riječi. Ona je na nebu ali je nebo na zemlji. Nije san koji vjernik sniva, nego kao ovaploćenost koju vidimo. Ne treba netko da uzađe na nebo ako hoće da je vidi.

Religije mru, nestaju.«

Religije zamjenjuje umjetnost kao najviša spoznaja.

(Ma kakve primjedbe imali mi na ovaj Šimićev napis, umjetnički on je veoma vrijedan. Pojedini njegovi odlomci pripadaju njegovim antologijskim tekstovima i mogli bi se uvrstiti u izbor njegova pjesništva.)

---

[3] Možda nije suvišno sa stajališta teologije razmotriti Šimićeve tvrdnje. On upada u jednu bitnu pogrešku, a to je nekritička idealizacija umjetnosti. Kratak odgovor na njegove teze bio bi ovaj: prava umjetnost doduše demonstrira božansko, ali samo kao usporedbu. »Alles Vergangliche ist nur ein Gleichniss« rekao bi Goethe. Lik i usporedbu pjesnik zamjenjuje doslovnom stvarnošću.

Citirane misli nisu samo zanimljive po sebi, one nam otvaraju put za bolje razumijevanju niza Šimićevih pjesama. Da su ih kritičari više uvažavali ne bi toliko tumarali oko njegovih stihova ne nalazeći vrata koja im otvaraju njihov smisao. Tako su stanovit broj njegovih pjesama tumačili samovoljno proglašavajući svoje vlastite asocijacije i domišljatosti onim što je pjesnik doista mislio. To vrijedi i za samu prvu, uvodnu pjesmu u *Preobraženjima* čiji se smisao otvara čitaocu tek onda kad uzme u obzir njegove spekulativne stavove iz istog razdoblja (*Pjesnici*):

Pjesnici su čuđenje u svijetu

Oni idu zemljom i njihove oči
velike i nijeme rastu pored stvari

Naslonivši uho
na ćutanje što ih okružuje i muči
pjesnici su vječno treptanje u svijetu

»Pjesnici su čuđenje u svijetu«. Ono što nisu ni praktičan čovjek ni znanstvenik. Pjesnik je bliži primitivcu i djetetu ali je, dakako, na višem stupnju. On je sposoban da »odstvari« stvari, da ih sagleda u njihovoj unutrašnjoj formi, iskonskoj zamisli božanstva. »Oni idu zemljom i njihove oči velike i nijeme rastu pored stvari«. Oči rastu. To je ekspresionistički, potencirani izraz za napregnutost pjesničke egzistencije, pozornost što mobilizira pjesničko biće. Pjesnici se naprežu da proniknu stvari, sagledaju ih. Točnije (vidjeli smo da je za Šimića glazba najadekvatniji izraz umjetnosti), oni slušaju da čuju tajnu, skrivenu glazbu stvari, glazbu oblika. »Naslonivši uho na ćutanje što ih okružuje i muči« — stvari se na prvi pogled ne pokazuju kao ono što jesu, naime izljev božanstva, čisti oblik. One se tako manifestiraju »uhu« koje nastoji da ih čuje. To je umjetnikovo uho. Ono nastoji da čuje glazbu stvari. Sada nam je jasno zašto prelaženjem od aktivnosti oka na aktivnost uha Šimić intenzivira aktivnost umjetnika, pjesnika. »Uho«, dakako unutarnje, važniji mu je organ od »oka«, jer je najapstraktnija, »najodstvarenija« forma stvari glazba. »Oko« npr. može da zapazi čistu liniju, no ono što je najbitnije u njoj — glazbu i stanovite optičke forme — percipira »uho«. Odatle pokazana gradacija u ovoj Šimićevoj pjesmi nikako nije slučajna.

»Pjesnici su treptanje u svijetu«, oni su sol zemlje, njen nemir, srh. Njena duša. Ono što nisu ni praktičan čovjek ni znanstvenik, koji su zapravo slijepi pristupajući stvarima na način koji ih priječi da sagledaju njihovo pravo lice.

V

Nije suvišno razmotriti daljnje Šimićeve metafizičke koncepcije. Ne treba posebno spominjati da on nije svagda strogo dosljedan kao kakav sistematičar, nego i kontradiktoran kakvi su i sami impulsi života i misli. O njegovoj temi »Bog« već smo govorili. On je razvija u nizu pjesama na različite načine. U pjesmi *Mladić* Bog mu je subjektivni demon, vlastita etička-estetska obuzetost:

Ja poznam ponos mrk i tvrd
sa smjelim upravljanjem korakom što gazi
i s uhom koje iznutra
glas svoga Boga sluša

Ovo uho ne sluša glazbu što je duša, bit stvari, već poziv, misiju osobe. To je jednokratna misija što pripada samo ovoj određenoj osobi. Pjesnik ovdje poistovećuje Boga s onim što osjeća kao svoje poslanje, a što ga u najdubljoj dubini njegova bića čini onim što jest. Okvirno rečeno to je etičko-estetska zadaća što je ima obaviti kao jedan od »nosača Duha«.

U *Molitvi na putu* Šimić je teist u smislu kršćanskog vjerovanja u providnost. Ovom je pjesmom načeo temu koju dalje nije opjevavao. Ostala je samo u začetku. Stječe se dojam da se pjesnik u *Preobraženjima* tek s nekoliko strana približava apsolutu, ali u pravcima koji se nigdje ne sastaju, već završavaju poput slijepih ulica. Oscilira između kršćanske teologije, svojevrsne deističke metafizike (ravnodušan Bog što živi neovisno o svijetu koji ide svojim vlastitim tijekom bez ičije intervencije izvana), ateizma i dovoljno ilustrirane estetske metafizike. U *Preobraženjima* se osjeća gubitak vjere i nemoć da se ona ponovno zadobije. Taj će gubitak kasnije biti još jače izražen. Šimićev »Bog mučitelj« nema više ništa zajedničko s kršćanskom objavom. Bog ovdje nije *summum bonum*, kvintesencija dobra i sama ljubav, već neka fizička sila, demon, božanstvo nalik na ona davnih idolskih religija.

Za nama stoji nevidljiv i svirep Bog
u mraku

U svakom slučaju kod Šimića je vidljiva teološka borba, čiji je ishod sad ovakav, sad onakav. U pjesmi *Otkupljenje* (također u *Preobraženjima*) on odbija kršćansku nauku o otkupljenju. I ovu pjesmu možemo dobro razumjeti iz napisa *O muzici forme*. Ona čak donekle nadopunja što je pjesnik ondje rekao. S pozicije izražene u tome članku osvrće se A. B. Šimić na učenje o otkupljenju:

Nas nitko nikad otkupio nije
Svaki od nas sin je božji
što s neba je u bijedu svijeta sašao

Mi smo želje Boga spuštene do zemlje
— Bog hoće
sve biti i sve živjeti —

U Boga mi se uvijek natrag povraćamo

(Zemlja: kratki izlet)

Bog — Šimićev stvaralački duh — želi da bude punina svega bitka i neposredno je na zemlju uputio svakog čovjeka kako bi umnožio svoj vlastiti život. U neku ruku evoluira, otjelovljuje se u svako biće da proživi svaku sudbinu. Čovjek i nije nego grana božanskog stabla što mu se vraća. Međutim, moglo bi se reći da ni Bog nije nešto samodostatno, puno u sebi, nego mu je potrebna kreatura da dosegne vlastitu punoću. Ne treba ni spominjati da je ta zamisao udaljena od objave i kako se oslanja na panteističko-idealističku spekulaciju.

U pjesmi *Budući* Šimić zastupa stanoviti transcedentni idealizam. Sva su bića već implicite sadržana u Bogu kao koštice u plodu. Ona se tek u tijeku vremena »ekspliciraju«, no njihovo javljanje nije pravi autonomni početak. Pjesnik ovdje usvaja neku vrstu platonizma. Šimićeva je poezija izraz živog čovjeka koji je sad ovakav, a sada onakav, dakle proturječan i kao impulzivno biće ne teži za logičkom sistemati-

jacijom svojih iskaza. Pjesnik pokazuje logiku srca koja može uključivati i kontradikcije, a da ipak ne napusti područje logosa. Tako npr. u pjesmi *Žene pred uredima* postulira Božju egzistenciju i istinu objave o postojanju drugog svijeta kao zahtjev srca kome je nepodnosiva pomisao da disharmonija ovoga svijeta ostaje to zauvijek, da bijeda ne nalazi kompenzacije, a pravda ne dobiva zadovoljštine. Šimić pokazuje agnosticizam i ateizam razuma, a teizam srca.

— — — — — — — — — — —
Kad gledam njih ja povjerujem
da jesi i da te mora biti,
i da je osim ovog jedan drugi svijet
u koji ćeš ih jednom izbaviti
— — — — — — — — — — —
Zar može biti
da za njih nema utočišta izvan moje pjesme

Ovdje nas također, kao i u svome eticizmu podsjeća na Kanta, dakako bez ikakvih vlastitih pretenzija na specifičnom području filozofije. Kao što njemački filozof u svojoj praktičnoj filozofiji iz postojanja moralnog zakona postulira postojanje Boga, slobode i besmrtnosti duše, negirajući racionalnu spoznatljivost, tako Šimić postulira iz svoga srca ono što racionalno ne prihvaća. Dok Kanta s obzirom na njegove postulate potiče moralni zakon, Šimića osjećaj nepravde što se nanosi ljudima. Ne treba ni govoriti o temeljnim razlikama. Kao pjesniku, a ne spekulativnom filozofu Šimiću ne služe kao most k Bogu principi, već srce, duboko ljudsko sažaljenje. I to treba dodati, mnogo manje sažaljenje prema sebi nego prema drugima, u našem slučaju ženama. Spram sebe je, tek s nekim iznimkama, pokazivao stoičku strogost. S obzirom na to, kako je danas moderno reći, provodio je »herojsku egzistenciju«. Konzekvencije takvog stava za poeziju slične su onima što proistječu iz njegova eticizma i stoga ih neću ponavljati.

Iz nekih pjesama napisanih nakon *Preobraženja,* s obzirom na stanovita mjesta kršćanske objave, izbija kolebanje. Tako je to u pjesmi *Marija.* Raspeće u istoimenoj pjesmi nije mu nikakav nadnaravni događaj, već jednostavno raspinjanje kažnjenika na križ, jezivo, strašno, no »sasvim ljudsko«, kao i stotine pogubljenja. Međutim u *Mariji* pridaje Šimić bogorodici tek djelomično obično psihologiju i ne može se posve oteti izvještaju evanđelja. Marija nakon svih »boli i muka« ostaje ono što je i u evanđeljima — ponizna službenica.

i da si na koncu
Svih muka i svih boli vidjela svoj poziv službenice
i smjerno prignula se pred zakonom koji tako hoće.

Jedino neevanđeosko u ovim stihovima jest onaj »zakon«. Marija se po duhu evanđelja priklanja volji Oca, osobe, a ne naprosto zakona. Iz toga štošta slijedi o čemu ovdje nećemo govoriti. Ipak bismo mogli primijetiti da pjesnik, uzevši u obzir čitavo njegovo djelo, nije dovoljno poznavao evanđelja. To mu ne možemo predbacivati, jer je bio vrlo mlad, a možda i zbog onoga što mu se u njegovo vrijeme u domaćoj sredini nuđalo kao kršćanstvo. U to dublje ne možemo ulaziti. Ipak, neka bude spomenuto, da je u cjelini opusa, njegov Bog, kako ga on shvaća, mnogo više Bog »pogana i filozofa« (Pascal), nego Bog kršćanske objave. To nam može baciti svjetlo na mnoga njegova ostvarenja.

Trenutačne provale vjere u Šimića uvijek iznova prevladava nevjera. Tako pjeva:

O kad bih barem vjerovao u uskrsnuće tijela
u onaj Sudnji dan
kad bi na glas groma: na silni glas Boga
poustali svi mrtvi iz grobova!

Al uskrsnuća nema
i mrtvi sve će sudnje dane prospavati dalje
u vječnost

(Čutljivi sastanak s prijateljem)

»O kad bih barem vjerovao . . .«. Iz ovih se stihova vidi da Šimić nije likovao nad svojom nevjerom, već kao da žali nad izgubljenom vjerom. Svijet nevjere njemu je bez mitskog ushita. U njemu prevladava nesavladiva zemaljska teža. Isključen je svaki vertikalni elan. Sve je konačno, beskonačnosti nema. Sve završava na rubu ovoga svijeta, u ograničenom i relativnom. U svemu tome jedno je sigurno: pjesnik ne pokazuje apsolutnu solidarnost sa zemljom kao jedan Nietzsche ili Rilke u jednoj nešto drukčije obojenoj varijanti (*Devinjske elegije*). Kod njega se vrlo često i u različitim aspektima osjeća nezadovoljstvo s posvemašnjim zemskim, o čemu će još biti riječi. Ne jednom on se pokazuje kao nezadovoljni, neuspjeli monist. Kroz njegov monizam stalno proviruje dualizam, koji nevjeru uzima kao nedostatak ili gubitak:

Ne lete više gore duše kao laste;
Čovjek u zemlju legne i sav se raspe.
K Bogu izgubismo pute.
Pjesnici stoje pred ništavilom i ćute.

(Prazno nebo)

Pjesnik ne kaže s Nietzscheom »Bog je mrtav«, već »k Bogu izgubismo pute«, svijet je demitiziran i sekulariziran. Ne likuje nad time poput njemačkog filozofa. Svijet bez Boga ne pruža neku novu, bolju šansu čovjeku, recimo mogućnost za afirmaciju natčovjeka. Naprotiv on nudi nipošto utješnu sliku ništavila.

Uz religioznu, druga komponenta što je osjećamo razvijenom u Šimićevu opusu jest etička. O tome je već bilo riječi, no kako poput ponornice uvijek iznova izranja u njegovu djelu, valja se na nju navraćati više puta. U spomenutom napisu *Muzika formi* piše i slijedeće: »Što su danas religije? Ako im se oduzme etika, koja nije samo svojina religije nego duboka potreba čovječanstva . . .«

(Nastavak u slijedećem broju)

O KNJIŽEVNO-KRITIČKIM POGLEDIMA ALBERTA HALERA

Nikola Batušić

Smjestiti danas Alberta Halera unutar tijekova novije hrvatske književno-kritičke i teoretske misli nije lako. Od novije naše kritike gotovo zaboravljen, s izuzetkom Nikole Ivanišina koji mu je posvetio opširnu raspravu,[1] gotovo bih rekao s obzirom na barem neke svoje teoretske zasade nepravedno zapostavljen, on sa svoje četiri tiskane knjige i mnoštvom porazbacanih eseja i rasprava, članaka i polemika, recenzija i osvrta po našim međuratnim i ratnim časopisima ostaje postrance od svih suvremenih retrospekcija na hrvatsku kritičku misao novijega datuma. Pa kada danas valja njegovo djelo ponovno promotriti iz blizine, ne znam nije li već proteklo i previše vremena, nisu li presahli već svi životniji sokovi Halerovih kritičkih spisa, i nije li ono ponajbolje iz njegova djela tek slika svojevrsne jednoplošnosti ovoga duha, prije no još uvijek živ dokaz njegova kritičkoga vitaliteta.

Javio se Haler ponajprije pjesmama vrlo skromna dometa, nekako na vrlo udaljenim rubovima moderne, ne u njezinu okrilju, još 1899. u »Bršljanu«, pa »Pobratimu«, tiskao je nešto stihova i 1911. u »Savremeniku«, ali sve to ne bijaše poezija snažnijih dometa, pa se Haler ubrzo i sam uvjerio da »Sonetima smrti«, kako bijaše nazvao jedan svoj ciklus, ili kojim drugim pjesmama, neće prodrijeti u maticu hrvatskog pjesništva. Pjevanja se ubrzo okanio, posvetivši se književnoj teoriji i kritici, i na tom mu je području i mjesto u suvremenoj hrvatskoj književnosti.

U svoje vrijeme osporavana, a i danas još uvijek vrlo sporna (ukoliko novijim raščlambama nije i potpuno oborena), Halerova istraživanja i rezultati što su iz njih proistekli, po svim su svojim obilježjima vukli snažno korijenje iz čvrstih osobnih pretpostavaka, kako intimne, tako i znanstveno-teoretske naravi.

Oba ova polazišta valja pobliže objasniti. Haler je naime gotovo cijeli svoj život proveo kao srednjoškolski profesor u Dubrovniku (od god. 1909. do god. 1940), udaljen od kulturnoga i političkoga središta Hrvatske, u neprestanoj težnji da se na književno-kritičkom području afirmira, pa je taj osobni, gotovo autsajderski položaj naspram ostalih aktivnih sudionika u hrvatskim književnim krugovima nastojao u prvom redu kompenzirati nijekanjem sviju svojih prethodnika na području koje je naumio kritički ispitati. Zatim je taj svoj odbojni i gotovo netrpeljivi, nerijetko i superiorno-ironičan stav još i podvlačio ne samo poricanjem njihova dotadanjeg mišljenja i stava, već je i objekt svoje kritičke prosudbe u velikoj većini slučajeva rušio s pijedestala gotovo nacionalnih svetinja u prah prosjeka, kao što to bjelodano pokazuju slučajevi Gundulićeva *Osmana*, te Preradovićeva i Kranjčevićeva pjesništva. Pozivajući se na iznijete životopisne trenutke koji neprijeporno imaju udjela i u kritičkoj metodi Alberta Halera, Nikola Ivanišin koji je možda bio i najpozvaniji da ih kao bivši Halerov dubrovački đak fiksira i iznese, ovako je okarakterizirao Halerov pristup pojedinu pjesniku: »Jedna od značajki Halerova pristupanja piscima i njihovim djelima jest njegov odnos prema prijašnjoj kritici, odnosno kritičarima, koji su prije njega pisali o istoj temi. Taj je odnos bio jasno određen, skoro isključivo netolerantan. Sve ono, što je u kritici napisano do Halera, nije bilo mnogo vrijedno, jer je osnovno stajalište takve kritike bilo neispravno i jedino on polazi s ispravnih pozicija i jedino će on stvari postaviti na svoje mjesto.«[2] Od Franje Markovića i Armina Pavića do Antuna Barca, Haler je tako u svojim raspravama srušio u prah i pepeo cjelokupnu hrvatsku književnu kritiku i nauku o književnosti, ne vjerujući nikome, ne povlađujući nikome.

Vjerujem da danas ne bismo ozbiljno raspravljali o Haleru (bez obzira što mu drago mislili o njegovu skidanju »aureola« i Gunduliću, i Preradoviću i Kranjčeviću) kada bi to rušenje pjesničkih »svetinja« bilo tek potez kojim se javnosti želi pokazati da negdje izvan domašaja katedara, naučnih skupova i književnih koterija postoji netko tko samim činom želi svratiti pozornost na sebe. Premda ne bih do kraja odbacio pomisao kako u tom Halerovu postupku ima nešto od provincijalne želje za samoisticanjem, valja čvrsto naglasiti kako on svoj kritički »strašni sud« nije započinjao ni iz čega, nespreman i nenaoružan.

Sada smo možda stigli do najbitnije komponente Halerove osobnosti. To je njegov znanstveno-kritički sustav, izgrađen i pripremljen kao poluga kojom će se služiti u svom preispitivanju hrvatske književne baštine. Na tom mjestu valja naglasiti i slijedeće: Halerove revalorizacije (u negativnom smislu) hrvatskih pjesnika objelodanjene su uoči šestosiječanjske diktature, i to u Beogradu. Knjiga o Gundulićevu *Osmanu* tiskana je kod Gece Kona 1929, a rasprave o Preradoviću i Kranjčeviću u »Srpskom književnom glasniku« 1928.[3] odnosno 1929.[4] I mjesto objavljivanja i ton ovih razmatranja i povijesni trenutak njihova pojavljivanja, reakcije na njih u hrvatskoj javnosti (ne sve!) htjele su, uglavnom, dokazati kako je Haler sve to unaprijed izračunao, nastojeći se približiti Beogradu zbog nekih osobnih računa. Danas je o tome teško govoriti, niti za kakve pretpostavke današnji promatrač raspolaže bilo kakvim vjerodostojnim podacima. Činjenice, pa donekle i Halerov jezik ovih rasprava (koji umnogome odudara od njegova inače čistoga hrvatskoga, ili u najmanju ruku specifično-dubrovačkoga izražajnoga idioma) mogli bi možda potkrijepiti jedno od sumnjičavih nagađanja. Ali činjenica da je i dalje ostao gimnazijskim profesorom u Dubrovniku (katedru na zagrebačkom Sveučilištu dobio je tek 1943, i to je umnogome pridonijelo

[1] Nikola Ivanišin: *Metoda i rezultati književne kritike Alberta Halera* — »Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru«, Zadar, 1960, br. 1. Neznatno izmijenjena ova je studija pretiskana u knjizi N. Ivanišina. *Dubrovačke studije*, Dubrovnik, 1966, str. 163—212, pod naslovom *Albert Haler*.

[2] N. Ivanišin, *Dubrovačke studije*, str. 207.

[3] A. Haler: *O poeziji Petra Preradovića*, »Srpski književni glasnik«, N. S. knj. XXIV/1928, br. 6, str. 426—439 i br. 7, str. 503—517 (ćir.).

[4] A. Haler: *O poeziji Silvija Strahimira Kranjčevića*, »Srpski književni glasnik«, N. S. knj. XXVII/1929, br. 4, str. 265—274, br. 5, str. 356—361 i br. 6, str. 434—443 (ćir.)

šutnji kojom je danas obavijeno njegovo djelo), posve otklanjaju sumnje u iskrenost njegovih kritičkih pobuda.

I upravo zbog toga što je u bitku ušao pripremljen i — iz svoga aspekta s duboko fundiranim estetskim sustavom vlastito transponiranih Croceovih kanona, mora se ovom dijelu Halerova rada prići s mnogo pažnje. Kada se, naime, danas običava pisati, pa makar i s manjim pretenzijama o našoj međuratnoj književnoj kritici, uvijek se tek uzgred naglašava kako je Haler zapravo jedini »Kročeanac« u tijekovima hrvatske književne kritike.[5] To je nepobitna istina, ali čini mi se da to njegovo »kročeanstvo«, tj. ugledanje na estetiku i filozofiju Benedetta Crocea nije još posve rastumačeno. Isto tako nije temeljna Halerova knjiga *Doživljaj ljepote* dovedena u izravniju svezu s fundamentalnim Croceovim djelom. Jer Haler svoje oštre i nesmiljene kritičke strelice nije odapinjao isključivo zbog neka osobna zadovoljstva, On je na svoj pohod pošao, kako je to vrlo dobro i slikovito rekao N. Ivanišin — »naoružan ubojitim oružjem iz Croceova arsenala«. Kao možda rijetko tko prije njega, Haler je najprije izgradio svoj estetički sustav, a onda se je, ravnajući svoje pero isključivo prema njemu, zaputio u neke predjele hrvatskoga pjesništva, kako bi, po njegovu mišljenju, raščistio sporna mjesta. U tom postupku ima vrlo mnogo hrabrosti, ali i znanstvenoga poštenja. Premda je njegova knjiga *Doživljaj ljepote* izašla tiskom tek 1943. u Zagrebu, po mnogim se usputnim opaskama autorovim, a konačno i po nekim fragmentima iz nje objavljivanim po raznim književnim časopisima, može vrlo lako zaključiti da su njeni temelji niknuli tridesetih godina, dakle upravo u vrijeme izlaska iz tiska knjige o Gundulićevu *Osmanu*. Tako je Haler najprije teoretski raščistio sam sa sobom neka sporna pitanja, temeljito izgradio vlastiti filozofski i estetički sustav, a tek se onda po njemu ravnao. I sve što je napisao — s iznimkom nekih poglavlja svoje kasnije knjige *Novija dubrovačka književnost* — izvire iz njegova poimanja »ljepote«, te estetske kategorije što, po njemu, mora biti i jest preduvjet umjetničkom djelu. U ponešto opširnu i na momente konfuznu djelu, s mnogim digresijama u povijest estetskih teorija (kao da je i u strukturi knjige želio naslijediti i presaditi Crocea), Haler je objasnio svoju kritičku metodu, ponajprije u svom eseju *Je li estetska kritika jednostrana?* Tu je sažeo svoj kritički sustav do najkraće moguće mjere, zastupajući misao da je promatranje geneze umjetnine nepotrebno, a bitan je isključivo njen sadržaj. »Tražiti od pjesnika *socijalnu problematiku*«, govori Haler suprotstavljajući se sociološkoj teoriji književnosti, »znači nasilno zanijekati svijet pjesništva i umjetnosti, u koji su veliki duhovi kao predstavnici čovječanstva izlili sve ono što znači najneposrednije, najtoplije i najkonkretnije »ja« čovjekovo. Svrha je umjetnost — umjetnost, ali ne u smislu l'art pour l'artizma, koji tim načelom niječe sve ozbiljne sadržaje; u umjetnost mogu ući svi sadržaji, ali uz uvjete da su umjetnički doživljeni.«[6] Premda ne doslovan poklonik Crocea u ovom pitanju forme i sadržaja, Croce će dapače reći kako »između kvalitativne prirode sadržaja i forme nema nikakve zajednice *ni prijelaza*«,[7] Haler je u svim zgusnuto-teoretskim dijelovima svojih spisa, pa nalazili se oni i izvan knjige *Doživljaj ljepote*, toliko ta svoja »opća mjesta« zgusnuo do strukture Croceova načina mišljenja, da je zapravo

[5] Usp. Petar Lasta u Predgovoru knjige *Hrvatska književna kritika*, sv. IX, Zagreb 1966, str. 13—15.

[6] A. Haler, *Doživljaj ljepote*, Zagreb, 1943, str. 192—193.

[7] Benedetto Croce, *Estetica, come scienza dell'espressione e linguistica generale-teoria e storia* — preveo Vinko Vitezica, redigirao prema izdanju iz 1958. Milivoj Mezulić, izdanje »Naprijed«, Zagreb, 1960, str. 30—31.

na svakoj svojoj stranici bio njegovim najodanijim zastupnikom »najintimnije uvučen u njegovu kritičku metodu«, kao što je to vrlo dobro primijetio, premda ne zalazeći dublje u srž problema, Ivan Focht.[8]

Neke Croceove zasade Haler je varirao do osebujnih formulacija koje su, međutim, kod njega ostale pomalo i neobjašnjene, često čak i nebulozne. Bez obrazlaganja, bez temeljnih i neophodnih filozofskih dedukciju, on je u pojedina svoja poglavlja umetao gotove formule, često aforistički koncipirane, ne dodavajući im potrebna tumačenja, ne obrazlažući njihovu primjenjivost u književno-kritičkoj praksi. One kao da postoje bez sveze sa živom književnom materijom. Tako je, na primjer, »kao prvi uslov pjesničke sugestivnosti« (a on vrlo često insistira na toj *sugestivnosti* pjesnika!) podvukao »toplu konkretnost«, što već kao formulacija nabačena u kontekstu djeluje više ishitreno nego znanstveno i teoretski dokumentirano. Umjetnosti kao takvoj, Haler kao da oduzima pravo izravna dodira s tlom na kojem je ponikla, protežući svoja obrazlaganja na polje apstraktne teorije o »svemoći lijepoga«. Za njega je tako »umjetnost sinteza čuvstva i mašte, ali slika mašte ne smije biti intelektualnoga značaja, dekorativnost i simbolika moraju izvirati iz srca, a ne iz mozga«.[9]

Haler uopće bijaše sklon čestim i podosta nepreciznim, pa stoga i mjestimice pretencioznim formulacijama svojih estetičkih nazora na umjetnost i književnost napose, tako da svaki njegov opširniji rad vrvi gotovim i kao svemogućim rješenjima za pojedina estetska pitanja. To su njegova »opća mjesta«, jamačno njemu vrlo jasna i razumljiva, ali današnjem čitaocu ta uporišta njegove kritičke metode, s tek povremenim pozivanjem u pomoć konkretnih primjera iz naših i svjetskih književnosti, izgledaju doduše kao gotovi i čvrsto oblikovani produkti određenoga načina mišljenja, no ostaje pokatkada sakriven tijek autorovih misli koje su prethodile ovakvim rješenjima. Pa i njegova najambicioznija knjiga, *Doživljaj ljepote*, nesistematična je zbog raznorodnosti pristupa građi. U njoj je ponajmanje prostora posvećeno književnim pitanjima, što svjedoči kako je Haler malo pažnje posvetio postupnom uvođenju čitaoca u svoj kritički sistem.

Valja ove tvrdnje osvijetliti barem dvama ili trima primjerima. U predgovoru svojoj knjizi *Doživljaj ljepote* Haler, govoreći o njenu temeljnom problemu — estetskom doživljaju, kaže da se on »ne smije ispitivati na doživljaju umjetnički neosjetljiva čovjeka, već na doživljaju umjetnički osjetljiva čovjeka«.[10] Pri tom ni na jednom mjestu svoje opširne rasprave nije kasnije spomenuo što nekoga doista čini umjetnički »osjetljivim«, a što pak »neosjetljivim«. Listajući tako njegovim djelom nailazimo i na druge formulacije koje su u svakom slučaju zanimljive, ali budući da su ostale neobrazložene, pomalo netemeljene i bez stvarne podloge, mogu nam danas poslužiti isključivo kao ilustracija Halerova načina mišljenja, nikako pak kao neki gotovi oblici estetičkih istraživanja kojima bi mogli dometnuti današnje naše iskustvo i preobraziti ih tako na korist ovom vremenu. »Kultura je najtvrđi temelj država, ali kultura u smislu sklada svih duhovnih dobara«[11] tvrdi Haler, ali nam i opet mnogo toga ostaje dužan, prvenstveno pak objašnjenje što je to »sklad svih duhovnih dobara«. Ili: govoreći o Marinu Držiću, on mu zamjera što njegova komika ne izvire »iz ozbiljno

[8] Ivan Focht, *Šta je živo a šta mrtvo u Croceovoj estetici*, predgovor cit. izdanju, str. I.

[9] *Novija dubrovačka književnost*, Zagreb, 1944, str. 277.

[10] *Doživljaj ljepote*, Zagreb, 1943, str. 5.

[11] *Novija dubrovačka književnost*, Zagreb, 1944, str. 6.

središnjega čuvstva«,[12] a to je i kao zamjerka i kao zahtjev upućen i prema ostalim piscima, nedostatno da bi moglo biti smatrano precizno oblikovanom estetičkom formulom, iza koje stoji dugi put utvrđivanja i pozitivnih i negativnih estetičkih obilježja pojedina pisca.

Smatrajući *ljepotu* i poticajem za estetičko prosuđivanje, ali i jedinim pravim metrom kojim će moći izmjeriti neke vrijednosti, on je upravo toj estetskoj kategoriji posvetio najviše svojih razmatranja. Ne samo u knjizi koja taj pojam nosi u svom naslovu, već i u mnogim esejima, Haler je doticao problem »lijepoga«, pak je zacijelo jedan od najkarakterističnijih njegovih zaključaka ovaj: »Ljepota se nikada ne javlja sama, nego uvijek u društvu s mudrosti i plemenitosti: istinito, dobro i lijepo sastavni su dijelovi jedne cjeline, Duha. Konkretna toplina ljepote zagrijava misao, a ova osvjetljuje putove plemenitom djelovanju«.[13] Ma koliko god se trudili i pokušavali razumjeti Halerove namisli, ne možemo odobriti ovakvo postavljanje zaključnih estetskih pitanja izvan problema konkretnih i zadanih povijesno-socijalnih podloga na kojima su se svi sukobi između halerovskih estetskih konstanta i događali.

Upravo zbog toga jer je želio udaljiti književno djelo od mnogolikih čimbenika po kojima ono postoji čvrsto usidreno u tkivu jedne nacionalne književnosti, Haler je — pokušavajući i nastojeći u praksi primijeniti svoje teorije — bivao osamljen, napadan, a danas je, uglavnom, zaboravljen. Tri njegova najprijepornija teksta to najbjelodanije i dokazuju. Želeći primijeniti svoju teoriju, koja je, kako smo vidjeli određena varijanta Croceovih estetičkih mjerila, samo, usudio bih se reći zamagljenija, nepreciznija i mjestimice proizvoljnija, Haler je prišao trojici hrvatskih pjesnika. O Gunduliću je objelodanio oveću raspravu tiskanu u posebnoj knjizi o Preradoviću i Kranjčeviću opširne eseje.

Najviše vrijednosti odrekao je Preradoviću. Zanemarivši i vrijeme i posebno pitanje razvoja hrvatskoga književnoga jezika u doba nastajanja Preradovićevih pjesama, oštro primjenjujući svoje stroge kanone, Haler kod Preradovića nije našao mnogo dobrih stihova. Ili drugim riječima — negirajući sve prethodne sudove o Preradoviću, on je ispravljajući Markovića i Vodnika, dokazivao kako u tom pjesništvu nema slike umjetničkih osobnosti, već je sve podređeno ishitrenim metaforama, nasilnim rimama što odaju pokatkada znanje stihotvorstva, ali ne i odraz iskrenoga nadahnuća. Minucioznim analizama (a u sitničavim, gotovo mikroskopskim nabrajanjima versifikatorskih pogrešaka, stilističkih nesklapnosti i nepjesničkih metafora Haler uvijek bijaše izdašan u želji za što pregnantnijim osvjetljavanjem vlastitoga suda), on je prema svojim unaprijed postavljenim normama dokazao kako Preradović nije pravi pjesnik, već da su neke njegove vrijednosti isključivo u »didaktičko prosvjetiteljskoj tendenciji« i pokatkada u patriotskom podtekstu poneke njegove strofe. Problemi i pitanja koja su međutim vrlo bitna, a to je ne samo stupanj razvoja hrvatske poezije do Preradovića, već i mogućnosti koje je ondašnji izražajni idiom mogao pjesniku pružiti, Haler je zaobišao, ili ga ne hoteći vidjeti, ili pak smatrajući da ovi, možda upravo za Preradovića ključni trenuci ne mogu utjecati na strogo postavljene zahtjeve, koje je on, Haler, postavio svakom pjesniku u trenutku pristupanja njegovu stihu.

Ne manje porazna jest i ocjena Gundulićeva *Osmana*. Knjiga o *Osmanu* jest svakako najambiciozniji Halerov kritički pothvat. Već je u *mottu* svoje knjige napisao slijedeće: »Mislim da se historiografu knji-

[12] Nav. dj. str. 11.
[13] *Novija dubrovačka književnost*, Zagreb, 1944, str. 18.

ževnosti nigdje ne pruža tako zgodna prilika da *metodu* istraživanja i pismom i govorom jasno prikaže, kakva treba da bude, nego upravo kad mu je dano, da u red svede kriva mnienja, koja o kakvoj partiji literature dugo kolaju, te su već kao u krv prešla.«[14]

Odmah se u početku oborio na »konvencionalno slavljenje« *Osmana*, nalazeći niz prigovora svim književnim kritičarima i povjesničarima koji su prije njega pisali u toj temi. Tako nije imao nikakvih obzira niti prema najstarijem među njima — Franji Markoviću, a niti prema najmlađemu — Antunu Barcu. Konačan sud o prethodnim raspravama posvećenima Gunduliću Haler je sažeo do oštroga zaključka da su »nacionalna gledišta, kulturna, etička, jezična i metrička, uzdignula »*Osmana*« nepravdano«.[15] Gunduliću je Haler suprotstavio Tassov ep *Oslobođeni Jeruzalem* i oba je pjesnička djela vrlo pažljivo uspoređivao. Mislim da bi upravo u ovom trenutku valjalo reći i ponešto o Halerovim namjerama komparativnih ispitivanja hrvatske književnosti naspram stranih. U odnosu Gundulić — Tasso on je prvi puta opširnije progovorio o tom problemu, a neće ga napustiti niti tijekom ostalih svojih kritičkih spisa, napose u nekim poglavljima knjige *Iz tuđih književnosti*. U stranih je pisaca naime Haler uvijek nalazio više »iskrenoga nadahnuća« no u naših, njihovi su pjesnički ili prozni oblici bili produkt »čuvstva«, kod naših je to, naprotiv, bila tek dobro naučena tehnika — stihotvorstvo. Pretpostavljajući strane, posebno talijanske pjesnike našim književnicima (napose u slučaju Tasso—Gundulić), Haler ni u jednom slučaju nije na strance primijenio svoj strogi kriterij, koji kao da je postojao isključivo zbog naše književnosti, pogodan upravo za dokazivanje neke provincijalne zaostalosti, perifernoga položaja u sklopu evropskih književnih stremljenja. Valja samo svrnuti pogled na njegove eseje o talijanskim književnicima Leopardiju, Pascoliju i D'Annunziju, pa će odmah svakome biti jasno da je u njima Haler gledao uzore, vrhunce i neprijeporne vrijednosti, dok domaćim pjesnicima odricaše upravo ono što je po njemu izdiglo strance, nijekao im je izvornost čuvstva. To nije bilo neko namjerno potcjenjivanje. Haleru se ne smije pripisivati tendenciozno rušenje hrvatskoga pjesništva (kao što to mnogi pisahu polemizirajući s njegovim isključivim stavovima), Haler je naprosto smatrao da većina hrvatskih pjesnika što ih je bio promatrao pod svojim kritičkim povećalom ne mogu podnijeti vlastito propisane estetske kanone, i stoga im nema mjesta na hrvatskom Parnasu.

Ali valja se još jednom vratiti ocjeni *Osmana*. Pedantno i postupno, Haler je od stiha do stiha raščlanio Gundulićev ep i došao do porazna zaključka da »Gundulić nije našao vlastitu riječ, vlastiti izraz, u kojemu bi drhtao njegov nepatvoreni doživljaj; nepobitna je činjenica da Gundulićevi likovi govore mjesto da djeluju, da oni ne stoje na svojim nogama, da su, u jednu riječ, mehanizovane, tuđe kreacije«.[16] Gundulić je hladan, proračunat, pun želje za retoričkim efektima, dok je naprotiv pjesnik s druge strane mora, Tasso, iskren i njegov izraz »trepti od unutrašnjeg uzbuđenja«.[17] Stoga predlaže Haler da se *Osmana* u »ime prave poezije mora skinuti s pijedestala — što ne znači da je time dirnuta njegova kulturno-nacionalna važnost«.[18] Karakterističan je upravo ovaj zaključak. Odjednom uvodi Haler pojam »prava poezija«, a da prethodno nije previše razložno objasnio bit »te njegove prave poezije«,

[14] *Gundulićev »Osman« s estetskog gledišta*, Beograd, 1929, str. 2.
[15] Nav. dj, str. 89.
[16] Nav. djelo, str. 90.
[17] Nav. djelo, str. 91.
[18] Nav. djelo, str. 91.

koja može biti »trepet unutrašnjeg uzbuđenja« (kao u Tassa, na primjer) ili što drugo, samo ne Gundulićev ep. Jednako tako uviđa jamačno Haler da će izazvati bijes kritike a i širih nacionalnih krugova ovakvim svojim stavom, pak spominje »kulturno-nacionalnu« vrijednost *Osmana*. No kakva je ona, i koja su joj bitna obilježja ostaje neobjašnjeno, jer Haler, kako već rekosmo, nije htio književno djelo usidriti u vrijeme i prostore njegova nastanka, već ga je kao u laboratoriju promatrao pod staklenim zvonom svojih teorija, ne želeći da ma i jedan njegov redak stupi u dodir s okolinom iz koje niče. Tražeći često »ne tehničku vještinu i intelektualne elemente, već zgusnuti pjesnikov duhovni trepet«, Haler je samo pokazao kako su njegove metode apstraktne, često i neobjašnjive, jer ne treba mnogo domišljatosti da se ustanovi kako taj svemogući »duhovni trepet« jest zapravo kategorija nebulozna i proizvoljna, pak je za nekoga lako dokučiva, dok će je drugi uzalud tražiti i u najboljih književnika.

Ni Kranjčević nije kod Halera prošao bolje od prethodnika, a kako je oštro sudio dubrovački kritik o prvom modernom pjesniku hrvatskom, najbolje dokazuje činjenica da je odricao sve vrijednosti onim pjesmama koje su potonji kritičari proglasili za najbolja Kranjčevićeva ostvarenja. Satiričku notu Kranjčevićeva pjesništva Haler uopće nije priznavao, jer satira za njega ne bijaše umjetnost upravo zbog njene neminovne sveze sa društveno-političkim prilikama u kojima živi pjesnik. Tako je veliki dio Kranjčevićevih stihova proglašen lošim, tendencioznim i ishitrenim.

Osebujna, zanimljiva i zacijelo danas najvrednija Halerova knjiga jest ona koja nosi naslov *Novija dubrovačka književnost*. Premda sklon popustljivijim pogledima (obzirom na prethodne oštre stavove i zahtjeve), bez ubitačnih vlastitih estetskih i kritičkih mjerila, Haler je ovdje donio niz zanimljivih portreta, croquisa, pa i većih književnih studija o književnicima i javnim radnicima rodnoga grada. I sâm zaljubljen u dubrovačke mîre, Haler nije mogao nastupiti kao oštar kritičar, previdio je mnogu ishitrenost dubrovačkih minornih pjesnika devetnaestoga stoljeća. Uzvisio je pak neke, kao npr. Vodopića, do sasvim stvarnih i danas s pravom uvažavanih vrijednosti. U slučaju Vojnovića bio je oštar, i to je svakako najbolji esej njegove knjige. Potpuno je jasno shvatio da Vojnovićeva dramska ostvarenja nemaju vrijednosti ako izlaze iz okvira dubrovačkih problema. I njegove mitsko-nacionalne drame i njegov kozmopolitizam zaodjenut u dramsku fakturu ne doniješe mu ni priznanje kritike ni uspjeha na pozornicama. Ono po čemu ostaje, to je *Ekvinocijo* i *Dubrovačka trilogija*, a to je Haler obrazložio dokumentirano, precizno i uvjerljivo. Uopće, u ovoj njegovoj knjizi ima i ponajmanje sklonosti prema praznom estetiziranju, Haler je uvijek konkretan, pa čak i odstupa povremeno od svojih ustaljenih principa — on pokatkada dovodi u svezu književno djelo sa širom pozadinom na kojoj ono niče. To je mogao učiniti zbog toga što mu svi književnici spomenuti u knjizi bijahu intimno, neki i osobno bliski, što su bili djeca grada koji je Haler tako volio, pak je u toj intimnoj projekciji vlastite pripadnosti Dubrovniku Haler izgubio svoje oštro, često i herostratsko pero, prevaren možda od ambijenta u koji je nehoteći uronio. Njegova je najbolja knjiga tako zapravo u mnogim dijelovima suprotna intencijama koje je na drugim mjestima tako gorljivo propovijedao. Lišen vlastitog oružja postao je ljudskiji, prisniji, prilazeći piscu kao pomagač, a ne poput unaprijed na obaranje spremnoga napadača.

Kao analitik mnogih Shakespearovih drama Haler nije bio ništa drugo do promicatelj svojih književno-kritičkih nazora. On je, kao u-

ostalom i mnogi šekspirolozi i prije i poslije njega — a u tome i nema ništa lošega, promatrao drame kao književnu vrstu, ali ne i kao djelo pisano za pozornicu. Kazališna ga praksa nije u tim pitanjima zanimala, pa se njegovi shakespearski eseji možda stoga i doimlju pomalo prazni, teoretski suhi, kao da se radi o materiji koja inače ne živi tako bujnim životom na svim svjetskim pozornicama. Odnosi među protagonistima, »sukob ljepote i rugobe, dobra i zla, tragičnost klonuća volje, tragičnost nesnalaženja osjetljivih i profinjenih karaktera u surovosti praktičnog života«,[19] to su bila počela što ih je istraživao u desetak Shakespearovih drama.

Prividno apolitičan, tragač za lijepim, on je ipak na kraju eseja o *Oluji* poistovjetio Kalibana s materijalističkim barbarstvom koje vlada u jednom dijelu svijeta, i tu je, čini mi se, prvi puta napustio svoju dotadanju putanju nezainteresiranoga estetičara. Možda je tome kriva godina 1941, možda i neki njegovi osobni razlozi, tek Haler je doživio upravo ono, što je pripisao nekim junacima Shakespearovih drama u netom citiranom odlomku. Tragično se nije snašao upravo on, osjetljivi i prefinjeni karakter, u surovosti praktičnoga života, u razdoblju II svjetskoga rata. Jamačno više primamljen no suglasan apriorno (u intimnim rastrzajima, mislim) s odlaskom među ljude koji mu zacijelo nisu zbog svoga totalitarizma mogli biti bliski, Haler se našao pod okriljem koje je tijekom cijela života, a posebice u svojim kritičkim spisima izbjegavao. On, željan uvijek prave poezije, »nutarnjih treptaja«, bio je u blizini svega onoga što se najmanje moglo obilježiti poetskim. Tragičnost nesnalaženja u datim prilikama upravo se paradigmatski uočljivo poigrala tim senzibilnim dubrovačkim profesorom.

Usprkos ovakvom finalu svoga životnoga puta, tom završetku zbog kojega se u posljednjih dvadeset i pet godina u nas o Haleru osim u dva navrata nije prozborila niti riječ, njegovo djelo ne smijemo potpuno zanemariti. Čini mi se da postoje dva temeljna razloga za to.

Uveo je u naše književno-kritičko podneblje osebujnu i po nekim obilježjima autonomnu metodu prosudbe, temeljenu na strogim estetskim kriterijima što su svoje korijenje vukli od Benedetta Crocea. Već bi pokušaj toga presađivanja croceanstva u naše sfere sam po sebi bio vrlo zanimljiv. Ali Haler je otišao ponekad i dalje od svoga uzora, sagradivši vlastiti kritički sustav. Nakon mnogih prethodnika, često diletanata, onih koji su se isključivo služili biografskom metodom, nakon Markovićeve estetike proizašle iz škole jednoga Herbarta ili Zimmermanna, pojavio se Haler propisujući nove kanone i osebujna mjerila. Možda više no njihovi rezultati, njihova je suština uzbudila duhove i potakla mnoge kritičare da mu se usprotive. Na prvom mjestu Antuna Barca, kako je to u svojoj raspravi, već ovdje citiranoj, prikazao Nikola Ivanišin. Možda su upravo neki dijelovi Halerovih kritičkih spisa nagnali Antuna Barca da se vlastitom metodom suprotstavi Halerovoj. Od Halerove izolacije književnoga djela ostalo je kod Barca malo, gotovo ništa. On uranja i stihove i prozu u gusto tkivo mnogolikih odnosa što se isprepliću oko njega i tek onda sudi. Tek poneki dio umjetničkog djela podvrgava se strogim estetskim kanonima, ali ne onako kao što je to činio Haler, već i opet pozivom na prethodnike i na prilike oko njega.

Reakcije što su ih izazvali Halerovi spisi imaju možda prividno sekundarno značenje o cjelokupnom vrednovanju Halerova opusa, ali mi se čini da su jednako vrijedne kao i najpozitivnije tekovine njegova

[19] *Iz tuđih književnosti*, Zagreb, 1941, str. 6.

estetskoga sustava. Haler je zapravo umnogome pokrenuo ustajale vode naše nauke o književnosti, prisilio svoje protivnike na izgrađivanje vlastitih književno-kritičkih sustava koji su nasuprot Halerovu, stali u obranu hrvatske književnosti. Ne mislim da je nekim pjesnicima što ih je Haler bio napao trebala uporna obrana i svesrdni zagovor. I Barac i ostali kritičari našli su zamjerke i Preradoviću i Kranjčeviću i Gundulićevu *Osmanu*. Haler te pjesnike nije nepovratno uništio, on je tek na njima primjenjivao svoju metodu. Reakcije drugih, njihovi, posebice Barčevi radovi, dokazali su da je Haler umnogome pretjerao. No on je bio prvi koji se usudio »pretjerati«, prvi je u jednoj maloj književnosti upozoravao da se ne bismo smjeli zavaravati — iz njegova aspekta — lažnim idolima. U takvu je bitku ušao vrlo pošteno i s otvorenim kartama. Prvo je izložio svoj kritički sustav, a onda prema njemu sudio. Znanstveno poštenje mu nije nedostojalo, tek manjkao mu je onaj »unutarnji treptaj« da ga parafraziram, po kojemu bi shvatio da književnost nije umjetnost što je možemo ispitivati isključivo na svom stolu, u tišini radne sobe. Uz znanstvenu iskrenost, a nje Haleru nije manjkalo, tu se hoće i sluha za fino osluškivanje onih tankih i često nevidljivih niti što književnost povezuju i s poviješću i sa cjelokupnim krvotokom jednoga naroda. A to obilježje svoje književno-kritičke osobnosti, osim u rijetkim esejima o dubrovačkim piscima, Haler nije imao.

Osamljen u uskom krugu vlastitih teorija još za života, Haler nije u hrvatskoj književnoj kritici imao nastavljača. Bio je jedinim pravim zastupnikom čistoga croceanstva u nas, a kada je i fizički nestao 1945. iz ove sredine, zaboravilo se ubrzo i na njegove knjige i eseje. U novim uvjetima prosudbe književnosti, i onima ideološke jednostranosti poslije 1945, a i kasnije u najraznovrsnijim pravcima kritičkih metoda koje smo stali primjenjivati, Halera se više nije spominjalo. Ne samo zbog toga što je to u prvim poratnim godinama bilo i nezgodno, već zacijelo i zbog činjenice što je njegov književno-kritički sustav doista postao stvar prošlosti.

razgovori

JA U LIMBU GOVORIM ONO ŠTO POSTOJI

Vlado Gotovac u razgovoru s Vlatkom Pavletićem

PAVLETIĆ: Poznati su Vaši eseji o principu Djela (pisanog velikim slovom). Ne mislite li da patetiziranje i ekskluzivitet u vezi s tim unosi duh romantizma u našu modernu poeziju, odnosno — barem u teoretsku podlogu Vaše, bez sumnje moderne, poezije? U rješavanju uzajamne napetosti koja postoji između Djela, Života i Povijesti, niste uvijek zastupali iste poglede: da li zato što ste nužno prošli misaonu evoluciju, ili zato što ste eseje pisali više kao izraz trenutnih osmišljenih osjećaja nego kao razrađeni sustav ideja? Podsjećam Vas na konstataciju »i najlošija sudbina vrednija je od najbolje knjige«, na krilaticu »Sve što je protiv djela, protiv čovjeka je« i na tezu da je djelo »konačna mjera potpunog čovjeka« i »područje događanja bitka«. Razumije se, sve je to ulančano u istorodnom asocijativnom nizu, ali ostavlja mogućnost interpretacije prema kojoj za Vas Djelo ne znači nužno u m j e t n i č k u k r e a c i j u nego vodi prema svojevrsnoj vitalističkoj ili naturalističkoj estetici, dok glavnina Vaših razmišljanja o poeziji, i Vaša poezija u cjelini, nameće zaključak o duhovnosti kao jedinoj razini na kojoj poezija postaje važna, presudna, ontološki značajna.

GOTOVAC: Nikada pod djelom nisam pomišljao samo umjetničku tvorevinu. Sve što je nastalo iz brige za ljudsku sudbinu, transcendirajući u vrijednosti vlastiti trenutak, jest djelo: vrijednost podrazumijeva transcendiranje i njime se mjeri u svakoj oblasti. Ono je svugdje i u svemu moguće: život svete Terezije, na primjer, jest djelo. I ono što je napisala također jest djelo: uvijek isto i utoliko bliže idealnom! Tako sam stalno mislio, za svih promjena u određivanju njegovog značenja. Nastojao sam napredovati s opravdavanjem svoga stajališta. To podrazumijeva mijene, obrate i povremene ekscese: bilo je eksplozija, a nakon njih započeti put se nastavljao na prekinutom, u zrak dignutom mjestu. Ima u *Principu djela* upravo ganutljive ratobornosti: iluminizma, pro-

pagande, prizora prave, nevine psihologije strasnog pristaše. Želio sam da zauzmemo svoje mjesto na živom putu, da stignemo na mjesto odluka: među pitanja epohe, s prilikom da na njih odgovaramo. To je na jedan način bilo odmah očito: esej *Rječnik o djelu* čekao je godinu i pol dana da bude objavljen! Nitko ga nije htio tiskati, djelovao je subverzivno, provokatorski; što je danas — na sreću! — neshvatljivo. I ono učeničko, najnaivnije i najodanije, imalo je pravu vatru! kao najživlju preporuku; prije svega moje pedagogije!

Ali tvrdnja »i najlošija sudbina vrednija je od najbolje knjige« nije kratko skretanje s puta: ona ostaje kao pitanje. Može se dobro pisati i u azilu. Ali ja to prezirem. Zato sam uvijek isticao ovisnost čovjek-djelo, svu njenu mnogostrukost: neizostavnost slobode, odgovornost, djelovanje na ugroženim mjestima, prisutnost vječnosti, stalnu brigu za svakodnevno. Onaj tko svojom sudbinom podiže vrijednosti, ništa ne može napustiti. Ali, on to mora osvajati! jer uvijek postoje moći koje nas prije svega žele lišiti sudjelovanja u tvorbi ciljeva. *Princip djela* propovijeda sa svjesnom jednoličnošću opće pravo na odluku, strasno osporavajući elitu planera s nediskutabilnim nalozima. On je elementarna »zaštitna povelja« djela i njegove uloge, kao čovjekovog prebivališta: oblivena mladenačkim rumenilom, znojem ubrzanog pulsa, s maglicom u očima, ali bez zavodljive patetike. — Nije ni bilo pravog mjesta za nju: jer se i sama mogućnost javnog zastupanja djela tek osvajala! — I što bi onda značilo biti romantik?! Svakako to nisu ona temeljna mjesta knjige, još uvijek puna pitanja i bez upitnika! Ona su ispunjena mukom među prizorima pustošenja, koje već ulazi u neposredno iskustvo pisanja: sa šupljim riječima »šupljih ljudi«. Nije mi stalo do sustava, nego do razloga za ono što radim. A u tome ih i tražim! osvrćući se za onom pomoći, koja je već pružena s toliko strasti i boli na mnogim mjestima, koja podrazumijevam: mojim novostima potrebno je staro djelo drugih! Prije svega ratoboran, *Princip djela* nije dakle samo to.

Novalis kaže da prvo vežemo najudaljenije krajeve. To je, znači, u nama, a ne oko nas: jer što je za iskustvo najudaljenije i kako se može u njemu svezati?! — Mene zaprepašćuje vječnost, o tome se stalno radi! Ona za nas jest, ali pitanje je što znači. Nietzsche govori o vječnom vraćanju istog: sve što se moglo dogoditi, dogodilo se. Ali, što je onda sa savršenim? koje nije manje zaprepašćujuće od vječnosti! I ono bi već moralo biti, ako ne postaje jedno s njom! — To je okvir moga poziva na prisutnost vječnosti u svemu što poduzimamo: samo s njom svakodnevno može biti više od pukog trajanja, imati smisao, koji nije mrkva što visi pred Meksikančevim magaretom; jadna glupost. Na savršeno se ne pozivam, jer je još živa njegova teološka historija, s psihologijom vjernika i pristaša: onom konkretnom teleologijom u koju se petljaju toliki posrednici, protiv kojih svugdje ustajem. Vječnost je teret slobode i mora to ostati, da bismo radili s njenim pravim posljedicama. Molim: u pitanju je dakle, opet, pedagogija, koja bi također mogla biti moja strast!

Ali, ovdje sam već ispred objavljenih tekstova! Nietzsche, na primjer, i Heidegger, više nisu u neposrednoj učiteljskoj ulozi. I predstoji obnova pojedinca, sa savršenim. A u *Principu djela* vladaju druge prilike, s istom strašću. Ipak, ne može se govoriti o raskidu, iako neke promjene djeluju tako; i neočekivano.

Moji eseji nisu briga za pjesništvo kao za struku, ili školu, ili privilegij; još manje pisanje *pro domo*. Ali, tako su dočekani: sa strastima; kao i pjesme. Dotjerao sam do *slučaja!* — Jer ni ono što je iskušano, ni ono što je zajedničko, ne izaziva. Priređujući neka iznenađenja, nisam s ljupkom dražešću davao svakome priliku, da se sa mnom, bez ikakvog napora, složi. — Ja se bavim mogućnošću i značenjem pjesništva danas. I da sam ne pišem pjesme isto bih mislio, isto govorio; s manje praktičnog znanja, ali s jednakom ljubavlju. Između mog pjesničkog i mog esejističkog rada o djelu postoji veza, koja ne može služiti kao isključivo opće i uzajamno objašnjenje. Ipak se tako jednostavna činjenica zaboravlja! I to na moju štetu! jer esej je *u povodu*, a pjesma prelazi svaki povod, i može ga omogućiti.

Ne govorim o raščlanjenom prostoru pjesništva, ne govorim disciplinarno, nego o času kad je u njemu učinjeno najviše, nego hijerarhijski: bavim se vrhom, s pogodbama epohe. Ispitujući njegove zahtjeve, ne pretvaram ih u doktrinu koja odbija raščlanjenost i njen sadržaj: pjesma je moguća i s drugim mjerama, ali one su i drugog ranga. Dogmu od idealnog prave samo vjernici i političari! Za mene je ono opravdanje slobode i porijeklo neizvjesnosti, osmijeh koji nas uvijek mami sa skrivenog lica, iz čistog prostora. Ali tamo je već materija! u očekivanju duha! o čemu govori češerska mačka... i savršeno! Još nema prava koja su nas u ime toga podijelila na planere i izvršioce! Sve je to samo osvajanje sa zalaganjem glave: doslovno ili slikovito shvaćanje; u dijalektici gospodara i roba, ili u dijalektici nepogrešivog i poslušnog. I što mi onda može biti tako strano kao pomisao da moji odgovori sanjaju dogmu, na bilo koji način!? Ono što mislim držim uvjetom za sebe, a mogućnošću za druge! Moja isključivost je u izboru teme, a ne u posljedicama izbora. — Najviši status pjesništva ostaje njegov cilj i kad nije identificiran! A napor za identificiranjem nije doktrinarna opsesija, nego dio traženja svijesti o našim pothvatima.

Moje shvaćanje djela ne može se ni u kom slučaju raspravljati u okvirima tradicionalne estetike: govoreći o njemu ja mislim na onu dubinu, u kojoj čovjek otkriva da nije pobijedio iskon, da ne vlada svojim porijeklom, nego se brine za povratak iz plemenite iluzije antropo-

centrizma, i njegovih nerješivih i tragičnih kriza, k izvornoj mogućnosti svog doma u svijetu. Pitanje ima ontološki status, s disciplinarno neopravdanom slobodom: jer sam daleko više nastojao sačiniti uzbudljivi poziv na zajednički pothvat, nego sustavan prikaz njegova porijekla (koje podrazumijevam i bez objašnjenja); sazvati na poprište, ne nudeći ništa! — jasno, osim njegove mukotrpnosti i pogibeljnosti. Ne radi se o sakupljanju pristaša i razvijanju stranačke psihologije, što je uvijek lako: u pitanju je strast za neponovljivo, za unikatnost! Strast koju u antropocentrizmu izigravaju; strast koju u psihologizmu pretvaraju u *bezbitnost:* praveći se društveno važni s tajnama svoje osobe.
Ja sam napustio ono što su mnogi još uvijek smatrali neizostavnim: čitav niz tradicionalnih principa, koji su razgraničavali prostor djela, koji su sačinjavali temelje podjela, koji su vodili u čistoću s ispražnjavanjem: gdje sektorska disciplina pustoši duhovni horizont, da bi zadržala svoju praznu određenost. I to je bilo presudno za sve nesporazume oko mog rada. — Naš tradicionalizam je toliko jak, da novo prevodi u staro, nepoznato u poznato! On tako »pripitomljava stravu«.

PAVLETIĆ: Vama je strana svaka metafizika. A poezija je način kako spasavate svijet sažet u sebi. Jeste li — tragajući za Poviješću — pošli u Historiju i odatle poslali onaj sugestivni *Raport stražara iz Pompeja*? Kako je nastala ova pjesma i da li je proces njezina sazrijevanja obrazac za niz drugih (kojih?) pjesama?

GOTOVAC: U doba kad se odgovornost mora osvajati, u to strašno doba kad čovjek, svaki za sebe, pred užasom počne tražiti prava svoje sudbine, kad opasnost već svakoga neposredno pogađa, kad ne pomaže izborno povjeravanje svoje vlasti drugima, samo u to doba *Raport stražara iz Pompeja* može biti i moralistička pjesma. Taj elementarni spor s vremenom, to prastaro odbijanje njegovih rušenja, u kome svemir jednako pomaže sjaj radosti i brutalnost nesreće, ne oduzima stvarnost događajima, ne ukida njihovu besciljnu silu, golemu tjeskobu njene prisutnosti, koju možemo samo opaziti: sve ostaje, sve je potvrđeno, i nad svim naša nesreća pronalazi svoj sjaj. Mi se možemo oteti samo izvan vremena, samo tamo prebiva naša čast! Mi govorimo jedni drugima, mi se susrećemo, mi postojimo kao ljudstvo jedino tu, gdje smo napustili vrijeme. Ali to nije propovijed bijega! ne: zastupa se stalno potvrđivanje svega što se zbiva kao snage s kojom tek možemo napustiti nerazgovjetnost vremena, gdje prebiva metež svakog sada i svakog ovdje. Historija je kula babilonska u kojoj se razumiju samo oni, koji nisu zaboravili njen prvi, njen iskonski horizont. Oni su zato uvijek izvan nje, gradeći je! Jer, gradnja traje u srcu pjevača, kao jedino mjesto razgovora! Naravno: to nije paradoksalna pjesma, to je ratoborna pjesma, ratoborna na svakom svom mjestu. Ona je obu-

zeta podizanjem našeg čela, ali ne iz optimizma, ali ne iz voluntarizma, ali ne iz nekog sljeparskog zanosa, nego jedino iz onoga što je epohalna osnova. Ona ne navješćuje pobjedu, ne proriče sreću, ne postavlja uvjete budućnosti: ona samo kaže da smo mogući tek na jedan jedini način — izvan nerazgovijetnog šuma rijeke vremena, da tamo počinje naše dostojanstvo i prepoznavanje koje jedino u njemu postoji! Protiv obmanjivačkog svjetlucanja premnogih nada svijeta, ona u prihvaćanju smrti, u prihvaćanju puta do nje, govori o mjestu našeg razgovora, koji tajanstveno traje, sabirući svu snagu oduzetu sveopćoj eroziji dana. I ništa ne ide u prilog toj snazi, ništa je ne osvjetljava svrhama izvan nje: ona jest i tako postajemo svoja zagonetka i razgovor o njoj. Vanjski, *Raport stražara iz Pompeja* predstavlja metaforu moje rane, dječačke fasciniranosti pričom o vojniku, koji nije napustio svoje mjesto dužnosti, dok su Pompeji nestajali: on nije stajao nasuprot neprijatelju koji može i izgubiti, on je stajao nasuprot elementu, koji sigurno pobjeđuje. Bilo je opojno, bilo je veličanstveno slušati tu priču! Vojnik je nestao, ali dužnost je ostala: ne kao apstrakcija, nego kao vanvremenska domovina svih pravih stražara! — To je porijeklo materijala pjesme. A njen nastanak predstavlja dugo spremani završetak jednog perioda mog pisanja: pjesmu koja zaključuje plimu oko jednog mjesta sudbine. Onda oseka, jasno, ne znači napuštanje: ni kao metafora, ni kao kretanje mora, koje u njoj ne ostavlja svoje obale. Bez žestine optuživanja, bez fanatičnih suza i mračne tjeskobe pokornih, moralnost je tu postala dobro ljepote i ljubavi.

PAVLETIĆ: Neke svoje pjesničke strukture ostvarili ste posve u skladu s modernim shvaćanjem o potrebi da se napusti sukcesija i psihološka motiviranost: tako se u Vas javio niz istodobnih impulsa, ali je pri tom potpuno zaobiđeno nadrealističko iskustvo vezano za čulnu slikovitost. Nije izuzetak nego pravilo u sklopu najbolje hrvatske pjesničke tradicije, da misao nadvladava emociju na kojoj je zasnovana. Držite li da je to zapadna komponenta cijepljena na slavensku nerazgranatu osnovu (dakako, ne samo u Vašem slučaju)?

GOTOVAC: Sklop mojih pjesama u nekim slučajevima predstavlja radikalno korišćenje neprirodnosti pjesništva i njegove slobode: izostavljen je slijed cjelovitosti, potreba koja je nastala u tako viđenom svijetu. Nema veza, pjesma je statičan skup jedinica, koje ne postaju cjelina radnjom ili logičkim vezama, nego plaštem: obvija ih ista zraka zbog koje su od prvog časa tu, na okupu; cjelina nastaje samo vezanjem krajeva ... To je, dakle, metafora svih naših zamisli svijeta, same njihove mogućnosti. I u njoj jednako ostaju sjene, tama, neizvjesnost. Nasuprot psihološkom mozaiku situacije, koji spada u istinu simultanizma, ja ponavljam postupak našeg izvornog horizonta. Čovjek je svagda istodobno doživljavao više sen-

zacija, a slijed djela je samo prividni falsifikat iz neznanja: stvarno, on je veća, dublja zbilja svijeta u kojem su krajevi već svezani izvan vremena — što je nestala privilegija snažnijih epoha! Nama je ostala samo njena metafora; kao oblik djela.

Ne radi se ni o jednom obliku psihologizma, ni o jednom postupku škola; to su samo prihvaćene pouke našeg znanja i neznanja, što zajedno čine svijet! Nadrealizam je lirsko lječilište u besmislu. On vjeruje da sablasti nestaju kad im se turne svijeća u ruke! Ali onda ostaje samo jasnoća empirije, čije su siromaštvo neki od njegovih pjesnika htjeli izmijeniti obraćajući se marksizmu. I tako je neogotička ludnica pretvorena u lijevu higijenu! Ja za to nikada nisam imao smisla, čak ni onda kad sam neka iskustva njihovog raspusta koristio: jer su prelazila »oslobodilačku« granicu! — Ako pjesništvo i jest dar, onda je dar kojim se moramo neprestano baviti! Dar koji je ropstvo!

A svladavanje emocije mišljenjem ne spada u moja iskustva: pjesma nastaje iz svega što je pjesnikova sudbina; ona nije određena nikakvim rasporedom, nikakvim odnosima između osjećajnog i misaonog — u njoj se oni predstavljaju za svaki slučaj ponovno! Ako prihvatimo popularnu predodžbu o slavenskim ogradama razvaljenim neprestanom poplavom emocija, Zapad je i u meni — također popularno shvaćajući — reguliranje tog nereda. — Ali, te pojednostavnjene slike, s kojima se lako rukuje, imaju svoje ishodište u zbiljskim sadržajima, ishodište koje još uvijek snažno djeluje, što moramo podržavati kao šarenilo svijeta. Sporovi oko Zapada među Slavenima — kad nisu mistificirani! — pokazuju da smo mi van njih, iako ne bez njihovog idealizma!

PAVLETIĆ: Kako je nastala *Jeka*? Iz koje jezgre? Na što smjera? Koji joj je smisao? Slažete li se s konstatacijom da ste u njoj o h l a d i l i meditaciju, i to do stupnja na kojem je više niste ponovili ni u jednoj drugoj pjesmi? U *Jeci* ima stihova koje cijenim kao rijetko koje u našoj novijoj poeziji, ali ipak postavljam pitanje o cjelini: čini se da *Jeka* nije potpuno zauzela i trajno napučila vrh do kojeg povremeno dopire prije svega zato što čitalac nema dojam da je sve savršeno uravnoteženo, i da se »ne bi moglo baš ni bez jednog stiha«. Naprotiv, *Jeka* oduševljava više fragmentarno nego svojom cjelinom. Zašto onaj nerazmjer između dviju meditacija? Jesu li slučajnost pojedini dijelovi (!?), takvi i baš toliki? Naime, pitanje proizlazi možda iz nesporazuma, ali svejedno, valjalo bi raščistiti: pitanje je opravdano, ako je to poema, a sasvim suvišno, ako je riječ o ciklusu, o dvije meditacije — jednoj zgusnutoj i drugoj proširenoj jekom i odjecima. Zbilja, na što ste željeli uputiti naslovom *Jeka*? Oprostite što toliko inzistiram, ali ovo je magistralno djelo u Vašem opusu, pa bi čitaocima bila sigurno od pomoći i Vaša autointerpretacija.

GOTOVAC: Tragična maska izgovara *Jeku*: maska iza koje je do surovosti, do brutalnosti osušeni prostor stradanja, prostor jedne boli pune obmana pustinjskih, što brzo dolaze i brzo odlaze; koja je istodobno slučaj jednog i slučaj svijeta. Moj slučaj: u kome je jedna kriza potresla cijeli moj život, sve njegove mogućnosti: otkriće statične sadašnjosti. To je nesreća koja već ima svoj kraj u nama, koju smo nadživjeli ne postigavši ništa više; iako ona nije propast, iako je moguće, iako je neizbježno od završene tragedije obnoviti svijet.

Ta poema je povijest svake duše: od njenog rađanja do časa kad izvan sebe čuje jedino jeku svojih krikova, kad se pokaže da je to sav sadržaj vječnosti koji je podizala kao svoju domovinu, kao svoj smisao. Vraća nam se jauk naše patnje, umjesto utjeha bogova. Na vrhuncu stradanja susrećemo samo svoje riječi, koje su u praznini lebdjele nad stoljetnim putovanjem: njihovu sadašnjost, što nas u praznini sjedinjava. Tragedija je ispunjena! Svugdje je uvijek bila samo zemlja! Ali jednostavnosti kraja ne odgovara jednostavnost puta: on je monografija naše duše, naše odvažnosti za vječnost, koja nije izgubljena, gdje smo prebivali zbog bogova. Ratoborna priča o slici spašene zemlje na nebu zamjenjuje vječnost besmislom, a našu veličinu obmanom. I mi praznimo sadašnjost svoje duše: prvo su nestali bogovi, a onda sve što su održavali! Više nemamo što tražiti; možemo samo umnožavati ono što je nakon toga ostalo . . . Čuti jeku — to je kraj! U *Meditacijama* se otkriva pjesnikova situacija u tom času: obmane i zamke umnožavanja. One pokazuju da je sve već prošlost, da je *Jeka* povijest nakon koje nam preostaje obaranje straha pred posljedicama njenog kraja, obaranje blještave brbljavosti antropocentrizma; jer su kukavice danas pune slavlja za čovjeka i njegove podvige!

Naravno, ja ne mogu reći da sam uspio sačiniti cjelinu, ali to sam htio. Mogu jamčiti samo protiv slučaja; ukoliko se pod njim ne misli neminovni udio onoga što pisac ne nadzire, ne opaža, a prisutno je u svakom radu: *Jeka* za mene nema slučajnih mjesta. U njoj postoje samo radna otkrića, ali podvrgnuta izboru, ispitana poviješću koja ih obuhvaća. Njena raznolikost ne razara njenu strukturu, nego se preko nje ona raščlanjuje prema materijalu epizoda: Heraklitovih kamenčića, dionizijskih plesova, magijskih tajanstava, viteške otmjenosti, tajne mjere, umiranja boga . . . Ali izbor epizoda nije sproveden u oponašanju njihovih oblika: one su tu kao sadašnjost! Jer *Jeka* je pisana sa znanjem da je ep nemoguć, da je poema najprostranija mogućnost suvremenog pjesništva; oblik u kojem se ne falsificira udjel esejističkog u cjelini, koja je stalno sklona zatvaranju lirskih fragmenata. Moja podjela ostavlja otkrivenom tu sklonost, i time esejističko također: u dvostrukosti ritma epizoda i ritma cjeline.

Sve živimo već kao prošlost, i ono najintimnije!: naše doživljaje u sadašnjosti; jer ona je samo privid kretanja prošlosti. Naša duša pod opustjelim nebom čuje samo vlastitu jeku govora kojem pripada! To je značenje naslova poeme, to je njen smisao. Ali *Jeka,* načelno, ne napušta ništa od naše okoline, od onoga što sačinjava prostor našeg postojanja: Sve je u njoj prisutno, jer se jedino tako može podnijeti ovaj gubitak i mjesto propasti; i nakon njega održati nada. Više nas ne može pridržavati povijest naše duše. S njom možemo samo nestajati, ma koliko ljepote tako nastajalo! Preostaje nam jedino srce! Ljubav koja ohrabruje jednostavno postojanje, čedno djelovanje, vraća izvornu težnju prema vidicima neba i zemlje. To je kraj poeme i kraj komentara.

A *Jeka* je opet ispjevana u *Prepjevima po sjećanju!* Ah, jasno, sa svim što su godine donijele! Moje upozorenje na ponavljanje ne bi smjelo zavaravati: sve razlike se moraju stvarno uzeti u obzir. Jer ni jedna od njih nije nastala s obzirom na poemu: ne radi se o varijaciji. Pitanje je ponovljeno! što znači da sam bio nezadovoljan.

PAVLETIĆ: Meni se jednom prilikom učinilo (a i danas tako mislim), da je pjesma *Ljuljaju se naše glave* doduše naknadno izdvojena iz šireg konteksta (u knjizi *I biti opravdan,* esejistička cjelina *Etika i sud*), ali ipak jedna od najcjelovitijih i najboljih, upravo uzoran primjer stapanja znaka i označenog, pretapanja slike u simbol, osmišljavanja doživljaja u eklatantno poetskom prodoru prema području ontološkog. Zanima me, iz posebnih razloga, jeste li tu pjesmu napisali kao sasvim odvojenu strukturu i samo je umetnuli u esejistički aforistički tekst, ili je ona spontano proizašla iz refleksivne progresije. Odgovor na to pitanje bit će utoliko važniji, ukoliko se više zadržite na autoanalizi, na rekonstrukciji nastanka ove i njoj sličnih pjesama.

GOTOVAC: Esej je izravno prešao u pjesmu. Mene to nije iznenadilo, jer sam takvu mogućnost pretpostavljao i zastupao. Ta pjesma jest jednostavna i neposredna metafora cijelog pitanja kojim sam se u eseju bavio, ona je sabrala cijeli njegov horizont, dajući mom strasnom moralizmu dostojanstvo sudbine. A nisam počeo pisati s tim programom! Pojava stihova nije praćena nikakvim skokom, nikakvim predahom: pisao sam ih kao i ostali dio eseja. Nepredviđeno uvijek postoji i ne može se na svakom mjestu pojaviti i mora se očekivati: sve što poduzimamo mora negdje biti otvoreno neočekivanom i nepoznatom. To neki smatraju ranom naših pothvata, ja njihovom stalnom i opojnom neizvjesnošću. Cjelina ostaje samo ideal izveden iz savršenog.

PAVLETIĆ: Kako biste okarakterizirali (i koje im značenje dali) tekstove poput *Školovanje, Ključ, Liječnik, Kockanje* ... Dopuštate li psihoanalitički pristup?

GOTOVAC: To su priče: *Školovanje* — o pobuni protiv obezličavanja; *Kockanje* — o besmislenoj borbi za vlast; *Ključ* — o lažnoj slobodi i nemoći da je izbjegnemo. Itd. Poslužio sam se slobodama narodnog pripovjedača, koji lako i jednostavno pretvara čudo u običan događaj, a u svakodnevnu zgodu uvodi fantastično. On tako pomiče granice značenja svog pripovijedanja, što sam i ja iskoristio. U nekim slučajevima išao sam do sloboda bajke.

Ali te priče ne predstavljaju pokušaj pisanja proze, pokušaj rješavanja njenih pitanja. Za njih je dovoljno moje mišljenje o pjesništvu. Jedino u pripovijesti *Traženje mira* počeo sam ispitivanje proze, samo počeo; to su prve stranice na kojima sam tragao za onim što ona treba biti. Radio sam s uvjerenjem da svako rješenje mora polaziti od sadašnjosti u kojoj redoslijed zbivanja ništa ne mijenja, u kojoj slučaj njenih osoba znači samo zamjenu mjesta, koja nikamo ne vodi, koja ostavlja horizont nedirnutim: veliko čekanje među svršenim činjenicama! Događaji moraju biti prozirni, da bi se pokazalo kako je svako kretanje tek još neshvaćeno mirovanje. Kombinacije sadržaja mogu se na različite načine zasnovati, — od psihoanalize, na primjer, pa do kriminaliteta — ali ostaju u istoj epohalnoj nepomičnosti. Jer ništa se ne zbiva preko dovršenog svijeta i njegovog ljudstva: ovo je doba, možda ekstatičnog, Limba!

PAVLETIĆ: Koja ideja dominira u Vašoj poeziji?

GOTOVAC: Nastojim opravdati svoje postojanje, ne izgubivši Zemlju. Čovjek je apsolutna epizoda; kao: dio jednak cjelini. Ono što on ne može naći i ne postoji — kad već jesu Ništa i Savršeno! Povijest je njihova artikulacija u našoj sudbini: sve što pitamo i odgovaramo. I jedino tu se može slaviti čovjekova pobjeda; što znači na Zemlji; što znači samo sa svakodnevnim — koje nikada ne napuštam, koje stalno zastupam kao prostor svakog našeg pothvata! Dužnosti postoje jedino zato što postoji svakodnevno. Epohalna novost je u tome što više ništa ne možemo napustiti: gube se sve podjele! Upravo u trenutku svog najvećeg zamaha, kad je svaki od nas u svom radu dobivao potpuni azil; postojanje bez svijeta. Tražiti opravdanje pretpostavlja: biti neraspoređen!

PAVLETIĆ: Koje su to ključne pjesme, u kojima je zgusnuta Vaša najautentičnija vizija?

GOTOVAC: Poema *Jeka* zamišljena je i kao pozdravna pjesma: kao napuštanje pjesništva. Ali, pokazalo se da mi nije bila dovoljna. To znači da preostaje čekanje takve pjesme. *Jeka* će sve do tog trenutka zauzimati mjesto najodvažnijeg pothvata. Poslije nje za mene su posebno važni: ciklus *Stvari neba i zemlje,* knjiga *Prepjevi po sjećanju* i pjesma *Uspinjem se zamišljenom dvorcu!* I taj raspored je stalno u pitanju, već zato što nastavljam pisati: jedna pjesma može izmijeniti sve odnose! ne umanjujući, ponekad, ni jednu vrijednost!

PAVLETIĆ: Rekao sam »vizija«. Mislim zapravo na »osjećanje mjesta« i vremena, duhovnog prostora, na doživljaj ugroženosti i osamljenosti čovjeka pod zvijezdama. Što su Vaši stihovi: izraz v i z i j e, i s k u s t v a, d o ž i v l j a j a, e m o c i j e...? Izraz svega toga zajedno?

GOTOVAC: Mene pjesništvo uvijek ponovno vrbuje: sa svakom pjesmom. Jer ja mu se nisam predao. I zato ga još uvijek otkrivam. Kad se dogodi da nešto poznato, nešto svakodnevno, u njemu odjednom izgubi svoj trivijalni izgled, svoj banalni položaj, svoj uobičajeni red, svoje opće značenje i postane pojava iz bajke s opojnim riječima, među kojima se zauvijek javlja novost u našem svijetu, onda to otkriva da je u pjesništvu razmak između mogućeg i nemogućeg najmanji: i to je za mene bitno.
O udjelu iskustva u pjesništvu Rilke je govorio na definitivan način — za dugo, dugo vremena; a Sokrat o demonu. Pascal je otkrio drhtanje nad ponorom, a Höl-derlin da su nas to bogovi napustili. Ni inspiracija nije samo pusta laž, nakon svega toga; i još mnogih drugih objašnjenja. Ali, pjesništvo sudjeluje u našoj smrtnosti: ona skriva njegovu tajnu! I u Savršenom: ono nam pruža pjesmu!

PAVLETIĆ: Navedite naslove deset svojih — prema vlastitom mišljenju — najboljih pjesama.

GOTOVAC: *Lazareva pjevanja, Pjesma uvijek u sebi dobroga* (verzija iz knjige *Približavanje), Ja domahujem životu, Raport stražara iz Pompeja, Vrijeme početka i kraja, Tragedija Orest,* XV pjesma ciklusa *Prepjevi iz Petronija Arbitera, Vitezov oklop i ljubav, Opis prostora* i *Uspinjem se zamišljenom dvorcu.* Ovaj popis, s izostavljanjem *Jeke,* odgovara na korigirano pitanje: to su, za mene, moje najvažnije pjesme; danas. Nikada ne bih sačinio izbor najboljih, jer u tom poslu ne vjerujem autoru: on sa svojim radom uvijek ima posebne račune, posebne odnose, koji lako zamjenjuju, na primjer, drago za vrijedno. Autor je u mrežu svog posla upetljan na bezbroj načina, s bezbroj razloga koji određuju svaki njegov izbor. To može biti zanimljivo, ali ne mora biti, i vrlo često nije, mjerodavno; osobito u onih koji još uvijek rade s nepoznanicama (kao i ja).

PAVLETIĆ: Jedan od prigovora izrečenih u vezi s Vašom poezijom odnosio se na ritmičku nekoherentnost niza stihova koji su položeni paralelno i koji se ne dodiruju niti se podudaraju — ni slikom ni zvukom. (Na primjer: simultanitet u *Neurasteniji jesenje večeri* i dr.!) Pa ipak, to nisu ni pjesme u prozi. Bilo bi zanimljivo čuti kako takve stihove organizirate, izbjegavajući shemu ali i svjesno napuštajući određene okvire i oznake prepoznavanja. Vaše objašnjenje, za ovu prigodu, bit će najuvjerljivije ako na nekoliko primjera pokažete rast pjesme od jezgre do strukture, citirajući prve zapise, razradu i različite varijante na putu utančavanja.

GOTOVAC: Ritam omogućava nastanak i održavanje oblika. Njegova uloga u oblasti pjesništva predstavlja jedan od slučajeva njegove artikulacije. Autonomno značenje, što ga preko nje dobiva, nikada nije posljedica zasebne historije te oblasti, nego je epohalno pitanje. Time se ne osporava mogućnost specijalističkih istraživanja: sve dok ona ostaju u granicama metodičkih pretpostavki, svog tehničkog karaktera.
Ne zaprepašćuje postojanje poetika, nego fantastični zveket njihove ratoborne mehanike. On odjekuje i u prigovorima ritmu mojih pjesama: u tvrdnji da nije pjesnički. Mehaniziranje ritmova znači gubitak njihovih općih razloga: to obavljaju nasljednici ispražnjenih modela; s falsifikatima koji odaju možda časnu, ali neodrživu nostalgiju tradicionalizma. Ekspresivni ritam — kako ga je u nas označio A. B. Šimić — pripada vremenu pluralizma, epohalnog procvata unikatnosti, koja želi biti potpuna: trenutak pojedinca, koji o sebi nema iluzija, nego je pripreman na tjeskobnu kušnju svoje nezaštićene samoće, kad se održavamo u rasprskavanju!
Sadašnjost je i eksplozija: sadašnjost epohalna. Ona je veliko razbacivanje u kojem Ništa i Savršeno pokazuju svaki svoj ponor: ponor boga koji je na kraju ili ponor apsurda. I ja ne nalazim drugu mogućnost za pjesmu, osim proizvoljnosti tog nevinog trenutka prepunog znanja: paradoksalnog trenutka u kom rastu zajedno dobra i drhtanje. Nisam osudio ništa ni na nebu ni na zemlji; nisam navukao šamansku masku: ja u limbu govorim ono što postoji! To je iverje i neizvjesno!
A samo najbjednija konzervativnost zna pjesnički ritam izvan pjesme: ispražnjeni red mrtvog svijeta smatra vječnom činjenicom govora. Kao da pjesništvo postaje veće što je manje u opasnosti! — Ali, ja ne osuđujem duboku nostalgiju. Ona ne drži te seminare o redu, nego milosrdno pati i oprašta svakoj istinskoj strasti.
Čovjek je vječnost prepoznao usred nereda, koji nije zato napustio! Naše osjećanje mora ići tako daleko, kad govori što je sadašnjost: s oblicima, koji pokazuju neizvjesnost, koji su uznemireni nesigurnošću svijeta i redom simbola.
I moje odbijanje dekorativnih draži metafore, draži koje i praznim pjesmama ponekad pribavljaju prividnu dubinu svojim hladnim i bistrim vidikom — planinskog jutra! stalnog uzora — izaziva neprijateljstvo bljedolike pjegavosti tradicionalističke mimikrije. — Jednom ću, možda, opisati odvratnost prostote koja se predstavlja s nostalgijom za čergarenjem: taj strašni nedostatak duha koji oponaša prokletstvo: — Ja čuvam jasan poredak pjesme, koja nema nikakvih epohalnih zakona: nema oblika »bogatog idejom«. U njoj unikatnost ima nešto sablasno, na najneviniji način! Kad tu iskrsne obaveza — to zaprepašćuje! jer to znači da je prethodno postojala, još u neizvjesnom sabiranju materije pjesme: kao fatalni esejizam, naravno!

Ja nikada ne sugeriram one veze koje omogućuju sakupljanje materijala. To je polovičan posao: ili ponavlja očigledno, ili ga konstruira. Poredak stihova mora biti čist! A do toga se dolazi jedino tako, da se njihovi odnosi ne komentiraju bilo kakvim vezama, jer te priče moraju biti izvan materijala: te vezne priče (ponekad i od jedne riječi). To su pjesme bez tijeka, pjesme situacija. U njima se okuplja materijal koji samo uzajamno pulzira. Ponekad postoji u tome događaj, ali on se ne razvija, nego se preko njega upotpunjava prizor. Takva je pjesma *Neurastenija jesenje večeri:* ona je jedna situacija.

Naša jesen u svemiru. Epohalna jesen. Jesen u čovjeku i jesen u krajoliku: s ironijom upotrijebljena stara usporedba. Burno gašenje. Kretanje koje prazni. Snažni rasap, također. I veče koje spoznaju pretvara u puku riječ: kad se govori na kraju. — To je popis prvog sadržaja zborišta pjesme *Neurastenija jesenje večeri.* A način prevrstavanja i izrade konačnog rasporeda materijala spada u disciplinirano sprovođenje izbora; koji vršimo, ali ga nikad do kraja stvarno ne nadgledamo: u pjesmi se neizvjesno suzbija također i iluzijom! Govoriti na kraju, to znači biti ironičan prema moći iluzije i svjestan trenutka maksimalne neizvjesnosti što je suzbija.

Ne čuvam rukopise. Njihova bi pomoć u svakom pogledu bila beznačajna: jer ima pjesama koje napišem ne prekriživši ni jedne riječi, a ima ih koje po nekoliko puta pišem, s mnogim križanjima. Pokušavao sam otkriti u tome bilo kakav znak, ali uzalud.

PAVLETIĆ: Da li pjesme poput *Noćna šetnja* svjedoče o određenoj potrebi za glazbom, za rimom?

GOTOVAC: Onaj tko nije osudio ništa od onoga što je sudjelovalo u podizanju našeg svijeta, kao ja, može i očekivati prisutnost svega toga u svom radu. Ja nisam toliko siguran da bih mogao biti moderan: još uvijek je samo epohalna sadašnjost moj obzor. Pouka nietzscheovske nesuvremenosti i oklijevanje ne spadaju u vozne redove, a ja sam njih prihvatio. To znači da i glazba stiha i rima jesu tu, ali ne kao norme, ne kao uvjeti, već kao materijal među materijalima ove sadašnjosti. S njima se ja ne vraćam u prošli, sigurniji svijet, u njegovo pjesništvo: one ne čuvaju nikakav reakcionarni, restauratorski, konzervativni, nostalgični san. Jednostavno: još nije sve završeno u njima, i ja to prihvaćam.

PAVLETIĆ: Način objavljivanja Vaših pjesama, naročito posljednjih godina, navodi na pomisao o cikličkim nailascima inspiracije? (Tako i zbirka objavljena u »Forumu« 7/8, 1969: *Sporne sandale*).

GOTOVAC: U najvećem broju slučajeva pišem u ciklusima: tako se sakuplja i organizira materijal pjesama.

PAVLETIĆ: Otkuda naslov *Sporne sandale*?

GOTOVAC: Iza Empedokla ostale su sandale, kad je iskočio iz života. Bio je to »skok u ponor novoga«. Na meni su sandale sadašnjosti, dok mislim na novo. Ali, je li to ponor? da li je potrebno skinuti sandale i skočiti? — Ne znam. I dalje nosim sandale, i dalje mislim na novo: one su dakle sporne. Pjesme bilježe putove na kojima se spor vodi; i njihove prizore. One otkrivaju neizbježnost misli na skok. Zato sam ih okupio pod tim naslovom.

PAVLETIĆ: I u tome ciklusu dolazi do izražaja za Vas ne baš nevažna komponenta imaginacije. Čak mi se čini, da i u slučaju — kad očito uzaimljete simbole i činjenice iz arsenala nakupljenog učenjem i saznavanjem više nego spoznavanjem i doživljavanjem — ostajete zapravo dosljedno imaginator, a tek u drugom planu — erudit. Put u historiju kao zamjena za maštu, ili meditacija o prošlom radi poruke današnjici?

GOTOVAC: Ja skupljam sadašnjost! A ona je razbacana sve do prijestolja gospodnjega (koje je sigurno prazno, ako i ne mislimo da je napušteno)! Reducirajući tako vrijeme svakog pothvata na ono što ga čini epohalno statičnim, osporavam mišljenje da marljivim skidanjem naših zvjezdanih sanjarija na zemlju mijenjamo naš svijet: on se tim radom samo dovršava. Mi smo na fantastičan način u enterijeru bivše građevine! I lebdjenje sa Chagalovih slika istinito je; ili Miroovo: nitko ne može izmisliti više od ove zaključene sadašnjosti! Zato se bajka i vraća, zato sve postaje moguće; jer je ono što nam je na raspolaganju dovršeno. Naša imaginacija je neminovno topografska. Ona raspolaže golemom učenošću, koja je ukinula izvjesnost: kao životno osjećanje i kao posljedicu znanja.

Ja govorim ono što je tu, s ukinutim vremenom, ali ne preseljeno u vječnost, u bezvremenost: ono što je svedeno na (statično) čekanje! Nisam mag i nemam kamo gledati: da poduzmem više. Danas je opasno samo znanje s fanatičkim spiralama progresista, a za mene je i ono materijal iste sadašnjosti: gdje ona biva potpunija u svoj napetosti, zaustavljenom dahu pred nepreglednom tišinom, koja kao da raste. — Erudicija, uostalom, nikada nije bila veća od srca: ona ga je mogla jedino prezirati! Ali tada je odjeknuo zveket gomilanja oruđa, gdje je prije toga bio red našeg zanosa, naše ljubavi: red svijeta nastao u njegovoj vatri! Hegel je zato i proslavio velike strasti, i Heraklit rekao da puno znanje ne uči mudrosti.

PAVLETIĆ: Kako je nastala *Poema o mladiću koji ne voli ovaj svijet!* Nakon studentskih nemira? Ili još prije, inspirirana hipijevskom nepomirljivom ali tihom negacijom postojećih odnosa?

GOTOVAC: To je poema svih hipija našega svijeta, svih vitezova našega svijeta, svih dionizijskih plesača njegovih, svih trubadura, svih njegovih pobunjenih studenata: poema njihove sadašnjosti u kojoj su zajedno i isto na kraju tog svijeta. Tri kralja je vodila zvijezda, njih vodi njihova pjesma, koja je unutrašnjost iščezloga dvorca!

PAVLETIĆ: Koliko je s tom pjesmom nagoviješten novi preobražaj Vaše poezije, koja je u jednom razdoblju previše zavisila od sintagmi preuzetih iz filozofije? U kojoj se mjeri za Vaše pjesništvo (i za koje pjesme) može reći da pripada području filozofske inspiracije? Što je to: »filozofska poezija«? I kakav je njezin odnos prema ontološkom i metafizičkom; ne samo teoretski, općenito, nego konkretno — u našoj književnosti?

GOTOVAC: Ja sam studirao filozofiju, ja se njom i dalje bavim. Neke kritičare već taj podatak zavodi: oni gotovo u svemu što pišem nalaze filozofiranje na krivom mjestu. Ali to je jednostavno neozbiljno, principijelno izvan kritike. Danas filozofija nije sretnija od pjesništva: u istoj je statici epohalne sadašnjosti. To je već utvrđeno u propasti metafizike: s Nietzscheom na početku, s Heideggerom na kraju. Mišljenje je izišlo iz njene discipliniranosti. U tom trenutku jedino tradicionalisti i progresisti još govore o »filozofskoj poeziji«. — A filozofiranje u stihovima samo je inteligentna zabluda: pisanje pametno loših pjesama (što je za svaku književnost inače neusporedivo bolje od jarmekovštine!), zabluda koja ne može biti osobina cijelog jednog djela, nego njegovih neuspjelih detalja. — Za moje loše radove nije kriva prisutnost filozofije, već zato što je nisam tražio. I s cvijećem su moguće pogreške i sa srcem neuspjesi! I zar cijeli svijet nije pozornica bezbrojnih zabluda!? za njih svugdje, svagda i sa svim ima mjesta! A gdje se u mom radu stvarno prepoznaje filozofija, smatrao sam je neminovnom: to je pitanje sinkretizma, izvan kojega, za mene, postoji samo luksuz prošlosti! Znači da svi prigovori nisu *a priori* krivi: odbacujem one koji su očigledno čak neinformirani; koji se zasnivaju samo na biografskim podacima; ili na citatima koje sam ja upotrijebio!

Svi optimisti — od voluntarista do različitih determinista — danas su zamoreni slučajem pojedinca. On je sveden na ezoteričnost. A pojedinac na to odgovara totalnim pluralizmom, sav okupan vremenom. Sve je to još uvijek tradicionalni raspored, s pretpostavkom neprestanog napredovanja. A sadašnjost je već porušila njegove stvarne mogućnosti: svijet sada može biti samo stvar unikatnog odnosa. Jedna je njegova mogućnost izgubljena; bar za one koji ne žele živjeti od očiglednih recidiva, pa bili u pitanju i najsjajniji snovi! A to, naravno, nije više oblast filozofije, ni tradicionalnog pjesništva. Oni time ne ostaju bez ikakvih izgleda: još su moguće vrijednosti u radu

ovog zaustavljenog čovjeka! One i održavaju limb, umjesto općeg pakla!

Moj rad sav pripada toj situaciji. I u njemu je prirodan zahtjev za odgovornošću i upozoravanje na opasno postojanje: kao zastupanje slučaja pojedinca, kao budnost protiv pakla; i kao svijest o statici epohalnog trenutka, u kojem jedan svijet više nikamo ne ide.

Ono što je ovdje priručno definirano, već je na mnogim mjestima moga djela rečeno. Ali i u pjesmama Slavka Mihalića, u prozi Slobodana Novaka, u krugu Slamnigove igre, na putu Šoljanovog izleta. To je također, na primjer, osnovni ton Sutlićeve misli: kao osjećanje ili kao svijest; sa svim razlikama u pogledu naših izgleda na spas! Pa čak i Slavičekova starinska romantika, bez obzira na svoju vrijednost, odgovara na isti izazov.

A o promjenama u mojem pjesništvu trebaju govoriti drugi. Ja pišem tražeći pravi način, to je sve: način koji neće biti recidivan. U tome predstoji još veliki posao; svima nama!

PAVLETIĆ: U vezi s krilaticom »Pjevati i ići za pjesmom« podsjećam se Vaše esejistički nabačene teze o kojoj smo na početku razgovarali: je li takvo uzdizanje poezije približavanje ljudima koji znače život ili svjesna reafirmacija vjere u predvodničku snagu pjesničke riječi! Tko tu riječ čuje, kome ona nešto znači? U vremenima kada pjesnike i za glavu skraćuju, može li pjesma preživjeti samo pod uvjetom da se vine nebu pod oblake? Ili baš obratno (samo, u tom slučaju, može li uopće postati)...?

GOTOVAC: Pjesnik danas nije ni prorok, ni šaman, ni inženjer duša, ni eremita: on je govor onoga što je tu — ekstatični krik cijele sadašnjosti! A stvari neba i zemlje ne razlikuju se i sve što poduzima na taj način izlaže ga svakoj opasnosti. Samo u azilu još postoje dileme o odnosu prema svijetu kao onome što je svakodnevno: stare dileme! Mi još uvijek činimo manje od kraja! A učiniti više — to je samo san!

Nitko ne zna tko pjesnika čuje kad nije recidivista! On je na to osuđen, jer je slučaj pojedinca: na tu neizvjesnost. I kad gubi glavu, ostaje samo to! Uredovanje politike u sadašnjosti samo likvidira njen materijal. A pjesnik ga održava, i u tome je spor. On se može riješiti samo u obratu!

PAVLETIĆ: Imate li radnu bilježnicu, kao Majakovski? Pišete li danju ili noću? Kada, koliko? (Radne navike, preduvjeti, devize...)

GOTOVAC: Svakodnevno pravim bilješke, ali one trebaju samo sačuvati neku misao, neki događaj, neki odnos: nisu namijenjene ničem drugom; što ne znači da ništa drugo ne mogu postati...

A pišem gotovo isključivo noću, poslije 10 sati. Završavam s radom između 3 i 4 sata ujutro; često i kasnije.

To je vrijeme najveće tišine u gradu, tišine koja mi je potrebna dok radim; ona i cigarete: puno cigareta!

Za rad se pripremam šetnjom po sobi: neko vrijeme hodam gore-dolje, a onda sjedam za stol. I čim negdje zapnem — opet počinje šetnja: sve teškoće rješavam krećući se.

PAVLETIĆ: Kako ste sigurni da je posrijedi inspiracija? (Ilustrirajte to jednim primjerom!)

GOTOVAC: Prvo dolazi do otkrića materijala. Onda mu se danima vraćam ispitujući ga bez ikakvog programa, sve dok ne počnem osjećati uznemirenost, sve dok me ne počne mučiti nervoza, koja najavljuje pisanje. Obuzme me neumjerenost u postupcima, neprestano pretjerivanje na granici eksplozije, što se naglo pretvara u gomilanje riječi i njihovih međusobnih kombinacija: u kaos s oblikovanim fragmentima, koji još ne otkrivaju čime ću se baviti. Preko slaganja različitih kombinacija, slobodnog slaganja, još uvijek bez ikakvog cilja, počinjem osjećati osnovni ton pjesme, najčešće ciklusa. Od tog trenutka nastojim oblikovati svu pokrenutu materiju. To je kraj inspiracije i početak rada, često strašno mukotrpnog, uvijek neodređenog.

A na početku svega stoji jedan izgled pitanja, kojim se neprestano bavim!

PAVLETIĆ: Prepravljate li pjesme često, za svako novo izdanje, ili to obavite u fazi prije objavljivanja, pa kasnije više ne prilazite pojedinim strukturama iz njima neprimjerenih stanja i stavova, da ne biste slučajno narušili njihovu unutrašnju prvobitnu motiviranost, dakle autentičnost?

GOTOVAC: Samo u vrlo rijetkim slučajevima mijenjam neku pojedinost; ili pišem više verzija pjesme; također se u tijeku godina u više navrata vraćam jednoj temi. Ali tako nastaju potpuno novi radovi, često toliko različiti, da ih je teško povezati, bez posebne pažnje.

Svaki rad ima svoj trenutak, neponovljiv. Kasnije, on može biti samo okrnjen, ili čak dekomponiran novim intervencijama. Ako smo nezadovoljni, onda moramo napisati drugo djelo!

A mislim da je korisno od vremena do vremena čitati svoje starije radove. To nas poučava, to nam može pružiti priliku da svladamo ono, što prije nismo uspjeli svladati: jer ima pitanja koja nas godinama prate, postajući sve značajnija.

Odlomak iz veće cjeline razgovora koji će biti integralno objavljen u knjizi:

Vlatko Pavletić

MISAONO OSJEĆANJE MJESTA

(djelo, pogledi i mišljenja Vlade Gotovca i razgovor s njim o književnom stvaranju).

raspre

OGRADA OD OBJEDE ili PORUKA JAVNA POVODOM JEDNE ARABESKNE KOLAJNE I NJENE TURE I JAZIJE

Vladimir Blašković

Polemička objašnjavanja mogu biti ponekad vrlo neugodna. Ona mogu da budu i deplasirana, kad je evidentno, da se takva objašnjavanja poput svojevrsnih imponderabilija zavrzlamski vrte u krugu ,da naprosto nisu svrsishodna. Polemičko objašnjavanje može da bude i mučno, ponekad upravo degutantno, napose kad je polemičar uvjeren, da je polemika besmislena i beskorisna, ali da mu je takvu ekscepcionalnu »izmjenu misli« sticajem prilika i okolnosti nametnula prije svega osnovna ljudska dužnost, da se ogradi od insinuantne objede, zatim zbog nametnute iznimne potrebe, da sugovornika (ili sugovornike) ipso facto upozori ili uputi u osnovne principe, u temeljna pravila, u takozvanu abecedu pismenog razgovora ili javnog polemiziranja.

U poprilično sličnoj, nimalo ugodnoj situaciji našao se sada i »pisac ovih redaka«. Nije ovdje u pitanju neka načelna raspra dvojice kvalitativno jednakovrijednih mislilaca i pisaca o nečemu još nedorečenome, o nečemu diskutabilnome, ili o problemu s oširokim dijapazonom višesložnih i mnogo čime bremenitih teza, koje tek treba razriješiti i oblikovati u neprijeporno utvrđenu znanstvenu istinu. U ovom slučaju radi se o ponešto neobičnoj, u nas neuobičajenoj javnoj i nedvosmisleno jasnoj *poruci* jednog znanstvenika i kulturnog radnika jednom skupu politički istaknutih ljudi, koji su (vjerojatno u dobroj namjeri, ali) *bez dovoljnog provjeravanja relevantnih elemenata,* bez dovoljno analitičkog sagledavanja srži problema, *bez meritorne znanstvene analize i ocjene* jednog teksta veoma olako i naprečac, vrlo teško, otegotno i diskriminatorno opasno prilijepili tom istom znanstveniku i kulturnom radniku društveno negativnu etiketu (ni više ni manje već) »antisocijalističke i antisamoupravljačke snage«.

Konkretno: ja, dr Vladimir Blašković, redoviti profesor Fakulteta ekonomskih nauka Sveučilišta u Zagrebu, našao sam se u nezavidnoj (i meni uistinu glupoj) situaciji, da se u interesu i obrani moje osobne časti i dostojanstva *moram javno ograditi* od onog dijela teksta, koji se odnosi na moju osobu, a sadržan je u materijalima i dio je sadržajne cjeline okružnice, što ju je Centralni komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine razaslao svome članstvu pod veoma značajnim, politički ne baš bezazlenim naslovom *»Informacija o djelovanju antisamoupravnih i antisocijalističkih snaga«*. Ne postupim li tako, tko zna gdje, kada i kako bih mogao u sklopu kakve bezumne zaparloženosti ili u okviru kakve iznenadne (i zlobne) stupidnosti veoma neugodno osjetiti bumerang eventualne moje sadašnje šutnje.

Da stvari budu jasnije potrebno je konstatirati

prvo: U 6. broju »Kritike« (Zagreb, 1969) ja sam se na stranicama 343—356 osvrnuo na jedan kritički prikaz knjige Većeslava Holjevca *Hrvati izvan domovine* i, pored ostaloga, u tekstu sam iznio nekoliko misli o aktuelnom

pitanju muslimanske nacionalnosti u našoj zemlji. Ta moja načelna i dokumentirana raspra ponukala je najprije predsjednika CK SK BiH Branka Mikulića, da me 20. XI 1969. u svom govoru na Prvoj konferenciji Saveza komunista Bosne i Hercegovine počasti veoma militantnom pažnjom zbog navodnih mojih nacionalističkih skretanja i šovinističkih stavova. Govor Branka Mikulića objavile su sutradan, 21. XI 1969, dnevne novine širom Jugoslavije (npr. zagrebački »Vjesnik«, beogradska »Politika«, sarajevsko »Oslobođenje«, zatim »Borba« itd.).

U svom govoru Mikulić je tada između ostaloga izjavio i ovo: »Ne možemo ni u našoj sredini ni u drugim sredinama u Jugoslaviji prihvatiti diskusiju, koja je tendenciozna i konstruirana, o međunacionalnim odnosima u BiH koji su, kažu, kompliciran zbog neriješenih pitanja nacionalne pripadnosti Muslimana. *Za komuniste BiH i građane to je skinuto s dnevnog reda i kroz Ustav i kroz naša politička dokumenta.* Za nas su Muslimani narod ravnopravan sa svim drugim narodima u BiH i s drugim narodima u Jugoslaviji. Prema tome, ako netko traži diskusiju o tom pitanju, onda on praktično traži diskusiju o ravnopravnosti naroda i narodnosti Jugoslavije. A *mi smo i to pitanje skinuli s dnevnog reda.* Onaj tko traži takvu diskusiju taj, znači, traži s nama otvorenu bitku, konfrontaciju mišljenja, i *može izazvati takvu našu reakciju u kojoj ćemo pokazati da smo u stanju, ponovno, ako treba, stisnuti i zube i pesnice* i upozoriti nacionaliste i šoviniste svih boja da komunisti Jugoslavije nisu položili oružje.« (Istaknuto potcrtao V. B.)

Nakon tih i takvih riječi Mikulić je odmah nastavio: »Ima u posljednje vrijeme tendencija da se razna pitanja tretiraju i u javnim publikacijama. Tako je na primjer, u »Kritici« broj 6 objavljen napis Vladimira Blaškovića, koji je ustao u obranu Holjevčeve knjige »Hrvati izvan domovine«, gdje se pledira na »znanstvenu istinu o postojanju Hrvata i Srba muslimanske, tj. islamske vjere« i postavlja pitanje, tko može apodiktički negirati postojanje tradicionalnih osjećaja o hrvatskoj ili srpskoj oznaci bosansko-hercegovačkih pripadnika islamske vjeroispovijesti.« (Citat prema »Vjesniku«, Zagreb, 21. XI 1969.)

Mikulićeve su riječi nedvosmislene. Protkan brigom oko smirivanja i sređivanja životne prenapregnutosti suvremene bosansko-hercegovačke svagdašnjice, Mikulićev je govor obilježen spontanom i jasno izraženom prijetnjom. Usprkos očitoj zabludi i savršenom neznalaštvu uvaženoga govornika pri spominjanju moga imena, usprkos razumljivoj mojoj nelagodnosti što me se poistovjećuje sa šovinističkim protivnicima i antibrionskim kočničarima izgradnje samoupravljačkog socijalizma u našoj zemlji; usprkos činjenici, da se i ja u mojoj domovini, u Hrvatskoj i Jugoslaviji, nemam i ne trebam bojati bilo koga ni ma čega; usprkos svemu, nakon svestranog razmišljanja i analiziranja razloga za i protiv, ja ipak *nisam osjetio potrebu da javno odgovorim* na Mikulićeva pričanja i priče u vezi s političkim etiketiranjem moje osobe.

Drugo: Pomalo sam već i pozaboravio na tu bujruntiju oko moga članka u »Kritici«, kadli zimus, opet zbog tog istog članka, ponovno sam postao meta, ovoga puta ne pojedinca već oficijelnih »Informacija o djelovanju antisamoupravnih i antisocijalističkih snaga« drugarskog CK SK BiH. Jedan odsječak »Informacija« posvećen je meni. Sam naslov tog političkog spisa dovoljno govori, da mi se ukazana pažnja ponovno očituje u negativnom društveno-političkom smislu.

Nakon uvodne *apokrifne tvrdnje,* da Većeslav Holjevac u svojoj knjizi *Hrvati izvan domovine* »govori o sto pedeset hiljada Hrvata islamske vjeroispovijesti koji su se iselili u Tursku«; nakon insinuantne objede Holjevca, da »sve Muslimane koji su se iz BiH iselili u Tursku proglašava Hrvatima« (takvu insinuaciju, uz ostalo, sadržava i podržava kvazinaučna geografska kritika vrlo ambicioznog sveučilišnog profesora dra Mladena Friganovića, koja je i uzrokovala moju raspru u »Kritici«); nakon isticanja, da sam u »Kritici« napisao članak »u odbranu Holjevčeve teze«, ovoga mi je puta posebno

inkriminiran slijedeći odsječak mojih razmatranja i stavova u pitanju muslimanske nacionalne posebnosti:

»Kako god okretali bosansko-hercegovačku nacionalnu kolajnu, prevrtali koliko mu drago njenu muslimansku arabesku, teško je naprečac reći i odrediti, gdje li je njena tura (lice) a gdje i što jazija (naličje). Da li je tu doista razvijena i prisutna svijest o posebnoj etničkoj pripadnosti Muslimana, i tko može apodiktički negirati postojanje tradicionalnih osjećanja o hrvatskoj ili srpskoj nacionalnoj oznaci bosansko-hercegovačkih (i sandžačkih) pripadnika islamske (muslimanske) vjeroispovijesti.«

Taj odsječak završio sam primjedbom, da »ni mjerodavni statistički podaci o nacionalnoj strukturi stanovništva Bosne i Hercegovine nisu beznačajni. Naprotiv, oni su vrlo signifikantni.« Da riječi ne ostanu samo prazne riječi, u tekstu sam odmah nadovezao relevantnu statističku dokumentaciju koristeći pri tom podatke meritornih publikacija Saveznog zavoda za statistiku SFRJ u Beogradu. Naprijed citirana moja primjedba i u mome članku objavljena faktografska dokumentacija za autore »Informacija« CK SK BiH nije bila interesantna, pa je (vjerojatno) zbog toga bila — izostavljena i prešućena.

Treće: Doskora, kao »jeka iz daleka«, eto i odjeka na uzbudljive objede »Informacija«. Članovi Planinarskog društva »Konjuh« u Tuzli zabrinuto su nešto intervenirali kod Planinarskog saveza Bosne i Hercegovine, a ova planinarska organizaciona vrhuška opet — »sitnu knjigu piše« Planinarskom savezu Hrvatske (kao suizdavaču stručnog časopisa) tražeći *da budem uklonjen iz uredništva planinarske revije »Naše planine« zbog inkriminirane moje raspre u »Kritici«,* koju je žestoko osudio CK SK BiH.

Ne želim bilo koga obescijeniti ni povrijediti, ali — taj izazovan galimatijas i takav splet dušobrižničkih planinarsko-političkih glavobolja spontano me podsjetio (navodna) usklika Jana Husa: *O, sancta simplicitas . . .!*

Kad sve to uistinu ne bi bilo mučno, čemerno i otužno, možda bi najsvrsishodnije bilo (kao svaku inu priglupu tvrdoglavost) tu insinuantnu objedu glosirati kakvom sočnom prostonarodnom poantom. No poštujući iskustvenu primjenu mudrog starog načela da treba zapjevati »prema svecu i tropar«, *moram konstatirati, da su sastavljači »Informacija o djelovanju antisamoupravljačkih i antisocijalnih snaga«* u CK SK BiH u ovom (nazovimo ga tako) *»slučaju Blašković« višestruko pogriješili.* Ne samo što su nedomišljeno paljetkovali i *jednostrano pabirčili* po mome članku u »Kritici«, što su *bez obzira na kontekst, bez obzira na smisao i bit sadržaja moga članka iskonstruirali nešto* što se negdje nekome možda »snilo i htilo« već je *takvom konstrukcijom izvršen školski primjer logičke pogreške* prema klasičnom obliku silogističkog zaključivanja *quaternio terminorum* (vidi o tome srednjoškolski udžbenik logike).

Ne znam, kako je i zašto došlo do pogrešnog i, s obzirom na moju osobu, difamantnog, a, bogami, po sastavljača te difamacije i kompromitatnog zaključka. To pitanje uopće ne želim raščinjati ni raščvoravati, jer bih tada bio primoran kao metodski faktor primijeniti načelo vjerojatnosti usprkos spoznaji, da je *hipotetičnost svake pretpostavke veoma skliska* te lako može da skrene ne samo u carstvo maštovite domišljatosti već ponekad može da odluta i u domenu nakaradnih sudova i nužno dovodi do logički pogrešnih zaključaka. Nisam sklon vrtjeti se u znaku deplasirane sveznadarske donkihotijade s vjetruljastim štitom privida nekakve dubokoznačne fikcije.

U takvom polemičkom kolopletu ipak je signifikantno, da su ocjenjivači inkriminirane raspre ignorirali jasno izraženo moje mišljenje (Kritika, str. 351), da je na temelju »načela najšire snošljivosti moguće i *potrebno razumjeti* benevolentnu, pa i svojevrsno discipliniranu praktičnu *primjenu suvremenog društveno-političkog tretmana jugoslavenskih muslimana odnosno Muslimana kao posebne etničke pripadnosti«* i da je »jednako *potrebno dobrohotno dopustiti i tolerantno poštovati znanstvenu istinu* o postojanju Hrvata i Srba muslimanske, tj. islamske vjeroispovijesti. *Prešućivanje te istine znanstveno je pogrešno* i nedopustivo, a u okviru društveno-političkog aspekta *izrazito*

oportunističko, dakle neprihvatljivo.« Dodao bih još: *prešućivanje te istine izrazito je konformističko.*

Da su (i koliko su) spomenuta ocjenjivačka mjerila prema meni bila neopravdana i *pogrešna* ponajbolje će ilustrirati *komparativnom metodom primijenjena ista mjerila,* isti kriteriji, na primjerima ideološko-teoretskih radova dvojice istaknutih jugoslavenskih marksista. Veselin Masleša je smatrao i napisao, da muslimani nisu ni nacija ni posebna etnička grupa, već ih je tretirao samo kao vjersku grupu, a Edvard Kardelj (Sperans) je u svojim političkim spisima i prije i nakon rata ustvrdio, da »ne možemo govoriti da su Muslimani u Jugoslaviji nacija... mada sačinjavaju posebnu etničku grupu« (vidi o tome i usporedi publicirane radove: Veselin Masleša *Muslimansko pitanje* u Vojno-političkom pregledu br. 7 iz god. 1942. i svezak II njegovih »Dela«, Sarajevo 1954, str. 152—153; Edvard Kardelj (Sperans) *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja,* novembar 1938. i u izdanju »Kulture«, Beograd 1960, str. 104; o tome piše i na svoj način komentira Atif Purivatra u knjizi *Nacionalni i politički razvitak Muslimana,* Sarajevo 1969, str. 25, 43, 54, 58, 76).

Dakle, služeći se *istim kriterijem* koji je primijenjen i u žigosanju Blaškovićeva članka, zar ćemo zbog takvih načelnih teoretskih tekstova možda Maslešu (makar i posmrtno) proglasiti nekakvim »antisocijalističkim« bardom, ili možda Kardelja etiketirati kao »antisamoupravljačku snagu«?!... Eto, do kakvih bi apsurdnosti mogla dovesti dosljedna primjena brzopleto iskonstruiranih kriterijalnih načela pogrešnog silogiziranja i prekomjerne bojazni mojih strogih kritičara i ocjenjivača.

Na citiranoj stranici (351) »Kritike« (br. 6) projicirao sam na papir misao koju i sada ponavljam: »Problem ideološke, političke i nacionalne opredijeljenosti naših muslimana (ili Muslimana) nije nimalo jednostavan«. Tu misao proširujem tvrdnjom, da *to pitanje nije samo veoma složeno već ga nije moguće odjednom razmrsiti ni naprečac riješiti bilo kakvim palijativima, odministrativnim oktroiranjem pa ni najdobronamjernijim političkim spisom.* Jedno je težnja i borba za društveno-političku jednakost, nacionalnu afirmativnost i ekonomsku ravnopravnost bosansko-hercegovačkih (pa i svih jugoslavenskih) Muslimana s ostalim nacijama i nacionalnostima Jugoslavije, a drugo je problem znanstvene neprijepornosti nacionalne posebnosti i pripadnosti te specifične etničke grupe. Treba biti načistu sa spoznajom, da je *razvoj i oblikovanje nacije dugotrajan historijski proces* uvjetovan veoma zamršenim spletom društvenih faktora isprepletenih mnoštvom najsuptilnijih psihičkih (i ostalih) determinanata, zbog čega i jest nacija historijski produkt i historijska kategorija.

Usput napominjem, da npr. Abdulah Škaljić u svom seriozno obrađenom i pisanom djelu *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku* (izdavač »Svjetlost«, Sarajevo 1965) na str. 477. riječ i pojam *musliman* (arapsko-perzijske komponente) odnosno *muslim* (arapske komponente) tumači samo s *»pripadnik islamske vjere«*. Da bude sve comme il faut, objavljivanje Škaljićeve knjige omogućio je Republički sekretarijat za kulturu Izvršnog vijeća SR BiH i Komisija za objavljivanje djela iz kulturne historije Bosne i Hercegovine.

Napokon, da ne bude neizvjesnosti ni sumnje: nije uopće u pitanju prihvaćanje ili neprihvaćanje načela ravnopravnosti i ravnopravnog društveno-političkog tretmana svih nacija i nacionalnosti u našoj zemlji; nije dominantno ni pitanje priznavanja ili nepriznavanja Muslimana kao etničke posebnosti; nije u pitanju dobronamjernost ni iskreno zalaganje građana ove zemlje u progresivnoj izgradnji samoupravljačkog socijalističkog društva i u svenarodnoj obrani revolucionarnih tekovina narodnooslobodilačke borbe. To sve nije u pitanju i čemu gubiti vrijeme, zagorčavati potrebnu i dragocjenu smirenost svagdašnjice i trošiti ionako premorene živce deplasiranim jadikovkama.

U čitavom tom spisateljskom kreševu i kalamburu *jedno pitanje ipak nije beznačajno* i ono se propelo uvis poput šarena konjića na sajamskom

vrtuljku: *kako se moglo i smjelo dogoditi* (i dopustiti), *da su se u sklopu veoma ozbiljnih i po mnogo čemu alarmantnih informacija u jednom važnom političkom spisu mogle prokrasti i mnoštvu čitalaca servirati očite samovoljnosti, krupne omaške i (blago rečeno) flagrantne netočnosti?* Što to znači — nije potrebno reći.

I na kraju još jedna primjedba ili napomena.

Sve ovo nije napisano da bude neka *obranaška burgija* ili možda nekakav *ispit savjesti* pa još k tome bez pokajanja. Kao što bi zaista bilo besmisleno polemizirati o izvitoperenostima tako *nema stvarne potrebe bilo kakve moje obrane.* Kao uvijek i svuda, tako i ovdje vrijedi pravilo i načelo, da jednom spoznatu i utvrđenu istinu ne treba nanovo otkrivati, ponovno dokazivati ni — braniti.

Razlog zbog čega sam ipak sve ovo izrekao i napisao posve je drugi i neka mi bude dopušteno, da ga uz mrvičak prividne neskromnosti izrazim jednostavno, razumljivo i jasno. Nisam nikakav manje-više anoniman »čovjek s ulice«; nisam ni jalijaš (besposličar), ni jolpaz (skitnica) ni jangin (bezbrižni zgubidan). Na moju žalost, pomalo sam već ostarjeli javni društveni, kulturni, znanstveni i pedagoški radnik s pedeset i višegodišnjim stažom političkog argatovanja na tvrdoj rudini istinskoga bratstva, jedinstva, životne jednakosti i poštene gospodarske ravnopravnosti naših naroda u ovoj našoj dragoj, lijepoj i prenapaćenoj domovini te *ne mogu, ne smijem i neću dopustiti, da me bilo tko i bilo gdje nedostojno, nečasno, grubo i javno sumnjiči, vrijeđa i klevetnički objeđuje.* Zbog toga mjesto beskorisne polemike ili besmislene obrane neka bude dovoljna ova moja *ograda od objeđe,* koju neka izvole (ako uzmognu i hoće) kao spoznajnu novost i ponešto trpku pouku primiti do znanja autori citiranih »Informacija« u poštovanom i drugarskom Centralnom komitetu Saveza komunista Bosne i Hercegovine.

O NACIONALNOJ NEOPREDIJELJENOSTI

UZ RASPRAVE O POPISU STANOVNIŠTVA U 1971. GODINI

Zvonimir Komarica

Nedjeljne informativne novine (NIP, Beograd) već su dale svoj prvi prilog upoznavanju javnog mnijenja naše zemlje s nekim pitanjima koja se nameću u povodu idućeg popisa stanovništva od kojeg nas dijeli nepuna godina dana.

»Što znači nacionalno neopredeljen« naslov je napisa u NIN-ovoj rubrici »Politika« od 5. svibnja 1970. Napis nas upoznaje s mišljenjima šestorice javnih i političkih radnika sudionika znanstvenog skupa »Klasa i nacija« održanog u Krapinskim toplicama potkraj ožujka, i tako nas informira o nekim dilemama koje se javljaju u tijeku priprema ove stručno-statističke a i društveno-političke kampanje.

U gotovo svih sudionika ovog intervjua javljaju se dileme o sadržaju i političkom značenju popisne rubrike »Jugoslaven — nacionalno neopredijeljen«.

Razumljivo je da je hrvatski čitalac NIN-a s posebnom pozornošću i interesiranjem pročitao mišljenja dvojice članova Gradskog komiteta SKH Zagreb, Vatroslava Mimice i sekretara tog Komiteta Marinka Gruića. To pogotovu kad je iz teksta, a ne između redaka, zapazio dva u biti različita stava. Vatroslav Mimica je sklon mišljenju da je rubrika u popisnoj listi »Jugoslaven — nacionalno neopredijeljen« znanstveno neodrživa, a emocionalno neprihvatljiva, jer kako kaže Mimica: »Smatram da se svi mi bez obzira kojoj naciji pripadali smatramo Jugoslavenima, pripadnicima socijalističke zajednice, pa ne vidim posebnog razloga da samo pojedinci prisvajaju tu privilegiju.« Ako bismo željeli ovu izjavu komentirati, mogli bismo reći da smo Jugoslaveni slično kao što su Englezi, Irci, Velšani i Škoti Britanci, ili Flamanci i Valonci Belgijanci, pa donekle i slično kao što su narodi tri jezika i tri kulture Švicarci. Ove usporedbe su kondicionalne, date samo radi jasnoće. Upravo zato treba dodati da naše jugoslavenstvo može opstati jedino kao garancija ravnopravnosti naroda i narodnosti, samoupravnog modela socijalizma i nesvrstanosti u blokove. Kao takvo i u tim aspektima, a ne po nacionalnom mitu i slavenskom romantizmu, ono može biti prihvatljivo u današnjim uvjetima za naše Albance, Mađare, Talijane i druge građane SFRJ koji nisu južnoslavenske pripadnosti. Sigurno je da se u Britaniji ili Belgiji i Švicarskoj može sresti osobe koje se smatraju samo Britancima, Belgijancima ili Švicarcima. Međutim, niti oni ne mogu izbjeći odgovor na pitanje o materinjem jeziku.

Stav Marinka Gruića je ovaj: »Ja sam za koncept Jugoslaven — nacionalno neopredijeljen«. Prema onom kako je rečeno novinaru NIN-a Gruić nas upoznaje sa svojim osobnim shvaćanjem ovoga ne baš nevažnog pitanja. Ipak, teško je vjerovati da je drug Gruić mislio onako kako je rekao. Možda je želio reći da je on za rubriku, ili za koncept rubrike u popisnoj listi pripadništva »Jugoslaven — nacionalno neopredijeljen«, tj. bez nacionalne pripadnosti. U tome je razlika prema stavu V. Mimice koji je na obazriv način osudio

unošenje takve rubrike u popisnu listu kao znanstveno neodrživu i emocionalno neprihvatljivu.

Treba vjerovati da se izjava M. Gruića: »Ja sam za koncept Jugoslaven — nacionalno neopredijeljen« odnosi na vlastitu misao izraženu u posebnom odjeljku intervjua, a prije ove rečenice. Ona glasi: »Ima mladih ljudi koji se osjećaju Jugoslavenima ne samo po državnosti i pripadnosti samoupravnoj zajednici, već i nacionalno. Oni se mogu izjašnjavati kao Jugoslaveni i to je njihovo pravo. Treba ih samo upozoriti da se oni tim nacionalno ne opredjeljuju.« Dakle, moguće je pretpostaviti da se radi o propustu novinara koji je trebao rečenicu o konceptu, zapravo rubrici staviti kao zaključnu, a ne s njom početi novi odjeljak intervjua. Zato je bilo normalno očekivati ispravak. Budući da se ispravak nije pojavio, čini se dopuštenim komentirati ovaj teško shvatljiv fenomen samo jednim pitanjem. Kako je moguće da se sekretar najbrojnije organizacije SKH izjašnjava za koncept, koji je u prošlom popisu stanovništva 1961. god. bio podržan od 0,38 posto stanovništva Hrvatske (16.000) a od 1,71 posto stanovništva SFRJ (317.000).

U istom intervjuu M. Gruić upoznaje jugoslavensku javnost s još dva svoja mišljenja objašnjena primjerima. Ovdje nije moguće postaviti pitanje o nesporazumu s novinarom NIN-a.

(1) M. Gruić je izjavio: »Ima ljudi koji se nacionalno ne osjećaju pa se na primjer izjašnjavaju kao Zagorac, Dalmatinac, Istranin i tako dalje. I oni bi trebalo da budu informirani da će pripadati rubrici Jugoslaven — nacionalno neopredijeljen. Ali te se izjave moraju poštovati.«

Nameće se pitanje: Kakvo bi bilo reagiranje u drugim našim republikama kada bi jedan političar u ovakvom kontekstu naveo kao primjer: Kranjac, Štajerac, Šumadinac, Banaćanin, Mačvanac, Bokelj, Hercegovac, Krajišnik, Bosanac i sl.? To neka ocijeni sam čitalac.

Nije poznato da je bilo koji politički čovjek Sovjetskog Saveza smatrao normalnim da se Novgorodci, Povolžanci, Zakavkasci, Krimci i sl. mogu u popisu stanovništva tako izjašnjavati, a da popisivači njihove »izjave moraju poštivati« na taj način što će ih uvesti u rubriku Sovjetski građanin bez nacionalne pripadnosti.

Danas ne treba ponavljati da su *nacionalno* i *klasno* dvije strane iste medalje u borbi za socijalističke odnose među narodima i ljudima te da je prirodno pravo svakog naroda da živi na etnički jedinstvenom teritoriju. Premda gotovo svako citiranje dokazuje siromaštvo vlastitih misli ono je u ovom osvrtu nužno jer nam M. Gruić govori kao marksist-lenjinist. Lenjin je u radovima o nacionalnom pitanju znatnu pozornost poklanjao pitanjima nacionalnog sastava stanovništva. U rezoluciji o nacionalnom pitanju, koju je 16. svibnja 1917. godine predložio Lenjin možemo čitati i ove redove: »Partija zahtijeva široku oblasnu autonomiju, ukidanje nadzora odozgo, ukidanje državnog obaveznog jezika i povlačenje granica samoupravnih i autonomnih oblasti na osnovi utvrđivanja privrednih i socijalnih uvjeta, nacionalnog sastava stanovništva itd. od samog mjesnog stanovništva.«[1] Lenjinu je strana teza da bi regionalna pripadnost bez nacionalne mogla opstojati i da bi je trebalo poštovati kao dokaz internacionalizma i sovjetskog patriotizma.

U članku *Frankfurtska nacionalna skupština*, Karl Marx je 27. II 1852. god. pisao: »Njemački narod, duboko prožet osjećajem potrebe da ukloni nesnosnu teritorijalnu podjelu koja je iscjepkala i uništila kolektivnu snagu nacije, očekivao je bar neko vrijeme da će frankfurtska Nacionalna skupština biti početak nove ere. Ali djetinjasto ponašanje ovog skupa pametnjakovića učinilo je da je narodno oduševljenje ubrzo splasnulo . . .«

U isto vrijeme kad je Karl Marx jadikovao nad nesnosnom teritorijalnom podjelom njemačkog naroda, u Hrvatskoj se pod vladavinom Bachova apsolutizma tugovalo nad podijeljenom Hrvatskom. Međutim, istodobno su vođene akcije za kulturno i jezično jedinstvo svih hrvatskih pokrajina, a i šire. U

[1] Izvor Marx-Engels-Lenjin, *Izabrana djela*, knjiga IX, str. 68.

zapisniku Matice hrvatske[2] (tada još ilirske) od 18. siječnja 1852. vidimo da je pod predsjedništvom Ambroza Vranicana usvojen zaključak da se piše školskim vlastima za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu, onima za Dalmaciju u Zadru, vlastima za Istru u Trstu i vlastima za Kranjsku, Koruško i Štajersku u Gracu da je cijena knjigama koje Matica štampa snižena i da se knjige uvedu u sve gimnazije, »buduć da je po ministru prosvjete propisano da se u jugoslavenskih gimnazijah među ostalim tumači Gundulić, Đorić, Palmotić.«

Ova tri iz povijesti slučajno odabrana primjera — a moglo bi ih se naći mnogo, možda i boljih — pokazuju kako progresivne snage u svakom narodu nastoje postići teritorijalno i kulturno jedinstvo pokrajina u kojima taj narod živi. Hrvatska povijest je puna »žrtava« i »pogibija« za ideale slobodnog života na vlastitom etničkom teritoriju. Posljednji u toj plejadi bio je August Cesarec[3] i tisuće grobova u našoj revoluciji 1941—1945.

Dok se danas u samoupravnom socijalističkom društvu narodi bez posebne državne tradicije konstituiraju u nacije i vlastite državne zajednice,[4] istodobno se Hrvatima na neki način preporučuje da mogu biti Jugoslaveni iskazivanjem samo svoje pokrajinske pripadnosti Dalmatinac, Zagorac, Istranin. Neka drug M. Gruić oprosti, ali njegove riječi da se takve izjave prilikom popisa »moraju poštivati«, ipak ostavljaju dojam da bi on intimno bio sretniji kad bi koncept Jugoslaven — nacionalne neopredijeljen dobio u idućem popisu stanovništva veću podršku od one prije deset godina.

Kad se o svemu tome razmišlja, nije moguće izbjeći sjećanja na davna vremena kad su neki dijelovi naše domovine pripadali Italiji, Austriji, Mađarskoj pa se prilikom popisa hrvatsko stanovništvo tih područja u atmosferi ucjena i pritisaka djelimično izjašnjavalo regionalno: Dalmatinac, Istranin, Međimurac, Slavonac itd.

(2) Izjavu NIN-u M. Gruić je počeo ovako: »Kako se obavlja popis treba osigurati prilikom nacionalnog opredjeljivanja punu slobodu izjašnjavanja i maksimalno respektovanje osobnog mišljenja pojedinca. Subjektivni osjećaj je tu dominantan. Na primjer: U Istri ima ljudi koji su po ocu i majci Hrvati, ali se osjećaju Talijanima. Nitko nema pravo da im taj osjećaj ospori.«

Kako objektivno i dobronamjerno komentirati ovakvu izjavu? Šta znači ovaj primjer iz naše Istre? Najteže je tumačiti šta je netko mislio ili želio reći. Možda se željelo šokantnim primjerom pokazati širina pristupa osobnim slobodama građana. Čini se da je u svom zanosu M. Gruić pomiješao dvije bitne stvari: opredjeljenje i pripadnost. U načelu uzeto opredijeliti se može npr. za jednog od dva ili više kandidata na izborima. Međutim, opredjeljenje za neku od nacija (načelno gledajući i blago rečeno) je besmislica. Naciji se može p r i p a d a t i (kao i klasi) i tako biti djelić njene svijesti, broja i sl. Samo u iznimnim slučajevima i dilemama moguć je, teoretski a i praktično, čin opredjeljenja za neku naciju, ali u tim i takvim slučajevima manje se radi o izražavanju »subjektivnog osjećaja«, kako to kaže M. Gruić, a mnogo više i gotovo isključivo o osobno nacionalnoj odluci, tj. o nalazu izlaska iz nekih dilema o neophodnosti opredjeljivanjem. Ako bi se negdje u Istri, zbog okolnosti mješovitog braka, mogao naći takav primjer, nije vjerojatno da bi se danas mogao pronaći političar koji bi smatrao oportunim taj podatak pružiti visoko tiražnim novinama kao što je NIN. Nekada davno, prije pedeset i više godina, mogli su postojati političari koji su isticanjem takvih primjera utjecali na popise stanovništva u Istri. Danas nam se ovakve izjave javljaju kao povampirene aveti Gabriela d'Annunzia.

I napokon, pogledi M. Gruića čini se da su uz ostalo i posljedak odgoja, prakse i stanja koje moramo prebroditi i tako prevladati naše sadašnje tegobe i tjeskobe.

[2] Jakša Ravlić, *Matica hrvatska 1842—1962*, str. 70.

[3] August Cesarec je otišao u smrt 1941. pošto je na zidu zatvorske ćelije napisao tekst koji je završavao rečenicom »Živjela sovjetska Hrvatska!«

[4] »Mi pratimo vašu aktivnost ne samo unutar Makedonije nego i vani. Sasvim je pravilno da i van zemlje afirmišete svoju individualnost i državnost.« Tito skopskim kulturnim radnicima, »Vjesnik«, 13. 6. 1970.

osvrti i prikazi

PREMA »ROMANU ISTINE«

Josip Barković: SANTE, Matica hrvatska, Zagreb 1969.

Kao što santa tek jednom desetinom proviruje iz vode tako je i u ljudskim životima vidljiv tek mali dio čovjekove tragike. Tajne sudbine drugih, ponekad čak i najbližih sakrivene su ljudskim očima. Da se probije opna iza koje se krije ranjiva i bespomoćna ljudskost treba zaroniti duboko ispod kože, ući u sam krvotok lica koja se na prvi pogled ni po čemu ne razlikuje od većine ljudi koje poznajemo.

Josip Barković je u svom posljednjem romanu *Sante* pošao od ove jednostavne i u književnosti mnogo puta korištene pretpostavke. Gotovo nam se čini da je ovim djelom, njegovom, za našu noviju književnost nekonvencionalnom problematikom, pisac želio namiriti literarni dug istini iz svojih najranijih proza pisanih u maniri socrealističke lakirovke. Ranija Barkovićeva vjera i povjerenje u književno-ideološke recepte preobrazila se posljednjih godina u istinsku ispitivačku strast onih situacija koje možemo smatrati ključnima u definiranju *Homo politicusa* hrvatske zbilje posljednjih dvadeset i pet godina. Ponavljam: *Hrvatske zbilje*, jer *Sante* nisu roman ideja, roman planova, nego suha i posna deskripcija događaja koji su usudno povezani sa životom Barkovićevih književnih junaka. Upravo zato i možemo govoriti o romanu u kojem se nastoji uspostaviti istinska ravnoteža između povijesnih činjenica i psiholoških motivacija kroz koje su njegova lica uzela do znanja te činjenice i pokorila im se. Kako su njihove sudbine redom povezane uz događaje i društvene preobrazbe ovoga, a ne nekog drugog razdoblja i podneblja, ne preostaje nam mnogo mogućnosti izbora u određenju piščevih intencija koje su pokretale nastanak ove proze.

Recimo odmah da se radi o romanu u kojem je politika poistovjećena sa sudbinom. Ovaj piščev determinizam obrazložen je jednostavnim i u književnosti dovoljno prokušanim postupkom. Barković posredstvom nekoliko okvirnih priča upoznaje čitaoce sa sudbinom svojih junaka.

Jednostavna piščeva dosjetka da se stanari jedne novogradnje sastaju i potanko pripovijedaju svoje, u svakom slučaju bizarne životopise, razgolićujući svoj život pred drugima, urodila je jednostavnim — ali za današnju književnu situaciju u hrvatskom romanu — dragocjenim plodom: fabulom i aktualnošću sižea. Vođeni nekom provjerenom logikom mogli bismo pretpostaviti da će se ovaj roman čitati iz dva vrlo važna razloga. Najprije zato jer postoji nekoliko priča, a zatim jer su te priče takve da se s njima suvremeni čitalac može bez mnogo poteškoća identificirati. Jasno, postoje možda i neki drugi razlozi, ali ova dva su dovoljna pa da djelo odigra svoju ulogu kod čitateljstva.

Možda u tim činjenicama možemo potražiti uzroke zašto smo dobili roman samo osrednje književne vrijednosti. Naime, Barković je pošto-poto želio biti aktualan i povijesno autentičan, te se kao pripovjedač zadovoljio traženjem veza između velikih povijesnih prekretnika i individualnih sudbina ljudi, no taj odnos nije ana-

lizirao, nego je samo registrirao životne priče. Pa ipak čini mi se da već duže vremena nismo dobili roman u kojem bi težnja za aktualnošću bila u dubljoj i iskrenijoj vezi s osjećajem odgovornosti pred vremenom i pred narodom. Možda su sve to staromodne vrline, ali ja vjerujem da se njihova aktualnost ciklički obnavlja i da zato pisci ni u kojoj prigodi ne trebaju odagnati iz svijesti onaj Župančičev stih: *Veš, poet, svoj dolg*, a koji je na stranicama romana *Sante* jarko zamjetljiv.

Suvremena je hrvatska književnost tako došla do romana koji nipošto ne želi iznevjeriti činjenice, do romana koji se možda makar i s naporom želi prisjetiti svih onih sudbinskih preokreta koji su diktirali sudbinom ljudi zatečenih na ovim hrvatskim vjetrometinama, do romana koji se ljudski iskreno i spisateljski radoznalo želi osvrnuti na sve one udarce (često i neobjašnjive, iracionalne) koji su mijenjali putanje njihovih životnih orbita, u ovom slučaju Barkovićevih junaka.

Iako sva lica ovog Barkovićevog romana samo pričaju svoje sudbine, iako ona gotovo sva odreda više i ne žive taj život koji pripovijedaju, način na koji se sudbina s njima poigrala djeluje spisateljski provokativno, šokantno i politički nonkonformistički.

Očito je da je Josip Barković romanom *Sante* želio razotkriti onu drugu stranu medalje čovjekova života, on je želio vidjeti tamnu stranu mjeseca koju je godinama prekrivao mrak i neprirodna šutnja. Pisac nas uvodi u jedan statički svijet voštanih likova koji pričaju svoje životne povijesti. Kao što je mrtvo vrijeme o kojem pričaju i oni su sami napola mrtvi budući su svaki na svoj način i sa svojim razlozima odustali od daljnjeg aktivističkog pristupanja životu koji ih je zbog različitih razloga mimoišao. Barković je zakoračio u svijet mrtvih, u svijet pregaženih i zaboravljenih, ali njegov pristup tim bivšim ljudima nije nadmen, pripovjedač ne docira, ne izvlači neke retoričke zaključke, ne moralizira. Njega zanimaju nedokučivi putovi ljudske sudbine, načini kako se može proigrati ono najdragocjenije u životu i onda opet ljudski stoički dalje živjeti. Ishod igre u koju su njegovi protagonisti upleteni u ovom romanu nije nepoznat, jer sve se već dogodilo. Ostala je samo priča, gorka uspomena i spoznaja da treba živjeti. Ono o čemu lica romana *Sante* pripovijedaju već se zbilo, više ništa ne može promijeniti njihov položaj u društvu, niti ispraviti okrutnu putanju promašenosti koja ih je dovela na sporedne kolosijeke rezignacije i pasivnosti. Taj odnos prema *prošlom*, danas je smiren, o događajima koji su za njih bili presudni pripovijedaju nezainteresirano, objektivistički hladno, gotovo znanstveno objektivno. Strast je ishlapila iz njih i sada ta novogradnja u kojoj su se svi ti brodolomci posve slučajno našli nalikuje nekoj modernoj Noevoj arki u koju su ušli predstavnici poniženih, uvriježenih i promašenih.

Barković izbjegava svijet fikcije, iako u konstruiranju svake pojedine sudbine operira melodramskim elementima. On nigdje ne nastoji čitaoca uvjeriti da se radi o svijetu iz mašte. Naprotiv, Barković će u priči bivšeg informbirovca spomenuti neke ličnosti koje su doista djelovale u hrvatskom poslijeratnom političkom životu i bile po zlu glasu poznate. Ono što se zbilo pripovjedač samo sažima ističući ono što je po njegovu uvjerenju (a to znači po uvjerenju politički angažiranog pisca) doista reprezentativno i što je predstavljalo tektonske snage koje su potresale hrvatsko društvo prvih poslijeratnih godina.

Gledamo li na taj svijet strukturalno, onda uočavamo da on postoji nezavisno od djela i izvan djela. Naime, pripovjedač ga rekonstruira pozivajući se stalno na postojeći predložak, evocirajući strukture koje je i sâm iskusio na vlastitoj koži. Sovjedočeći u ime čovjeka, vjerujući u mogućnost da je sudbina u svojoj zaslijepljenosti s pojedincima doista nepravedna, pa čak i okrutna, Barković dopušta pragmatičku mogućnost da su ti udarci bili neizbježni.

Vječno aktualno pitanje kako doći do istine, kako zbilju obuhvatiti u njezinu totalitetu a ne pretvoriti je u ideje, sačuvati njezinu pokretljivost, virtuelnost koje izbjegavaju definitivno određenje naziremo i na stranicama ovog romana. Kako uobličiti fikcijski okvir da bi se došlo do meta-realnosti?

Jedan Ante Kovačić je pošao od imaginacijske pretpostavke da dokumenti pohranjeni u registraturi pričaju o ljudima objektivno, suhim jezikom dokumenata, da bi se kasnije sve to pretvorilo u strasnu apologiju meta-realnog, snova i stvaralačke tlapnje. Barković živi i djeluje u vrijeme kada je život fantastičniji i od same staromodne i nepouzdane mašte. On poput Boccacia pušta da njegova lica samo pripovijedaju ono što su doista doživjela, ono što i mi pretpostavljamo da su mnogi doista na svojoj koži osjetili.

Ove seanse stanara novogradnje otkrivaju nam niz sudbina koje zaprepašćuju i svojim blagim sentimentalizmom primoravaju čitaoca da se s njima saživi. Radilo li se o melodramskoj sudbini Kristine koja nevina, zbog političke potvore, biva osuđena na dvije godine logora, ili možda o priči bivšeg informbiroovca, čovjeka koji je stjecajem okolnosti od malog sudskog pisara postao sucem Vrhovnog suda Hrvatske, Barković uvijek stoji u dosluhu s povijesnim činjenicama. Tako naš romanopisac ne preza od toga da spomene neke ličnosti koje su doista djelovale u poslijeratnom političkom životu Hrvatske, koje on doduše spominje samo pod nadimcima Brko i Cvikeraš, no čija je prljava rabota bila uistinu uperena protiv interesa hrvatskog naroda i hrvatske radničke klase, pa čak i protiv smisla postojanja naše socijalističke zajednice. U kojoj je mjeri Barković želio temu detabuizirati neka kao ilustracija posluži ovaj citat:

» — Dragoljube, razmisli! Mogu li Hrvati drugačije i osjećati? Kada su oni u svojoj historiji bili državotvorni, ili država u pravom smislu te riječi? ... Možda kratko vrijeme za Tomislava! A prije i poslije živjeli su pod raznim utjecajima, raznim državama, ali uvijek zapadnim i katoličkim. Svi ti zapadnjaci učili su ih samo jednome mrziti Bizant, Rusiju — u krajnoj liniji Srbe! I to im je ostalo duboko u krvi. Danas vidimo kako se oni, tobože, iz principijelnih razloga, odvajaju od toga mračnog despotskog Istoka i bacaju u zagrljaj Zapadu. Meni je, dragi moj, po mojoj državnoj funkciji sve dostupno. Vidim kako od Zapada uzimamo oružje, primamo njihove vojne stručnjake, njihove špijune. Dajemo im dragocjene sirovine da se oružaju protiv naše braće. Dragoljube, ovo je sve istina kao što vidiš večeras ovdje mene. Nije nama lako! Prošli smo zatvore stare države i toliko prepatili u ovom ratu. Nije nama lako opet stupiti u borbu. Ta mi smo već u godinama i imamo djecu. Ali, prijatelju moj, mi smo generacija koja mora ići do kraja, jer ako stanemo na pola puta, počinili bismo izdaju naših najsvetijih interesa. Ne govori ti sada ovo neki dešperater, koga goni policija i nema što izgubiti nego svoje prnje i tajno skrovište. Ja sam danas potpredsjednik Republike Hrvatske u kojoj su Srbi manjina, ali po pozicijama i po onome što su dali za slobodu čine glavnu snagu i zaštitu ove naše nove države. Mogao bih spavati na lovorikama, voditi politiku iz naših ministarskih fotelja, plivati u časti i slasti. Ali ne! Videći što se zbiva oko nas, ja ne mogu postati izdajica naših ideala. Kleli bi nas grobovi i logori u kojima je završilo na tisuće naših ljudi, žena i djece. I kada sam osjetio da ovako ne mislim samo ja, da nas ima na stotine, da su četrdeset osme uglavnom otkriveni i razbijeni samo neoprezni zanesenjaci i brbljavi karijeristi, onda sam stupio u akciju. Shvati, druškane moj, mi u Hrvatskoj držimo najvažnije pozicije u svojim rukama. U vojsci, u Ozni, u ministarstvima, u poduzećima. I mi smo počeli plesti sigurnu mrežu, koju ne bi mogao otkriti ni sam bog kad bi ga bilo. I tek sada kada smo sasvim sigurni da ne sačinjavamo tek stotinjak istomišljenika, kad se mreža polako, ali sigurno, širi u Srbiji, Bosni, Crnoj Gori i dalje, sada smo te pozvali da nam se pridružiš. Hoćemo, kad to bukne, da udarac pogodi one glavne i prave krivce, da ne nastupi anarhija i lično osvećivanje. Hoćemo od prvog trenutka, kada preuzmemo vlast, da sve pođe po strogom planu, da svatko odmah znade svoje mjesto, da ih usupnemo snagom naše gvozdene pesnice. A da bismo to mogli postići, moramo imati naše ljude na svakom važnijem punktu. Zbog toga te još naš revolucionarni komitet, poznavajući tvoje poštenje, sposobnosti i držanje u ratu izabrao za predsjednika našeg budućeg Vrhovnog suda« (str. 65—66).

Ne sjećam se stranica poslijeratnog hrvatskog romana gdje bi faktografija poprimila toliku dramatsku snagu autentične političke atmosfere, gdje bi se politička istina i osjećaj spisateljske dužnosti tako sretno poistovjetili.

Barković odabira široki spektar karakterističnih sudbina. Njegovi brodolomci nekako su jedva jedvice sačuvali glavu iz oluje u koju ih je zanijela sudbina. I priča Marije, Luke, Lidije i drugih stanovnika ovog panoptikuma situiraju ovo djelo i njegovog pisca u sam fokus društvene aktualnosti mimo koje su mnoga vrednija djela suvremene hrvatske književnosti prošla nezainteresirana. Možda je bit sudbine svih tih junaka sakrivena negdje dublje, kamo nije dopirao pripovjedačev pogled, ali sve što je ušlo u njegov vidokrug nije zalutalo slučajno i nije ostalo nebitno za roman u cjelini.

Branimir Donat

VANSERIJSKA SERIJA

TV-serija: »Naše malo misto«, režija: Danijel Marušić, scenarij: Miljenko Smoje, glumci: Karlo Bulić, Asja Kisić, Boris Dvornik, Zdravka Krstulović i dr.

Pretpostavke razgovora o jednoj TV-seriji neizostavno su vezane uz raspravljanja o TV-mediju uopće, pa neće biti naodmet da se uz pojedina čvorišta *Našeg malog mista,* pokuša iznijeti opažanja o razgranatim načinima djelovanja televizijskog medija na današnjeg gledaoca kao i da se naznače barem glavni obrisi metodološke problematike ovog medija, koji u današnje vrijeme već gotovo gubi karakter »sredstva masovnih komunikacija«, prerastajući u autonomno duhovno dobro suvremenog čovječanstva, tj. u jednu specifičnu kulturnu tvorevinu.

Jer gotovo je nepotrebno spominjati činjenicu da je televizija danas najmoćniji i najmasovniji oblik javnog djelovanja u zabavne i obrazovne svrhe. U doba kada po M. Benseu »povijesnu svijest zamjenjuje tehnička svijest«, čini se da tehnika postaje jedini kanal kroz koji konformistički duh našeg vremena želi doživljavati svijet. No protivno onima koji oplakuju propast dobrih čitalačkih navika, krizu običaja razmišljanja u samoći i građenja duhovnih dobara kroz živo, neposredno kontaktiranje s ljudima, pokušat ćemo izbjeći jalovom pasatizmu, pa priznati zbiljnost onakvu kakva jest, a to znači prihvatiti povijesno-svjetske pretpostavke realnosti s kojom smo suočeni, te na svemu što je u tim pretpostavkama pozitivno — graditi dalje.

Ako uvjetno pođemo od trijade »civilizacija-kultura-umjetnost«, kao imanentne povijesnom bitku, složit ćemo se da televizija i onda kad je najpraznija, djeluje barem civilizacijski. Emisije koje su »najnekulturnije«, kao npr. kriminalni filmovi, TV-magazini, reklame itd., uče mnoge gledaoce izvan gradova kulturnih središta i komunikacija, načinu ponašanja civiliziranih ljudi. »Zar je ubijanje način ponašanja civiliziranih ljudi?« reći će malograđanski puritanac. Ne, ubijanje na malom ekranu izazvat će iskonski otpor svake iole razvijene etičke svijesti, ali će se zato način kako glumci ulaze u sobu, kako pozdravljaju, kako oblikuju konverzaciju, usjeći duboko u neizgrađena mjesta svijesti, kao model kulturnog ponašanja.

TV-serija *Naše malo misto* daleko je iznad ovakvog djelovanja, jer su njen sadržaj i način predstavljanja vezani za jedan čitav univerzum humanih vrijednosti tj. uz kulturu u najpunijem smislu riječi. I što je još važnije, na trenutke, gledajući ovu seriju, dolazimo do vrlo važnih opažanja u pogledu izdvajanja onih metodoloških načela koja nam se pri razmatranju televizijskog medija čine za nju najkarakterističnija. Namjerno vulgarizirajući razinu pitanja mogli bismo naše dileme i ovako uobličiti: od ova tri djelovanja — civilizatorskog, kulturnog i umjetničkog — koje je djelovanje najautentičnije za televiziju? Uostalom, slično bi se pitanje moglo postaviti i filmu, koji su mnogi odmah nazvali »filmska umjetnost«, iako film i graduelno i kvalitativno, u svojoj biti i pojavnom postojanju nosi mnogo više karakteristika civilizatorskog i kulturnog nego umjetničkog djelovanja. Da projasnimo ovo pitanje moramo reći da se ne radi o tome koliko je u povijesti filma stvoreno umjetničkih, a koliko onih drugih filmova, jer bi čak i letimično ispitivanje dalo vrlo jasan odgovor, nego o tome kakvo je stremljenje jednog idealno čistog filma reduciranog na svoju bit, lišenog svih epifenomenalnih oznaka, kao što su svrhe izazvane efemernim narudžbama vremena. Da li takav čisti film, da li transcendentalna struktura filmske svijesti, da li filmska emocija zaista »stremi« umjetničkom?

Isto pitanje možemo postaviti i televiziji. I bez obzira kakvi odgovori bili, važno je ovo pitanje što češće postaviti, jer će i televizijski stvaraoci i televizijski potrošači često dolaziti u zabludu tražeći umjetničko tamo gdje mu nije mjesto ili odbijajući umjetničko gdje je ono, u sretnom času, postignuto. U upravo to je slučaj s *Našim malim mistom,* koje je nemajući visoke umjetničke pretenzije, na trenutke dalo ozrcaljenja čiste stvaralačke mašte, dok je onim nezadovoljnicima što požudno traže umjetnost svuda i na svakom mjestu ponudilo mnogo humanih vrijednosti, koje — po mom dubokom uvjerenju — u televizijskom mediju ne stoje hijerarhijski niže od vrijednosti postignutih specifičnom imaginacijom.

Koja su to ozrcaljenja čiste stvaralačke mašte u *Našem malom mistu* što predstavljaju izraz autentičnih kreativnih sposobnosti režisera Danijela Marušića, scenarista Miljenka Smojea, kao i imaginativni spontanitet Karla Bulića i Asje Kisić? Ima jedno mjesto koje mi je pri gledanju ove serije najdulje ostalo u sjećanju, kao rekao bih epifanijska slika stvaralačke filmske, odnosno televizijske svijesti, jer ono što se tada na malom ekranu dogodilo nije imalo samo pragmatično-kulturnu svrhu uljuđivanja, ublažavanja agresivnih nagona, potkrepljivanja etički pozitivnih težnji, plodotvornog obavještavanja o bitnim karakteristikama drugih ljudi i sredina, što sve spada u »kulturu« — nego je imalo ontološko značenje pretvaranja te male scene zbivanja u zbivanje čitavog svijeta. Vidjeti u svakoj slici sliku cijelog svijeta — to je ono što djelu daje ontološki status. A ako se tome pridoda epifanijski karakter slike, tj. naglo okamenjivanje, naglo ukočenje prizora, zaustavljanje ritma, zvuka, protjecanja, rijeke vremena — onda se nesumnjivo radi o umjetničkom realitetu. Ta umjetnička stvarnost postignuta je u sceni, kad doktor Luigi čita Dantea prije spavanja. Kamera se udaljuje od njega izlazi iz kuće, vidi se slika prozora i drveta ispred prozora, kamera se polako udaljuje i od njih, sve dalje, u jasnoj, prepoznatljivoj težnji da poveže ovog osamljenog čitača Dantea sa zvijezdama, kojima obojica pripadaju.

Udaljujući se od doktora Luigija i šjore Bepine, od zagušljive, prenatrpane spavaće sobe tipičnog, dalmatinskog intelektualca, s velikim bračnim krevetom, komodom, noćnom posudom, tapetima i mnoštvom drangulija, kroz uski prozor sa škurama, vani u vedru ljetnu noć, kroz kitnjaste grane osamljenog bora — kamera je podvukla režiserovu kreativnu namjeru (posve instinktivnu) da dade gledaocu osjetili kako je ovo »malo misto« veliko jer leži pod zvijezdama, i da u dobroćudnom doktoru Luigiju — dok umoran nakon još jednog dana prošlog u radu i dramatici ljudskog poseže za »kapljom vječnosti« sakrivenom u Danteovim stihovima — kuca srce cijeloga svijeta.

No veličina ove TV-serije je baš u tome što nije inzistirala na prizorima poput spomenutog, koji su ovom kulturno intendiranom djelu dali dah umjetničkog. U vrlo koherentnoj i dosljedno sprovedenoj radnji koja se pred nama događa, u dramaturški vrlo umješno povezanom nizu događaja, koji u retrospekciji djeluju kao kaleidoskop (a to je još jedan dokaz Marušićevog umjetničkog verva) — odvija se hrpa događaja, zbivanja, ljudskih reakcija, dramatskih raspona, koji se ne mogu i ne smiju pokušati dati na onaj način, kako je dan gore opisan prizor. Nemoguće je, a bilo bi i smiješno dati dimenziju »vječnosti« izvrsnom prizoru kupanja na plaži, kad doktor Luigi uči Anđu Vlajinu plivati, ili sceni kad šjora Bepina razgovara s Anđom Vlajinom u njenom novom stanu o pokućstvu koje su ona i Roko na mutan način dobavili. Isto je i sa sekvencom sindikalne zabave, koja je, vjerujem, u duši svih gledalaca starijih od dvadeset i pet godina pobudila vrlo mračne uspomene na vrijeme mitingašenja i parolašenja, ali fina i oštra satira (bez forsirano dubokoumnih zaključaka) uspjela je to mučno vrijeme pretvoriti u šaljivo.

Ne raspravljajući o tome pripada li to šaljivo »višem« tipu otkrivanja logičnog detalja u nelogičnoj cjelini, nasuprot nižem tipu otkrivanja nelogičnog detalja u logičnoj cjelini, mislim da komično u *Našem malom mistu,* prelazeći u svom postojanju cijelu skalu, od romantičke ironije do mehaničkog gega, ima svoju vrijednost i bez obzira na nadahnutost autora. Jer i kad se ne uspiju uzvinuti iznad pučkog pričanja o svemu onome što se prije i u tijeku rata dogodilo u »našem malom mistu«, iznad mehaničkog akumuliranja epifenomena, autori ove serije vrše vrlo plodonosni kulturni zadatak, jer dokument jednog vremena, dijalekta, nacije, ambijenta, pejzaža, kulture ponašanja, odijevanja, socijalne stratifikacije, ideologije, navika, makar i ne bio kreativno oživljen ima vrijednost *za* humanum, dakle ima kulturnu vrijednost. A ako takvim dokumentima pridodamo i one u *Našem malom mistu,* koji su kreativno oživljeni, koji vrijede i žive *po* sebi, onda nećemo pogriješiti da ovoj televizijskoj seriji pored vrlo uspjelo izvršene kulturne misije pripišemo i umjetnički zalet, koji ovu seriju smješta u sam vrh svega onoga što je hrvatska i jugoslavenska televizija do sada uopće dala.

Tako ujedno doživljavaju svoj kraj argumenti onih koji su uporno tvrdili da hrvatsko suvremeno stvaralaštvo trpi od nestašice autentičnog humora. Nema sumnje da i naše vrijeme koje književnost gleda gotovo isključivo kroz refleksivnu svijest i njene eshatološke težnje, ne predstavlja pretjerano idealnu klimu za razvoj humora, čija vrijednost se mjeri smijehom a ne ozbiljnošću. Krajnje pročišćeni književni jezik, krajnje zaoštrena re-

fleksija, visoko postavljeni književni ideali i životni projekti, stisnutih ustiju odbacuju kolokvijalni ili dijalektalni jezik, nečist regionalnog, buku svakodnevnog, utapanje u bitak, ponesenost strujom fenomena obojenih pasatizmom, nostalgijom ili rezignacijom. No, ova drakonska higijena s nečistoćom znade ubiti i život, pa zato osjećaj odmora od kliničke bjeline logicizirane leksike i sintakse i uživanje u predmetnim svijetom »uprljanom« dijalektu, koji nas obuhvaćaju pri gledanju *Našeg malog mista,* navode na pomisao kako treba pružiti priliku dijalektu da učini što standarni jezik ne može, a to je da nam dade svoju bitnu ljudsku nečistoću, netočnost, sentimentalnost — ukratko svoju bitnu retardaciju, ili našu projekciju retardacije u njega — zbog koje se osjećamo nad njim nadmoćni.

Jer humor, nasuprot idealizmu i istinoljubivosti ostalih sastojaka književnosti, ima za cilj samo naše uživanje, pa makar i uživanje u iluzijama kao što je iluzija lažne nadmoći. No, mislim da nema dileme u izboru između autentičnog doživljaja laži i lažnog doživljaja autentičnosti — ili da parafraziram — između tzv. »prizemnog« humora i visokoparne književnosti našeg vremena.

Dalibor Cvitan

NAJNIŽA MOGUĆA RAZINA ILI XV STERIJINO POZORJE

XV *Sterijino pozorje* održano je potkraj svibnja 1970. u Novom Sadu. Prvog dana lipnja podijeljene su nagrade. Za najbolju predstavu festivala, za najbolju predstavu u cjelini, žiri — čiji predsjednik bijaše dr Hugo Klajn — proglasio je *Selo Sakule a u Banatu* Zorana Petrovića u izvođenju Srpskog narodnog pozorišta iz Novog Sada. Izvedba nagrađene predstave poklopila se s održavanjem Međunarodnog simpozija kazališnih kritičara i teatrologa, pa je tako, možda slučajno, možda namjerno, dospjela pred poglede šire od običajenih, a i pred univerzalniji krikritički sud. Odmjeravanje je, barem teoretski, kvalificirano: predstava, koju podržava autoritet prve jugoslavenske kazališne smotre, pokazuje se audiotoriju u kojem sjede Jean Duvugnaud, Bernard Dort, Ossia Trilling, Georges Schlocker. Najbolje što imamo pokazuje se svijetu? Upravo u tom i jest gadni nesporazum.

Što je *Selo Sakule*? Peta ili ne znam koja od varijacija, vezanih najčešće za adaptatora i redatelja Dimitrija Durkovića, na temu prolaženja vremena vojvođanskom ravnicom. Trifkovićeva *Izbiračica,* kao kazališni tekst, bila je trenutan uspjeh, a onda se nastavilo s *Familijom Sofronija A. Kirića* Jakova Ignjatovića, *Traktatom o sluškinjama* Bogdana Čiplića, da se dospije do najlošije varijante, do *Sela Sakule* Zorana Petrovića. Nastavljati se može i dalje: mijenja se ime porodice oko čijih se malih briga i veselja »radnja« okuplja, malo se pomiče vremenski raspon što ga priča zahvaća, blagi okus nostalgije ostaje nepromijenjen, uvijek se ponegdje nađe mjesto za refren *Ej Srbine, Srbine...*, uvijek se jave muzika i pjevanje, a zacijelo će uvijek jednakim ostati i velike ambicije tih nostalgičnih prikazanja. Nagrade se uglavnom ubiru, a kada se dogodi, kao na Pozorju 1967. kojem bijah selektorom, da nagrada za najbolju predstavu u cjelini izmakne, onda se prave demonstracije, odbija se nagrada za najbolju adaptaciju, jer to je zacijelo premalo, i jasno pokazuje da u okviru Pozorja postoje institucije u koje nije poželjno dirati. Jedna od tih je lokalna predstava.

Prepričavati radnju dramskog komada zacijelo nema smisla kada se ona ukazuje samo kao pojavnost nekih dubljih fenomena, kao iskaz jedne strasti postojanja ili jedne egzistencijalne dileme, kad je ona provala buke i bijesa naše praznine. Ali kad je radnja sve, kada se samozaljubljeno sebi okreće, u sebi zrcali, sobom šepiri, sebe ljubi, kao što je to slučaj u *Selu Sakule,* onda nije na odmet. U rečenom selu, dakle, živi jedna dobra srpska porodica ili familija. Prvi značajni događaj što ga radnja predstave zahvaća: sin te familije bio je na vašaru i otišao s kurvom. Roditelji su ga otkrili, otac ga je ukorio, a onda mu je bilo drago što ima tako poduzetnog sina. Zatim je sin narastao, zaljubio se i oženio. U susjedstvu te nove familije živjela je njemačka familija, i dvije žena se jednom zakvačiše da li se kruh zove »hleb« ili »brot«. Muž-Srbin je spor presjekao s velikim smislom za nacionalnu toleranciju i zaključio da za Nijemce bude »brot« a za njih ostaje »hleb«. Nekadašnji sin sada je dobio svog sina koji ga je prepoznao kad se vratio iz rata, bio je to prvi svjetski rat, i onda je taj sin sina bio na korzu i upoznavao se s djevojkama, pa je došao i na brzinu prošao drugi svjetski rat, i Sakuljani se vratiše sa zvijezdama crvene boje na kapama, i polegoše iza fasada tipičnih banatskih kućica, razasutih po pozornici u dimenzijama nekog dječjeg grada.

Sve to može biti jedino zanimljivo za onog tko zna govor tog kraja, tko osjeća fleksije njegove rečenice, male afirmicije njegova mentaliteta, i tako ih na pozornici *prepoznaje.* Ali budući da je doslovno prepoznavanje postojećeg najniži oblik kazališnog komuniciranja, u ovom slučaju usko vezan jednim prostorom, Pozorje je, nagradivši *Selo Sakule,* pokazalo izrazito *lokalističku* pa dakle i *provincijsku* orijentaciju. Jer, izvan prepoznatljivosti lokalnog mentaliteta, izvan prostora što ga dakle zahvaća lokalna nostalgija, ova predstava se ne proteže ni stopu. Infleksije govora Sakuljana ni njihov mentalitet mene ne zanimaju, ja s tim u kazalištu nemam što započeti, za takav doživljaj, za doživljaj takve vrste dovoljno je posjetiti kakvu banatsku kafanu, a kazalištu moramo namijeniti zadatak mnogo veći, zadatak uostalom što ga suvremena dramaturgija i suvremeni kazališni izraz jasno iskazuju: da istražuje ono što se naziva *Condition humaine,* da se pita o očaju i slavi postojanja. Ne treba se onda čuditi da je Dorta, Schlockera, Drexhangea pred takvom folklornom predstavom obuzeo očaj, jedva kontroliran znatnim naporima kurtoaznosti.

Nagrađujući ovu predstavu, Pozorje se također opredijelilo za izrazito *konzervativni* kazališni izraz. Jer, u načinu glumljenja te predstave nalazile su se sve skromne zalihe glumačkih rekvizita psihološkograđanskog teatra, a njena formalna otvorenost bila je samo prividna. Ovdje neću raspravljati o tome kako je redatelj prihvatio upravo diletanski scenografijom upropašten i onemogućen scenski prostor; budući da govorim o načelnom bit će dovoljno ustvrditi da otvorenost odnosno zatvorenost jednog kazališnog izraza ne određuje formalno razbijanje zidova mjesta i vremena radnje ili razbijanje realističkih dimenzija u kutiju pozornice smještenih elemenata, već prvenstveno: *način igre.* Ako se počnu kreirati stereotipni karakteri, ako se apelira, pa makar i s alibijem blage ironije, na prvi, lako dohvatljivi sentiment gledaoca, ako su iz te igre odsutni i strast i ideja, onda se ipak vraćamo starom zatvorenom teatru, starom pospanom teatru. Mrtvačkom teatru, rekao bi Peter Brook.

Lokalizam i konzervativnost vezuju se na Pozorju sa njihovim logičnim sudrugom: *samozadovoljstvom.* Da bi se ono barem malo prodrmalo, da bi se možda opet potražili oni živi impulsi koji su, čini mi se, ipak bili prevladali 1967. kad smo nagraditi dvije hrabre i neobične predstave: *Pokojnika* Ljubiše Georgijevskog i *Kod večite slavine* Jovana Putnika, reći ću otvoreno: Pozorje, čija je najbolja predstava *Selo Sakule,* nas se uopće ne tiče. S takvom vrstom teatra ne želimo imati nikakve veze.

Petar Selem

NEKA OBILJEŽJA SUVREMENIH MIGRACIJA

Danas je teško raspravljati o bilo kojem hrvatskom pa i jugoslavenskom suvremenom problemu a da istodobno bar na neki način ne spomenemo inozemne migracije radnika ili kako to eufemistički nazivamo, »privremeno zapošljavanje u inozemstvu«. Opće značajke ove nove i pomalo zbunjujuće pojave mogli bismo formulirati ovako:

U suvremenim migracijama rada jasno je zacrtan pravac kretanja Jug—Sjever. Poljoprivredna područja evropskog juga, najčešće s visokim prirastom stanovništva i niskom akumulacijom, potiskuju svoje viškove radne snage u pravcu evropskih industrijskih središta.

Zemlje koje daju radnu snagu, a i neke zemlje koje ju primaju, smatraju današnje zapošljavanje radnika u inozemstvu privremenim. No, čini se da će još dosta dugo strani radnici biti stalan i osnovni element gospodarstava zemalja u kojima borave kao naseljenici.

Visoko industrijalizirana područja zemalja imigracije sve više privlače mlade ljude među kojima se stalno povećava broj žena.

Današnja »usisna snaga« evropskih industrijskih centara podsjeća na razdoblje prije prvog svjetskog rata. Tada je (1890) u Belgiji radilo 171.000 stranih radnika, u Njemačkoj 691.000, a u Švicarskoj (1910) 552.000 stranih radnika.

U suvremenim kao i u ranijim međudržavnim migracionim gibanjima sadržani su neki elementi klasične relokacije stanovništva iz sela u gradove, iz poljoprivrede u industriju.

Svjedoci smo malo čudnog fenomena da manje razvijene zemlje pomažu razvoj visoko industrijskih i bogatih zemalja. Stručne službe OECD su izračunale da troškovi uzdizanja i obrazovanja 3,500.000 radnika iz zemalja evropskog juga iznose 24 milijarde i 500 milijuna dolara.[1] To je »pomoć« manje razvijenih razvijenima.

Danas među mnogim nadnacionalnim faktorima prevladava zahtjev za utvrđivanje bilance svih gubitaka i dobitaka širih društvenih zajednica u migracionom procesu.

Budući da migracije teku iz neravnomjerno razvijenih zemalja prilikom utvrđivanja bilanci gubitaka ili dobitaka iz migracije radne snage važan je pristup i postupak koji će osigurati interese određenih migracionih područja. Za neravnomjerno razvijene društvene zajednice, s razlikama u prirodnom prirastu, akumulaciji i stepenu razvijenosti industrijskog sektora, manipuliranje s općim prosjecima može samo da zamagli sliku stanja i dovede na pogrešne zaključke.

[1] Izvor: OECD »Confrontation immigration policies«, str. 101. Računato u prosjeku za radnika 7.000 dolara. Talijanski stručnjaci su dali procjenu u visini 10.000 dolara po radniku.

Premda je osnovni motiv migracije sadržan u visokom prirodnom prirastu stanovništva i niskom netto produktu, povijest bilježi i postojanje migracija iz zemalja s niskim priraštajem i dovoljnim netto produktom. Takvu pojavu teorija o migracijama svrstava u »nenormalne uvjete« motiviranja migracija. Najčešće se radi o prelijevanju akumulacije iz područja na kome je stvorena u neko drugo područje ili u neprivredne izdatke.

Čim se u zemlji emigracije počinju smanjivati skupine gospodarski aktivnog stanovništva nastaju ozbiljne prijetnje proizvodnji i dohotku, ugrožava se potencijalni rast zemlje te njena ekonomska i društvena stabilnost. Mišljenje da je smanjenje broja aktivnog stanovništva moguće kompenzirati porastom produktivnosti ekonomisti u zemljama emigracije primaju s rezervom.

Jednosmjerni migracioni tijekovi bez politike privlačenja povratnika lako dovode do pomanjkanja radne snage u određenim sektorima proizvodnje. Ova je pojava gotovo u pravilu popraćena zahtjevima za povećanjem zarada bez adekvatnog povećanja proizvodnje. Tako se otvara mogućnost negativnog djelovanja na investiranje i perspektivni razvoj, nastaju poremećaji u monetarnoj ravnoteži i jačaju tendencije inflacije.

Da bi radničke doznake u stranim sredstvima plaćanja bile stalan i stabilan izvor prihoda, neophodno je ostvariti kružni tijek migracija, te odlaske približiti u broju povracima. Ti prihodi se mogu javljati kao čist dobitak zemlje »izvoza« radne snage samo do granice na kojoj odlazak aktivnog stanovništva nije počeo utjecati na sniženje proizvodnje i investicija.

Zemlje koje primaju strane radnike na kraće razdoblje u »rotirajućem vidu migracija« ostvaruju trovrsnu dobit: a) primaju gotove ljude na koje nisu imale izdatke za uzdizanje i školovanje, b) netto produkt i c) doprinose za društveni standard.

Neke zemlje useljenja, kao npr. Francuska, Švedska, Belgija i V. Britanija, vode manje ili više naglašenu politiku naturalizacije i zainteresirane su za stvaranje ili dovođenje obitelji. Zemlje kao SR Njemačka i Švicarska više su zainteresirane za »rotirajuću migraciju«. Zato u politici prema stranim radnicima favoriziraju izgradnju stanova za samce, a izgradnju obiteljskih stanova zapostavljaju.

Zemlje emigracije s visokim prirastom stanovništva nastoje mjerama koje olakšavaju povezivanje obitelji smanjiti broj povratnika (Italija, Španjolska, Turska). Budući da su migranti iz tih zemalja u većini (oko 80%) poljoprivrednici vezani za svoju zemlju, rezultati su slabi. Izlaženje u susret procesima ostajanja u stranim zemljama i konačne asimilacije, odgovorni faktori objašnjavaju gestom doprinosa rasnom, moralnom i političkom jedinstvu Evrope.

I na kraju treba spomenuti pojavu migracija među razvijenim zemljama. To su migracije standarda, boljih uvjeta i migracije »mozgova« — visokih stručnjaka. Ovaj tip migracija zastupljen je u krajnje malom postotku i u tijekovima Jug—Sjever.

Brojnija migraciona gibanja prema inozemstvu počela su iz nekih naših republika prije desetak godina (Hrvatska i Slovenija), a iz drugih tek u posljednje 2—3 godine. I ta činjenica, uz razlike u gospodarskom razvitku, akumulativnosti privrede i prirodnom prirastu stanovništva, čini gotovo iluzornim napore u formuliranju jedinstvene jugoslavenske migracione politike. U nekim je našim republikama, čini se, važan razvojni i nacionalni zadatak današnjeg trenutka povećati broj odlazaka na rad u inozemstvo dok je u drugim upravo obrnuto, tj. povećati broj povrataka.

O dinamizmu odlazaka i povrataka nalazimo službene podatke u biltenima Saveznog biroa za poslove zapošljavanja. Premda se ova evidencija vodi tek šest godina i obuhvaća oko pola ukupnih migracionih gibanja iz naše zemlje, slika koju nam ona pruža zaslužuje pažnju.

6-GODIŠNJA BILANCA EVIDENTIRANE MIGRACIJE IZ SFRJ[2]
(za razdoblje od 1. 1. 1964. do 1. 1. 1970)

Socijalistička republika	Odlasci	Povraci	Postotak povrataka od odlazaka
BiH	77 500	8 739	11,3%
Crna Gora	2 214	361	16,3%
Hrvatska	104 066	10 724	10,3%
Makedonija	19 450	3 267	16,8%
Slovenija	60 835	36 138	59,6%
Srbija	55 794	9 878	17,1%
SFRJ	319 859	69 107	21,8%

Ova evidencija predstavlja kretanje radnika u 62 zemlje (bez članova obitelji). Zemlje Zapadne Evrope u njoj su zastupljene s 96%, a sama SR Njemačka sa 70%. Pred naše znanstvene upravne i političke institucije ova službena evidencija postavlja zadatak pronalaženja pravog odgovora na dva pitanja:

1) Zašto se slovenski radnici vraćaju s rada u inozemstvu u gotovo šest puta većem postotku nego hrvatski i

2) zašto je povratak naših radnika više nego dva puta manji od jugoslavenskog prosjeka za razdoblje od šest godina?

Razlozi ovim pojavama su veoma složeni i čini se da malo koristi imamo od »paušalnih« ocjena nečije pasivne zabrinutosti ili indiferetnosti prema samim pojavama.[3]

Za provjeru istinitosti vlastitog dojma o nekoj pojavi često je korisno uspoređenje s nekim drugim. Budući da je SR Njemačka uistinu zemlja privremenog zapošljavanja stranih radnika te ih zato i zove »Gastarbeiter«, to jest radnici gosti čini se korisnim dati migracione bilance glavnih zemalja emigracije upravo s tom zemljom. Evo kakvu sliku daje pregled odlazaka i povrataka iz SR Njemačke u razdoblju od sedam godina za Italiju, Španjolsku, Grčku i Tursku. Za našu zemlju su podaci za šest godina, tj. otkad je uvedena evidencija.

MIGRACIONE BILANCE SA SR NJEMAČKOM[4]
(za razdoblje 1961—1967)

Zemlja	Odlasci	Povraci	Postotak povrataka od odlazaka
Italija	899 900	795 800	88,5%
Španjolska	305 500	195 200	63,8%
Grčka	287 800	170 900	59,3%
Turska	197 600	88 700	44,9%
	(za razdoblje od 1. 1. 1964. do 1. 1. 1970.)		
SFRJ	183 161	11 326	6,2%

[2] Izvori: »Zapošljavanje u inozemstvu« Pregledi statističkih podataka za razdoblje 1964—1969, izdanje Saveznog biroa za poslove zapošljavanja, Beograd. U napomeni uz ove preglede redovito se navodi da podaci ne predstavljaju stvaran broj osoba na radu u inozemstvu jer »mnogi radnici« ne prijavljuju svoj odlazak zavodima, a o migraciji prije 1964. god. nema podataka, međutim i pored ovih nedostataka pregledi ukazuju na određena kretanja koja karakteriziraju ovu pojavu.

[3] »Često se čuju kritike na račun odlaska naših ljudi na rad u inozemstvo. Kaže se da je u Hrvatskoj na taj način došlo do opadanja stanovništva i da se gubi hrvatsko biće, da reakcionirane snage u inozemstvu utječu na hrvatski živalj, da mi tako osiromašujemo hrvatsku republiku i hrvatski narod. Odgovor na takove parole je taj da se 99% tih ljudi poslije izvjesnog vremena vraća u zemlju. Premda je utjecaj reakcionarnih snaga a osobito klera i političke emigracije u inozemstvu velik, slučaj Dalmacije i još nekih krajeva pokazuje da se naši ljudi vraćaju s rada u drugim zemljama i treba da to iskoristimo kao politički atribut za sebe. Izvor »Vjesnik« 17. travnja 1969, izvještaj sa sjednice jednog našeg političkog foruma.

[4] Izvori: Ujedinjene nacije, Ekonomska komisija za Evropu i OECD, a za SFRJ pregledi »Zapošljavanje u inozemstvu«.

Na osnovi naših i stranih statistika točan broj jugoslavenske ekonomske emigracije na početku 1970. godine.

Udio jugoslavenskih republika u inozemnim migracijama na početku 1970.[5]

Socijalistička Republika	Broj radnika zaposlenih u inozemstvu	Postotak od ukupnog broja
Bosna i Hercegovina	109 700	24,0%
Crna Gora	2 200	0,5%
Hrvatska	210 000	46,0%
Makedonija	21 700	4,5%
Slovenija	54 300	12,0%
Srbija	63 400	13,0%
SFRJ	461 300[a]	100,0%

U međuvremenu, do sredine o. g. je ovaj broj porastao do 520.0000. Uspoređenje gornjih podataka s podacima od početka 1968. pokazuje relativni pad udjela Hrvatske i Slovenije u inozemnim selenjima, a porast ostalih republika. Prije dvije godine sudjelovanje Bosne i Hercegovine je bilo 22,1%, Crne Gore 0,2%, Hrvatske 50,1%, Makedonije 3,1%, Slovenije 15,1% i Srbije 9,4%.

S prosječnim migracionim stopama koje pokazuju odnos broja iseljenika prema broju stanovnika pokazuje se posljednje dvije godine pozitivan kurs jedino u Republici Sloveniji. Migraciona stopa Slovenije u razdoblju od 1968. do 1970. pokazuju pad od 3.30% do 3,20%. To nam govori da se broj povrataka relativno povećava, a broj odlazaka relativno smanjuje. Samo u 1969. Slovenija je imala 61% evidentiranih povrataka u odnosu na evidentirane odlaske na rad u inozemstvo. Povrataka je bilo 8.460 a odlazaka 13.842. S obzirom na niz sličnih čimbenika mogli bismo očekivati bar približno slična kretanja u Hrvatskoj. Međutim, u ovom razdoblju do njih još nije došlo. Migraciona stopa Hrvatske je od 1968. do 1970. porasla za 0,60% (od 4,21% na 4,80%). To je i razumljivo, jer evidentirana migracija pokazuje u 1969. god. 28.717 odlazaka a samo 2.619 povrataka. To znači da su povraci radnika iz inozemstva u Hrvatskoj u 1969. godini bili tek 9% od odlazaka.

Da bi čitalac imao određeniju predodžbu o stvarnim veličinama navedenih postotaka potrebno je dati bar neke inozemne usporedbe. Sredinom 1968. godine migracione stope glavnih zemalja evropskog juga bile su ove: Italija 3,88%, Grčka 2,94%, Portugal 4,00%, Španjolska 1,90% i Turska 0,63%.

Tabelarni pregled nedvojbeno pokazuje porast migracionih stopa, tj. ukupnog broja iseljenika u republikama s nedovoljnom akumulativnosti privrede i visokim prirastom stanovništva. To je i normalno. Također je normalno da migraciona stopa Slovenije pokazuje pad. Međutim, nije normalno da u Hrvatskoj koja ima najakumulativniju privredu u SFRJ i najniži prirodni prirast stanovništva (osim Vojvodine) migraciona stopa i dalje bilježi porast. Razlozi nisu samo u domeni ekonomike i razdiobe, nego postoje i drugi o kojima bi valjalo temeljito razmisliti i donijeti odgovarajuće odluke. Pri tom mislimo prvenstveno na mjere koje bi stimulirale povratke i to trajne; povratke u gospodarski život zemlje, a ne za novogodišnje praznike, ljetne odmore ili u devizne mirovine.

Zvonimir Komarica

[5] Računato prema procijenjenom broju stanovnika u 1969. god. i broja migranata na početku 1970.

IPAK I U VOJSCI NA HRVATSKOM JEZIKU!

U povodu komentara hamburškog Spiegela pod naslovom: JUGOSLAWIEN — ARMEE-BEFEHLE AUF DEUTSCH (Vojska — Zapovijedi na njemačkom)

U hamburškom magazinu »Spiegel«, broj 20. od 11. svibnja 1970, u komentaru članka jugoslavenskog generalpukovnika u miru Jake Avšiča, uz ostalo je rečeno da je Avšič u zabludi kada kaže da su u austro-ugarskoj vojski postojale jedinice »... koje su odozgora do dolje imale hrvatski jezik kao zapovjedni, službovni i uredovni«, a zatim se tvrdi da je »... postojala jedna kraljevska ugarska Honvédska pješačka pukovnija br. 27, u kojoj je bilo 84% Hrvata... U toj pukovniji zapovjedni je jezik bio mađarski, hrvatski su vojnici, govorili samo među sobom...« Međutim, ova tvrdnja u »Spiegelovu« komentaru nije točna. Hrvatska je, naime, u tijeku cijele svoje povijesti, i nakon gubitka svoje posebne srednjovjekovne države godine 1102, od kada je u personalnoj uniji s Ugarskom i (od 1527) u Habsburškoj Monarhiji, trajno sačuvala kontinuitet svoje državne samobitnosti. Njezin, makar i ograničeni, nacionalni suverenitet trajno se izražavao i u posjedovanju svoje vlastite oružane sile, pa i u doba bečkog apsolutizma i kasnije u dualističkoj Austro-Ugarskoj.

Godine 1867. kad je tzv. nagodbom između Austrije i Ugarske ostvaren dualizam (tj. dotadašnja Austrijska Carevina postala je Austro-Ugarskom Monarhijom), bila je u skladu s tim reorganizirana i vojska. Jedan (znatno veći) dio vojske ostao je zajednički, s njemačkim službenim jezikom i pod saveznim ministarstvom rata u Beču, a drugi dio vojske tvorile su nacionalne oružane snage: u austrijskoj polovici monarhije Landwehr (zemaljska obrana), sa svojim posebnim zemaljskim ministarstvom obrane u Beču, a u ugarskom dijelu monarhije Honvéd (domovinska obrana) s mađarskim službenim jezikom i sa svojim posebnim ministarstvom za zemaljsku obranu u Budimpešti.

S obzirom na priznati posebni državno-pravni status Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u Monarhiji, pitanje posebne hrvatske vojske riješeno je u okviru Hrvatsko-ugarske nagodbe godine 1868. tako, da je u sklopu Kraljevskog ugarsko-hrvatskog domobranstva (odnosno Honvéda), na području Hrvatske postojalo posebno Hrvatsko domobranstvo. Reorganizacijom austro-ugarske vojske godine 1889/90. Landwehr, Honvéd i Domobranstvo postali su ravnopravan dio stajaće vojske, s pravom regrutiranja obvezanika, pa je tako Hrvatsko domobranstvo, po svojoj organizaciji, oružju i opremi, po izobrazbenim i mobilizacijskim poslovima bilo izjednačeno sa zajedničkom austro-ugarskom vojskom. Također su bile osnovane posebne vojničke škole hrvatskog domobranstva, po rangu izjednačene s ostalima, a u ugarskoj Honvédskoj kadetskoj školi u Pečuhu bilo je osnovano posebno odjeljenje za hrvatske kadete.

Hrvatsko domobranstvo bilo je pod zapovjedništvom VII (a kasnije VI) hrvatsko-slavonskog domobranskog okružja (kasniji naziv: Zagrebačko domobransko vojno okružje), a imalo je četiri pješačke pukovnije (25. zagrebačka, 26. karlovačka, 27. sisačka i 28. osječka), 10. varaždinsku husarsku (konjaničku) pukovniju i 6. poljsko-topničku pukovniju. U domobranstvu je zapovjedni, uredovni i službovni jezik bio hrvatski (u to se komentator »Spiegela«, ako se već nije mogao poslužiti našom literaturom, mogao uvjeriti i iz Meyerova konverzacionog leksikona, Leipzig-Wien 1896), a u zajedničkom ministarstvu za zemaljsku obranu u Budimpešti bio je poseban odjel za Hrvatsko domobranstvo, te je tako i ono saobraćalo s domobranskim zapovjedništvom na hrvatskom jeziku. Domobranstvo je imalo i svoje posebne zastave obrubljene hrvatskom trobojnicom i s ugarsko-hrvatskim grbom, posebne kokarde na kapama s hrvatskim grbom pod ugarskom krunom, a vojnici su polagali prisegu »i na posvećene zakone« svoje hrvatske domovine. Časnički i potčasnički činovi službeno su imali hrvatske nazive. Časnici su jednim dijelom bili kao domaći ljudi preuzeti iz zajedničke vojske, a dijelom su dobivani promaknućem potčasnika i dobrovoljaca iz građanstva koji su za to bili izobraženi u vojničkim školama.

Važno je istaknuti da su vojničke postrojbe, i u zajedničkoj vojski, i u domobranstvu, bile formirane po teritorijalnom načelu, tako da su vojnici služili svoj rok na tlu svoje uže domovine, odnosno u svom zavičaju. Prema tome, Hrvati su ili služili u zajedničkoj vojsci (s njemačkim službenim jezikom), ili u domobranstvu (s hrvatskim službenim jezikom), a uopće nisu služili u jedinicama s mađarskim službenim jezikom, kako se to tvrdi u spomenutom »Spiegelovu« komentaru.

U prvom svjetskom ratu, Zagrebačko domobransko vojno okružje poslalo je na frontu 42. domobransku pješačku diviziju s oko 14.000 ljudi, koja se sastojala od 83. i 84. pješačke brigade (svaka s dvije od prije navedenih pješačkih pukovnija), od 10. husarske i 6. poljsko-topničke pukovnije, a kasnije i još jedne haubičke topničke pukovnije, tako da je 42. domobranska divizija imala — kao i ostale divizije austro-bgarske vojske — u svom sastavu cijelu jednu topničku brigadu.

U tijeku rata osnovana je još i 104. hrvatsko-domobranska pučko-ustaška (naziv za dobrovoljačke jedinice, njemački Volksturm, ili Landsturm) brigada s četiri pukovnije (25, 26, 27. i 28. pučko-ustaška pukovnija) i ukupno 12 bataljuna, a također su osnovane i 11. i 12. domobranska dopunska pukovnija.

Ako je Avšič — kako se kaže u »Spiegelovu« komentaru — služio kao kadet-aspirant u 27. carsko-kraljevskoj pješačkoj pukovniji Landwehra, u kojoj je 86% momčadi bilo slovenske narodnosti, ali je službeni jezik ipak bio njemački, a većina časnika Austrijanci, onda je to bilo zato što slovenska vojska nije postojala, nego su Slovenci služili u zajedničkoj vojsci ili u austrijskom Landwehru. Austro-Ugarska, kao konzervativna monarhija, nije priznavala suvremeno načelo prava naroda na samoodređenje do otcjepljenja, nego se držala legitimističkih načela, priznajući samo tzv. povijesno pravo po kojemu su se narodi Austro-Ugarske dijelili na »povijesne« i »nepovijesne« i već u načelu nisu bili smatrani ravnopravnim. Hrvati (odnosno Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija), za razliku od npr. Slovenaca, Srba i niza drugih naroda i narodnosti u Austro-Ugarskoj, bili su priznati kao »povijestan narod«, pa je zato Hrvatima — unatoč svim kršenjima i ograničavanjima njihovih službeno priznatih prava — bilo priznato i pravo na vlastitu vojsku, što Slovencima i nekim drugim narodima u Monarhiji nije bilo ni u načelu priznato

Prema tome Avšič nije u zabludi kad se poziva i na primjer Austro-Ugarske Monarhije dokazujući nužnost više službenih jezika u vojski i služenja vojnog roka na tlu uže domovine u jednoj višenacionalnoj državi, jer je i u toj državi (koja je i propala baš zbog toga što svim svojim narodima nije ni načelno ni stvarno priznavala suverena prava), kao što smo vidjeli, ipak postojala, makar i po veličini ograničena, vlastita hrvatska oružana sila.

(Lit.: 1. dr Josip Pliverić, *Spomenica o državnopravnih pitanjih hrvatsko-ugarskih*, Zagreb, 1907; 2. *Vojna enciklopedija*, Beograd, 1959, sv. 5, natuknica »domobranstvo«; 3. *Hrvatska enciklopedija*, Zagreb, 1945, sv. 5, natuknica »domobranstva«; 4. Naša *Domovina*, zbornik, Zagreb, 1943, knj. 1, str. 198.)

Dragutin Ščukanec

NOVA PODJELA JUGOSLAVIJE U NJEMAČKOM TURISTIČKOM VODIČU

Njemačko izdavačko poduzeće Heideverlag Ellen Kulow, 2. Hamburg 50, Blücherstrasse 35, specijalizirano za izdavanje turističkih vodiča za najrazličitije zemlje, pustilo je nedavno u promet i knjižicu pod naslovom »JUGOSLAWIEN, Presse-Tourist-Information, 1. Auflage - Ausgabe 1969/70«.

Solidna oprema tog priručnika u opreci je, na žalost, sa sadržajem, koji treba oštro osuditi.

Već u »Inhaltsverzeichnis«-na strani 4. saznajemo, naime, da ovaj vodič sadrži uvodno poglavlje »Jugoslavija sa svojim provincijama i republikama«, a zatim se pojedinačno redaju članci »Republika Srbija«, »Republika Bosna i Hercegovina«, »Republika Crna Gora«, »Republika Makedonija«, te »PROVINCIJA HRVATSKA« i »Provincija Slovenija.« A naša obala podijeljena je, nakon Istre i Slovenskog primorja, na »Hrvatsko primorje«, »Dalmatinsko primorje« i »Crnogorsko primorje.«

Prema tome, Hrvatska nije republika, ravnopravna po našoj državnoj podjeli i ustavu i čitavom našem uređenju ostalim četirima republikama, nego je »provincija«, a ta riječ u svim jezicima znači neko područje pod vlašću i u eksploataciji neke druge, slobodne i vlastodržne zemlje. Kako sam autor ovog vodiča shvaća riječ »Provinz«, vidimo na strani 318, gdje je opisana »die Provinz Kosovo«, s kojom je Socijalistička Republika Hrvatska, dakle, izjednačena.

Osim toga, hrvatska obala uz Jadran, sastavni dio Republike Hrvatske, sa Splitom, Dubrovnikom, otocima Bračom, Hvarom i Korčulom itd., nije opisana u sklopu prikaza »provincije Hrvatske«, nego posebno, na stranama 124—225, u posebnom poglavlju, koje nosi naslov »das dalmatinische Küstenland — dalmatinsko primorje.« Ako pak potražite Pulu i Opatiju, naći ćete ih u poglavlju »Istrien und das slowenische Küstenland«.

Sve je to tako prikazano i na priloženim geografskim kartama, čak je na strani 131. posebno tiskana karta čitave Jugoslavije, na kojoj je »Adria« obilježena izdvojenim crnim okvirom. Budući da je u opisu hrvatskog područja, ovako raskomadanog, uvijek brižno izbjegnut svaki podatak o s t a n o v n i š t v u (u prikazu Dubrovnika, npr., hrvatsko ime nije nigdje ni spomenuto, jedino se veli da su Avari i Slaveni razorili Epidaurum i da su kasnije Mlečani i Slaveni »ugrožavali sigurnost Grada«) ne treba posebno isticati, koliko nepotpunu i falsificiranu sliku hrvatskog naroda, njegova teritorija i njegove prošlosti i sadašnjosti pruža strancu ovakav »priručnik«.

Sve to ne može biti slučajno (kao što bismo mogli koncedirati da je slika zvonika svetog Duje u Splitu uvrštena pod Ljubljanu, a plesači vrličkog kola pod Peć slučajnom omaškom, no i to bi bila nedopustiva aljkavost), jer je autor knjige dolazio i dolazi u Jugoslaviju (na strani 13. vidimo ga fotografiranog na vratima splitskog hotela »Marjan« s Orsonom Wellesom) i uspio je skupiti, upravo iz Hrvatske, oko stotinu i pedeset oglasa, koji ispunjaju gotovo trećinu knjige i sigurno su plaćeni hrvatskim, a ne dalmatinskim ili kakvim drugim novcem. Barem neki od onih, koji su te oglase platili, morali bi od izdavača tražiti objašnjenje i zahtijevati ispravak svih netočnosti u eventualnim idućim izdanjima, a bila bi to dužnost i još mnogih faktora.

Naravno da u ovakvoj knjizi ima o nama različnih bisera, koji štošta objašnjavaju, no nećemo trošiti prostor na njih. Ali kad autor ovog »dezinformatora« na strani 26. pod »Sitten und Gebrauche« upozorava svoje čitatelje i sunarodnjake da se s nama ne upuštaju u političke diskusije (otkad takve »upute« spadaju u turističke vodiče?), jer »ti narodi« nemaju u dobroj uspomeni Nijemce u uniformi, moramo gospodina upozoriti da nećemo bolje pamtiti ni strance koji nas ovako prikazuju svojem i stranom svijetu.

V. R.

SLOŽENI PUT DO STVARNE SLOBODE UMJETNIČKOG STVARANJA

Prije nego pristupim razmatranju stvarne teme druge točke dnevnog reda našeg Kongresa,* osjećam potrebu da odgovorim na jedno pitanje koje nam se posljednjih godina češće postavlja i u javnosti i u kuloarima. Pitanje po prilici glasi ovako: kako to da vi književnici na svojim kongresima, plenumima itd. ne raspravljate, kao nekad, o duhovnim vrijednostima, nego vam je jedini problem materijalni položaj književnika.

Naravno, nije istina da mi na svojim skupovima ne raspravljamo o stanju duha u nas. Međutim, danas to ne činimo na tzv. reprezentativnim skupovima, nego na posebnim, dobro pripremljenim sastancima, na koje ljudi ne dolaze po delegatskom sustavu, nego prema vlastitom opredjeljenju.

No, ovome treba dodati još nešto: promjena sadržaja rada naših kongresa, plenuma itd. uvjetovana je i dubokim društvenim promjenama u nas. Prošla su vremena kad se s govornice kongresa Saveza književnika Jugoslavije zapovijedala dogmatska državna umjetnohst, no isto tako prošla su i vremena kad je bilo potrebno da se s iste govornice zastupa puna sloboda umjetničkog stvaranja. Danas se o slobodi umjetničkog stvaranja ne izjašnjavaju samo statuti društava i udruženja književnika, nego i svi najvažniji državni i partijski dokumenti, od Ustava do Programa SKJ.

Međutim, je li tim svestranim izjašnjavanjem doista riješen vječni problem književnosti i svake druge artističke djelatnosti, a to je sloboda umjetničkog stvaranja? Iako je učinjeno mnogo, mi ipak ne možemo biti zadovoljni. Da bi sloboda umjetničkog stvaranja bila potpuna, nije dovoljna naša dobra volja i pismena potvrda države, nego također i materijalne mogućnosti za njezino ostvarenje.

Eto, jedino u tome svi mi već godinama nalazimo svoje intimno opravdanje i snagu da ustrajemo u ponavljanju zahtjeva za stvaranje takvih zakonskih uvjeta koji bi omogućili piscima da se cijeli posvete poslu čija mjera nikad nisu bili i nikad neće biti osobni probici, nego jedino čovječna savjest vremena.

Iako su se dakle gotovo svi u našem društvu na riječima izjasnili za slo-

* Referat koji je Slavko Mihalić pročitao na Kongresu Saveza književnika Jugoslavije u Zagrebu 14. lipnja 1970.

bodu umjetničkog stvaralaštva, naša dugogodišnja iskustva nedvoumno govore da postoje mnogi koji tu slobodu shvaćaju relativno svojim probicima.

Prije svega trebalo bi govoriti o primitivizmu, koji upravo u odnosu prema umjetnosti pokazuje koliko je još uvijek duboko prisutan u našem životu. Prema njemu književnost je u najboljem slučaju rijetka ptica kojoj je jedino pravo i dužnost da cvrkuće svoje himne suncu ili tužbalice. Posljedice znamo: prodavač knjige zarađuje tri, četiri, pa i pet puta više od njezina autora. Ili: autori nekih najznačajnijih djela naših književnosti primili su za njih jedva 2 ili 3 dinara po satu književnog rada.

Postoji i specifični politički primitivizam. On je negdje u svojoj dalekoj dogmatskoj prošlosti naučio da je za politiku najbolje ako pisce drži »pomalo po strani«, uvijek u stanju nekakvog iščekivanja, kako ne bi došle do izražaja njihove »urođene zle sklonosti«. Pri tome ih ništa ne smeta što su pisci ove zemlje, cijelom njezinom poviješću, dokazali da su stvarno opasni jedino — neprijatelju.

Ipak, u ovom našem društvenom trenutku, najveći je protivnik slobode umjetničkog stvaranja onaj vrlo šutljivi i uglavnom neuhvatljivi sloj koji nazivamo birokracijom. — Ako se primitivizam kiti perjanicom neznanja, birokracija vrlo dobro zna o čemu se radi: ona u slobodi umjetničkog stvaranja gleda istu opasnost za svoje privilegije kao i u socijalističkoj demokraciji, samoupravljanju, federativnom uređenju i nesvrstavanju.

Mnogo je lukavija nego što smo mogli sanjati. Ne mrgodi lice kad sretne književnika, slikara, glazbenika; dapače, ako joj se previše ne žuri, potapšat će ga po ramenu. Birokracija neće dopustiti niti da pisci gladuju, pojedinci će steći i stanovita društvena priznanja. Ali ona nikada neće dopustiti da se pisci doista materijalno osamostale, da sami odlučuju o svojoj umjetničkoj sudbini, jer bi to značilo ne samo materijalnu nego i duhovnu negaciju nje same.

Nije nimalo slučajno što se nešto slično događa i u našoj ekonomici. Birokracija se nikada ne izjašnjava protiv samoupravljanja, ona mu tu i tamo popušta, ali dobro pamti gdje su granice njezinih probitaka.

Eto, to je odgovor zašto republička društva i udruženja književnika naše zemlje, okupljena u Savezu književnika Jugoslavije, kako na svojim zasebnim, tako i na zajedničkim skupovima već godinama uporno stavljaju na dnevni red tzv. materijalne probleme: u njihovu rješenju mi tražimo svoja samoupravna prava, i to ne da bismo živjeli bezbrižnije, nego da bismo se potpunije i smišljenije posvetili kulturnom radu u kojem književno stvaranje ima tako značajnu ulogu.

Danas možemo reći da nam se čini da su naša dugogodišnja nastojanja dala prvi značajan rezultat, čiji domet jedva možemo ocijeniti u ovom trenutku. — Pred Kulturno-prosvjetnim vijećem Sabora SR Hrvatske nalazi se nacrt prvog jugoslavenskog republičkog zakona o posebnom doprinosu za uporabu autorskih djela po isteku autorskih imovinskih prava.

Prošlo je pet godina otkako se Savez književnika Jugoslavije pojavio pred saveznim zastupničkim tijelima s prijedlogom da se i u nas, kao i u mnogim drugim zemljama svijeta, ustanovi posebni »književni fond« poznat pod nazivom *domain public payant*. O čemu se radi vi znate: do 50 godina nakon smrti autora, sva autorska prava pripadaju njegovim nasljednicima. Nakon 50 godina ta se prava gase, pa izdavači, radio i televizijske stanice, kazališta itd. mogu takva djela objavljivati odnosno reproducirati bez nadoknade. To suvremene pisce, ali isto tako i glazbenike, likovne umjetnike, stavlja u neravnopravan položaj: djelo klasika izdavač, radio ili televizijska stanica dobivaju besplatno, dok za djelo suvremenog, ponekad još neafirmiranog pisca, skladatelja ili slikara moraju plaćati autorski honorar.

Zbog toga je predloženo da se za izvođenje djela za koja su prestala autorska prava, u posebni fond uplaćuje doprinos koji iznosi 30 do 50% uobičajenog honorara. Zemlje koje su prihvatile ovaj prijedlog (ima ih na popisu već četrnaest — od Čehoslovačke i Bugarske preko skandinavskih zemalja do Kanade) brzo su uvidjele ogromne mogućnosti koje pruža novi fond za unapređivanje nacionalne kulture. Putem njega one su novčano potpomagale pisanje i izdavanje kapitalnih djela kao što su nacionalne i svjetske povijesti književnosti, likovnih umjetnosti, glazbe, lingvističkih i filozofskih djela itd. za koja se inače teško nalazi potreban novac. Fond je otvorio nove mogućnosti mladim talentiranim piscima, dodjeljivao stipendije za stvaranje većih beletrističkih djela, putovanja u inozemstvo itd. Nisu bili zaboravljeni ni izdavači ni knjižnice: otkupom vrednijih izdanja fondovi su pomagali i jedne i druge i pozitivno utjecali na njihovu kulturnu orijentaciju.

Vrlo je karakteristično da su se za ustanovu *domain public payant* u prvom redu opredjeljivale manje zemlje kao što je naša, čija je književna djelatnost ograničena dosegom jezika.

Bilo je i protivnika, većinom iz velikih zemalja kapitalističkog zapada, i to uglavnom iz redova izdavača koji su štitili svoje interese. Naravno, oni nisu u prvi plan isticali vlastite probitke nego demagošku parolu »Nitko nema prava oporezivati klasike«.

A nije potrebno biti osobito pametan da se shvati duboko humani smisao fonda *domain public payant:* suvremeno književno stvaralaštvo koje danas pomažu djela književne prošlosti, također će jednoga dana, i već za kakvih pedeset, šezdeset ili sedamdeset godina pomagati književnost jedne buduće generacije.

Na žalost moram reći da je i u nas bilo protivnika novog zakona. Naši su izdavači tvrdili da oni sami, unutar vlastitih poduzeća, potpomažu zaradom na klasicima manje komercijalnu, suvremenu domaću i stranu književnost. Nekima od njih možemo vjerovati da je zaista tako. Međutim, postavlja se principijelno pitanje, je li zadatak jednog izdavača da on sam odlučuje što je u kojem trenutku najneophodnije jednoj nacionalnoj kulturi. Odgovor može jedino biti negativan.

Ipak je na kraju u novom saveznom zakonu o autorskom pravu republikama ostavljena mogućnost da donesu republičke zakone o stvaranju fonda za koji se toliko zalagao Savez književnika Jugoslavije. SR Hrvatska je prva realizirala tu mogućnost.

Vama je, više-manje, poznat nacrt novog zakona. S obzirom da vjerujemo da će uskoro i ostale republike poći istim putem, dobro je da već sada raspravimo o nekim vrlo važnim problemima koje novi zakon potiče.

U Društvu književnika Hrvatske najviše je neslaganja pobudio 11. član nacrta novog zakona. Naime, u njemu se predviđa da se svi doprinosi za uporabu autorskih djela po isteku autorskih imovinskih prava naprosto »utope« u dosadašnjem Republičkom fondu za unapređivanje kulturnih djelatnosti.

Mi smo u proteklih pet godina zastupali jedno sasvim drugačije rješenje, i sada stojimo na tom stanovištu: Prije svega smatramo da bi se doprinosi za izvođenje književnih djela po prestanku autorskih imovinskih odnosa trebali do posljednjeg starog dinara vratiti — književnosti. Zbog toga bi bilo najbolje da se od ovih doprinosa stvori *posebni fond,* kojim ne bi upravljali ljudi sa strane već oni koji su najneposrednije vezani uz umjetničko stvaranje. Evo kako bi se po našem mišljenju trebalo upravljati književnim odjelom fonda (jer on će, fond, pretpostavljamo, imati i svoj glazbeni i likovni odjel): U njegovu upravnom odboru trebalo bi biti najmanje 50% književnika i književnih prevodilaca demokratski izabranih na godišnjim skupštinama Društva književnika Hrvatske i Društva književnih prevodilaca. Daljnjih 50% trebali bi činiti izdavači, predstavnici književnih i dramskih redakcija radija i televizije, kazališta, dakle svih onih koji pridonose stvaranju fonda.

Zašto smatramo da je ovakvo rješenje jedino prihvatljivo?

Ponajprije, Republički fond nastaje iz sasvim drugačijih izvora, drugačiji su mu principi upravljanja, a razlikuje se i načinima pa i smislom sufinanciranja. U njemu svi odlučuju o svemu, pa jedva može biti riječi o znanstvenom rješavanju problema nacionalne kulture, razlikovanju važnijih od sporednijih zadataka, planiranju za dulja razdoblja što mi smatramo bitnim itd. U njegovu rukovođenju još se uvijek osjećaju stara administrativna shvaćanja o potrebi držanja kulture na uzici, koja se protive ne samo znanstvenim, nego i samoupravnim principima. Na primjer, određeno je da u radu komisije za književne revije i listove ne može sudjelovati ni jedan predstavnik redakcija, dok su u njoj pisci, dakle oni koji zaista stvaraju književne revije i listove, već godinama u manjini. Ili, u komisiji za otkup knjiga, vjerojatno po istom principu, nema niti jednog predstavnika izdavača.

Osim toga, sadašnji prijedlog člana 11. novog zakona krije u sebi opasnost da njegovom primjenom književnost izgubi umjesto da dobije. Za godinu-dvije vjerojatno bi Republički fond potpuno ukinuo sufinanciranje književnosti iz *dosadašnjih* izvora, te bi se sve potrebe podmirivale iz mase doprinosa sakupljenih primjenom novog zakona. Na taj način, iako bi prividno bilo više novaca za književnost, ona bi u cjelini ipak bila prikraćena za nemala novčana sredstva.

O tome što bi zapravo bili zadaci novooosnovanog fonda govorili smo ranije. Možda nije zgorega da to još jednom ponovimo: Proučavajući suvremenu književnu problematiku, on bi ne samo sufinancirao nego i *poticao* stvaranje kapitalnih djela neophodnih ne samo nacionalnoj književnosti, nego i kulturi uopće. Stipendirao bi najznačajnije pisce u njihovu višegodišnjem radu na većim književnim djelima, a također pomagao mlade talentirane pjesnike, prozaike, kritičare, dramatičare. Fond bi mogao utjecati da se ubuduće više prevodi s jezika drugih naroda i narodnosti naše zemlje, kao i da se ispune najveće praznine u prevođenju s jezika drugih zemalja. Koliko je to potrebno najbolje pokazuje činjenica da mi godišnje ne prevodimo više od četiri-pet knjiga iz književnosti Azije, Afrike i Južne Amerike.

Ne treba posebno naglašavati da bi od takve djelatnosti fonda neposrednu korist imali književnici, izdavači, radio, televizija, kazalište, knjižnice, a dugotrajnu društvo u cjelini.

Koliko je takav smišljeni rad potreban posebno ovdje u Hrvatskoj, najbolje pokazuje to što mi, na primjer, nemamo čak ni suvremeno pisanu povijest nacionalne književnosti kao ni povijest vlastitog naroda, nemamo na primjer rječnika albanskog, makedonskog i slovenskog jezika, ali također ni bugarskog, češkog, madžarskog, rumunjskog, slovačkog jezika . . .

Postoje ozbiljne primjedbe i na 10. član nacrta novog zakona. Naime, u njemu se kaže da će naplaćivanje doprinosa vršiti postojeće ustanove za zaštitu autorskih prava, dakle Jugoslavenska autorska agencija, odnosno njezine podružnice. Međutim mi smatramo da Jugoslavenska autorska agencija ne zaslužuje da joj na taj način pružamo podršku u njezinom dugogodišnjem lošem radu koliko na zaštiti autorskih prava u našoj zemlji, tako i u inozemstvu. Jedva da se može naći pisac koji bi mogao biti zadovoljan njezinim radom.

Zbog toga smatramo da je upravo novi zakon dobra prilika da se osnuju nove agencije, možda i u okviru samog fonda, koje bi se konačno pozabavile stvarnom zaštitom autorskih prava pisaca, što također znači i propagandom naše književnosti u svijetu.

Sasvim razumljivo, moglo bi se dosta raspravljati i o ostalim članovima novog zakona, na primjer, o visini pojedinih doprinosa, koji nisu logični. Ali to je već stvar rasprave stručnjaka.

Zadržimo se dakle na ovim principijelnim pitanjima, o kojima dosta zavisi rješavanje mnogih važnih problema razvitka književnosti naših naroda i narodnosti.

Slavko Mihalić

RAZLOZI ZA BURNU SJEDNICU KOORDINACIONOG ODBORA SAVEZA KNJIŽEVNIKA JUGOSLAVIJE

U Zagrebu je u nedjelju, 14. lipnja održan kongres Saveza književnika Jugoslavije, a istog se dana sastao i Koordinacioni odbor radi konstituiranja. Budući da je ovaj puta pokrenuto pitanje preseljenja sjedišta Saveza, već u prvom dijelu sastanka nastupili su uzbudljivi momenti. No, nakon uzajamnog, pa makar i burnog međusobnog predobijanja i uvjeravanja, višesatna je diskusija urodila ipak pozitivnim rezultatom, jer su se čak i one delegacije, koje u početku nikako nisu mogle zamisliti da bi se sjedište Saveza premjestilo iz Beograda u neki drugi kulturni centar, složile s takvom odlukom, pa je ona na kraju donesena jednoglasno.

No, tek tada je nastupila nova kriza zbog razilaženja u tijeku rada na konstituiranju rukovodećeg dijela Koordinacionog odbora. Ponovo se razbuktala diskusija koja je trajala nekoliko sati i kada se već činilo da će jedna delegacija napustiti sjednicu, razum je nadvladao pa je tako stvorena potrebna atmosfera za obavljanje glasanja. Rezultat je poznat. Izabrani su slijedeći funkcionari Koordinacionog odbora Saveza književnika Jugoslavije: predsjednik je dr Ivo Frangeš, potpredsjednik Mira Alečković, a sekretar Slavko Mihalić. Ovaj je prijedlog prošao zahvaljujući glasovanju delegata iz Makedonije, Crne Gore, Slovenije i Hrvatske. Delegacija iz Srbije glasala je protiv, dok se delegacija književnika iz Bosne i Hercegovine uzdržala od glasanja.

U listu »Komunist« su prema tome bez osnove napali neke novinare zato što su tobože dramatizirali izvještaje. Ako je netko od svega napravio problem, onda to nije bio novinar »Politike« Stevo Ostojić nego oni koji su naknadno htjeli zataškati istinu o događaju, koji nije protekao mirno ali je (i to je glavno) završio dobro.

ŠKOLE BEZ ĐAKA — HRVATSKA BEZ HRVATA

Kada je *Kritika* u svoje vrijeme reagirala na alarmantne podatke o sve većem broju naših radnika u inozemstvu koji se ne vraćaju, neki visoki forumi proglasili su to političkim deliktom. Danas ti isti forumi, pod pritiskom novih još alarmantnijih podataka, morali bi priznati da su rečenice napisane u *Kritici* svojedobno bile više nego blage u usporedbi s procesom koji se ne može drukčije nazvati nego biološkom dramom hrvatskog naroda. Citiramo iz »Vjesnika« od 17. lipnja 1970:

»Ne manje zanimljiva rasprava vodila se i o natalitetu u Hrvatskoj. Potakao ju je Mirko Rebrović podatkom da se u nekim našim selima u prve razrede osmogodišnje škole djeca sad upisuju svake druge godine jer nema dovoljno osmogodišnjaka da bi ispunili cijeli razred. To se osjeća i u gradovima a osobito na nekim otocima.

Inž. Marušić je, naglašavajući kako se i na to misli u najvišim republičkim organima, brojkama učinio sliku još crnjom. Prošle se godine, na primjer, stanovništvo Hrvatske povećalo za samo 3,9 ljudi na svakih 1000 stanovnika — stopa prirodnog priraštaja je, dakle, 3,9 promila, a to je tipično za stagnantna društva. Godine 1974/75. jedna će školska generacija djece brojiti za 100.000 manje nego 1964/65.«

Za sada ovo ostavljamo bez komentara, da nam se ne bi opet prilijepila politička etiketa; računamo na to da svaki inteligentan i čestit čovjek, bez obzira kojoj naciji pripadao, mora iz toga izvući odgovarajuće zaključke. (To je pitanje etike, a ne etikete!)

HRVATSKA U NARODNO-OSLOBODILAČKOJ BORBI I — U NAŠIM ŠKOLSKIM UDŽBENICIMA

Već odavna se govori, iako ne pred očima javnosti, da u mnogim popularnim priručnicima i školskim udžbenicima nije ispravno prikazana uloga hrvatskog naroda u narodnooslobodilačkoj borbi. S time u vezi u »Vjesniku« od 17. lipnja 1970. zabilježeno je sasvim ukratko istupanje Ivana Šibla na XII sjednici CK SK Hrvatske.

Sudjelujući u raspravi Ivan Šibl se založio da nastava povijesti u školama, posebno povijesti narodnooslobodilačke borbe i revolucije bude oslobođena shematizma i klišeja, te konzervativizma, kako bi se revolucionarne tradicije približile omladini na prihvatljiv način. »Ako smo još uvijek opterećeni 'socijalističkom lakirovkom' — u prikazivanju Revolucije — rekao je Šibl — tada je ne približavamo omladini i narodu, jer su događaji iz NOB-e toliko lijepi, iskreni i veliki, da ih sadašnji nastavni programi za osnovne i srednje škole mogu samo gušiti. Ne ulaziti u suštinu revolucionarnih događaja znači ne pružiti mogućnost omladini da se inspirira na pravim revolucionarnim tradicijama naših naroda.«

Navodeći primjere iz udžbenika povijesti i čitanki za sve razrede osnovnih i srednjih škola Ivan Šibl je ukazao na potrebu da se afirmira stvarni doprinos Hrvatske u NOB-i i da se sastave takvi nastavni programi koji će prikazati u pravom svjetlu ulogu hrvatskog i srpskog naroda i drugih narodnosti SR Hrvatske u revoluciji. Tendenciozno tretiranje NOB u SR Hrvatskoj dolazi do izražaja u različitim prilikama, npr. u kulturno-umjetničkim priredbama u školama, što smeta vjerojatno svakog, a naročito borce.

KRITIKA — Časopis za kritiku umjetnosti i kulturno-politička pitanja. Urednici: Dalibor Cvitan, Branimir Donat, Vlatko Pavletić (glavni i odgovorni urednik), Danilo Pejović i Petar Selem.

KRITIKA izlazi šest puta godišnje, a svako godište sačinjava jednu knjigu. Cijena pojedinog primjerka je 10 ND za tuzemstvo. Pretplata za 1970. godinu iznosi ND 50.— za tuzemstvo odnosno 8 USA $ za inozemstvo. Pretplata se šalje Nakladnom zavodu Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2; za tuzemstvo na žiro-račun broj 301-1-7097, a za inozemstvo:

za zapadne zemlje (devize): 301/620-1001-32002-10-149
za istočne zemlje (devize): 301/620-1001-32000-30-149

POSEBNA IZDANJA »KRITIKE«

1. **HRVATSKI KNJIŽEVNI JEZIK I PITANJE VARIJANATA**

   Raspre i rasprave

   Autori: Stjepan Babić, Juraj Božićević, Ljudevit Jonke, Marijan Kancelarić, Radoslav Katičić, Bratoljub Klaić, Karlo Kosor, Tomislav Ladan, Zdravko Malić, Milan Moguš, Krunoslav Pranjić, Aleksandar Šolc i Igor Zidić

   Cijena 45 D

2. Dalibor Brozović: **RJEČNIK JEZIKA, ILI JEZIK RJEČNIKA?**

   Cijena 28 D

3. **EKSPRESIONIZAM I HRVATSKA KNJIŽEVNOST**

   Rasprave i članci

   Autori: Danilo Pejović, Viktor Žmegač, Marc Alyn, Fran Petrè, Božena Nowak, Gančo Savov, Zoltán Csuka, Ovidiu Cotrus, Zoran Konstantinović, Rupprecht Slavko Baur, Branimir Donat, Mate Lončar, Ivo Vidan, Branislav Choma, Ivan Slamnig, Wolfdietrich Rasch, Draško Ređep i Georgi Stalev.

   Cijena 30 D

4. **STRUKTURALIZAM**

   Rasprave i eseji, s malim rječnikom strukturalističkog nazivlja

   Autori: Jean Viet, Zvonimir Junković, Jean Pouillon, Michel Foucault, Zvonimir Mrkonjić, Gérard Genette, Branimir Donat, Claude Lévi-Strauss, Radoslav Katičić, Louis Althuser, Roland Barthes, Karl Eimermacher, Lubomir Doležal i Juraj Lotman.

   Cijena 60 D

5. Ante Sekulić:

   KNJIŽEVNOST BAČKIH HRVATA

Narudžbe za navedena izdanja šalju se na adresu: Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2, tekući račun broj: 301-1-7097, ili pismom zatražiti da se navedena djela pošalju **pouzećem** na određenu adresu.

13

kritika

M. Šimundić: Protiv nenaravne podjele hrvatske književnosti ● J. Bratulić: Jedanaest stoljeća hrvatske književnosti ● A. Slodnjak: Slovenska književnost u evropskom kontekstu ● Š. Đodan: Aktualni gospodarski položaj Zagreba ● D. Ivančan: Poezija A. B. Šimića ● N. Batušić: O književno-kritičkim pogledima Alberta Halera ● G. Kikić: Bunjevci su Hrvati (ali to nekome smeta) ● V. Gotovac u razgovoru s V. Pavletićem: »Ja u Limbu govorim ono što postoji . . .« ● V. Blašković: Javna poruka povodom jedne arabeskne kolajne ● Z. Komarica: Neka obilježja suvremenih migracija ● S. Mihalić: Za sve veću slobodu ● Nova podjela Jugoslavije ● Burna sjednica u Savezu književnika Jugoslavije ● D. Šćukanec: Ipak i u vojsci na hrvatskom jeziku ● Škole bez đaka — Hrvatska bez Hrvata ● Z. Komarica: O novom jugoslavenstvu.

Poštarina plaćena u gotovu ● Cijena: 10 ND